

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Μάρτιος 2006 • τεύχος 142 • € 5

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Μάρτιος 2006
τεύχος 142 • 5 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος

ύποκ. 132 άριθ. λογαριασμού

401740-48 (παρακαλούμε να

αναγράφεται τό όνομα του

καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

Γιά τούς συνδρομητές του

έξωτερικού:

IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324

0174 048

SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

Κωδικός: 1572

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.

Άγαθίου 3,

Άθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Μπαλαμπανίδης Γιάννης, Σχετικά με όρισμένες ιδεολογικές χρήσεις του λαϊκισμού	5
Άγγελος Έλεφάντης, Τό σουηδικό μοντέλο μάς μάρανε	8
Άννέζα Ριβάρη, Άκάλυπτες συναλλαγματικές καί έπιταγές	9
Άγγελος Έλεφάντης, Για να φύγουν τά σκουπίδια ή ένα μαχητικό λιγότερο	10
Άγγελος Έλεφάντης, Στο Πανεπιστήμιο Κρήτης: όψεις κουτοπονηριάς	12
Άγγελος Έλεφάντης, Γαλλία-Ιταλία: «Νικήσαμε»;	13

Στρατής Μπουρνάζος, Η πολιτική έξορία στήν Ελλάδα	15
Δημήτρης Ε. Φιλιππής, Ελλάδα-Ιταλία-Ισπανία στόν Μεσοπόλεμο	21
Θανάσης Άλεξίου, Οί κοινωνικές έπιστήμες σήμερα	25
Κυριάκος Νικολάου-Πατραγάς, Ισλάμ και έθνικισμός	28
Χρήστος Κεφαλής, Έθνικιστικές λογικές στό ΚΚΕ: Οί άπόψεις του κ. Κακουλίδη	33
Κωστής Χατζημιχάλης, Η πολιτισμική στροφή στή γεωγραφία	41
Παναγιώτης Νούτσος, Κόμβοι στή συζήτηση για τό «έθνος»	50
Άριστέιδης Μπαλτάς, Μανόλης Άθανασάκης, Ίστορία, ιστοριογραφία και πολιτική πρακτική	56

Άγγελος Έλεφάντης, Μάρκος Αύγερης. Κατά τό ήμερολόγιο του αίχμαλώτου άεροπόρου Β.Κ.	59
Δημήτρης Χατζής, Τό Πρόσωπο του Νέου Έλληνισμού. Διαλέξεις και Δοκίμια	62
Άπό τίς τελευταίες έκδόσεις	63

Έξώφυλλο: Πολωνική άφίσα για τήν Προτομαγιά του
1948 του Konstanty Sorocko.

Σχετικά μέ ὀρισμένες ἰδεολογικές χρήσεις τοῦ λαϊκισμοῦ

Ἔχουμε συχνά τήν ἐντύπωση ὅτι τό ζήτημα τοῦ λαϊκισμοῦ δέν εἶναι πιά στήν ἡμερήσια διάταξη. Ὅτι ἔκανε τή διαδρομή του, λαμπρή ὀπωσδήποτε στή χώρα μας, καί ἔκτοτε ἔχει ξεμείνει στά ἀζήτητα τῆς ἱστορίας —ἀντε νά τόν θυμηθοῦμε ὅταν ἀσχολούμαστε μέ τήν ἀκροδεξιά, τόν Λεπέν καί τούς λοιπούς. Δέν συμφωνῶ. Ὁ λαϊκισμός εἶναι, κατά τή γνώμη μου, ἕνας ὀρος «ἐν χρήσει» καί μάλιστα ἐμφανίζεται, ἴσως ὄχι τόσο συχνά ἀλλά πάντως ἀποτελεσματικά, σέ συμφραζόμενα πού σέ ἄλλες ἐποχές θά μᾶς ξένιζαν.

Θά ἤθελα νά κάνω μιά σύντομη ἀνθολογία τέτοιων ἐμφανίσεων, σέ κείμενα δημοσιογραφικά καί ἐπιστημονικά, προσπαθώντας νά ἐξηγήσω τί ἐννοῶ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι, νομίζω, ἕνα πρόσφατο ἄρθρο τοῦ Γ. Πρετεντέρη, στό Βῆμα τῆς 16ης Ἀπριλίου. Ὁ δημοσιογράφος προσπαθεῖ νά συσχετίσει τόν «καθεστωτικό λαϊκισμό» τοῦ Μπερλουσκόνι μέ τόν, κατ' αὐτόν, «ἀντικαθεστωτικό λαϊκισμό» πού ὑποτίθεται ὅτι «ἐπληξε τή Γαλλία καί τήν Ὀλλανδία στά δημοψηφίσματα γιά τό Εὐρωσύνταγμα». Μεταξύ τῶν δύο «λαϊκισμῶν», ἰσχυρίζεται, «δέν ὑπάρχουν περιθώρια γιά ἔλλογη πολιτική. Τό πολιτικό κέντρο βάρους μετατίθεται σέ δύο ἄκρα, τά ὁποῖα μοιάζουν ὄλο καί περισσότερο τό ἕνα μέ τό ἄλλο». Πρόκειται γιά μιά τυπική ἐπαναφορά τοῦ γνωστοῦ ἐπιχειρήματος γιά τή «συνάντηση τῶν ἄκρων», αὐτή τή φορά ὅμως ἐνισχυμένου μέ τό ἐξῆς στρατήγημα: ὁ ὑπαρκτός, ἀναντίρρητος λαϊκισμός τῆς εὐρωπαϊκῆς συντηρητικῆς καί ἄκρας δεξιᾶς ἀξιοποιεῖται γιά νά δυσφημίσει τήν ἀριστερόστροφη —καί στή Γαλλία νικηφόρα— κριτική μιᾶς συγκεκριμένης πολιτικῆς.

Στό ἴδιο μῆκος κύματος, στό ἴδιο φύλλο, ὁ Δ. Δημητράκος χαρακτηρίζει τίς ἀντιδράσεις στό «Συμβόλαιο Πρώτης Πρόσληψης» (CPE) «εὐκόλες ρητορικές φόρμουλες», «μυθεύματα» πού, σερβιρισμένα στό «κατάλληλο περιτύλιγμα», «ἀποκοιμίζουν» τήν κοινή γνώμη. Εἶναι ξεκάθαρη ἡ αἰχμή ὅτι τό φάντασμα τοῦ λαϊκισμοῦ πλανᾶται πάνω ἀπό τή Γαλλία (καί τήν Ἑλλάδα φυσικά). Ἀποκαλυπτική ὅμως, γιά τίς προθέσεις της, εἶναι καί ἡ «πραγματική ἀλήθεια», τήν ὁποία ὁ καθηγητής ἀναλαμβάνει νά ἀποκαταστήσει στό κοινό, ὅτι δηλαδή οἱ «δημαγωγικές» ἀντιδράσεις κρατοῦν τή γαλλική κοινωνία «μπλοκαρισμένη» καί ἀποκλείουν ἀπό τό σύστημα τόν «νέο καί δυναμικό πτυχιούχο, πού θέλει νά δοκιμαστῆ γιά δύο χρόνια χωρίς περισσότερες ἐξασφαλίσεις» [sic]. Ἐξοχος ἰδεολογικός ἐλιγμός, πού συμπληρώνει τό διά-

βημα τοῦ Πρετεντέρη. Ἀπέναντι σέ κάθε συλλογικό σῶμα, κάθε λαϊκό ὑποκείμενο πού συγκροτεῖται ἀνταγωνιστικά πρὸς τίς κυρίαρχες ἐπιλογές, ταραζοντας κάπως τὰ ἀκύμαντα νερά τῆς συναίνεσης στήν εὐελιξία, τήν ἀπορρύθμιση ἢ, ἐσχάτως, τήν flexicurity, ἐπισείεται ἡ κατηγορία τοῦ «λαϊκισμοῦ».

Κι ἓνα τελευταῖο παράδειγμα, πιά «ἐπιστημονικό» αὐτό, πού τό θυμήθηκα μέ ἀφορμή τὰ προηγούμενα. Πρὶν καιρό ἔτυχε νά διαβάσω ἓνα κείμενο τοῦ καθηγητῆ Π. Καζάκου σχετικά μέ τήν πολιτική τῆς Ἑνώσης Κέντρου. Ἐγραφε, λοιπόν, γιά τήν εκπαιδευτική μεταρρύθμιση τοῦ 1964 τὰ ἑξῆς: «Τῆ μεταρρύθμιση συνόδευσαν τὰ ἀναπόφευκτα λαϊκιστικά μέτρα τῆς «δωρεάν παιδείας» —δωρεάν γιά ὅλους, πλούσιους καί φτωχοῦς— ἀλλά δέν τήν ἀναίρεσαν».¹ Περίπτωση ὑποδειγματική. Ὁ συγγραφέας, ἂν καί σέ ρόλο ἱστορικοῦ, ὄχι μόνο δέν ἐξηγεῖ, ἀλλά ὑποτάσσει τὰ ἱστορικά γεγονότα σέ σημερινούς πολιτικούς καί ἰδεολογικούς προσανατολισμούς, ἀνασυγκροτεῖ τό παρελθόν γιά νά τό εὐθυγραμμίσει μέ πολύ σύγχρονες σκοπιμότητες. Ἡ πρωτοτυπία, ὅμως, ἔγκειται, κατά τή γνώμη μου, στό ἑξῆς: ὅτι, μιλώντας γιά τό 1964, χρησιμοποιεῖ ἀναχρονιστικά καί ἐκτός πλαισίου μιά κατηγορία τῆς πολιτικῆς ἀνάλυσης, τόν λαϊκισμό, προκειμένου νά ἀπονομιμοποιήσει, στή σημερινή συγκυρία, τήν ὑπεράσπιση τοῦ δημόσιου χαρακτήρα τῆς παιδείας.

Ὅλα τὰ παραπάνω εἶναι συμπτώματα μιᾶς γενικότερης τάσης, πού ἐκδηλώνεται ἄλλωστε σέ πολλά ἀπό ὅσα δημοσίως λέγονται καί γράφονται σήμερα. Θά μπορούσε κανείς νά ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἐνασχόληση μέ τό λαϊκιστικό φαινόμενο, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, εἶναι ἓνα λίαν ἐπικίνδυνο ἄθλημα. Φαινόμενο πολύπλοκο ὁ λαϊκισμός —τόσο πού ἡ ἐννοιολόγηση καί ὀριοθέτησή του ἀπαιτοῦν ἐξαιρετική διεισδυτικότητα καί ἀκρίβεια. Στήν Ἑλλάδα τῆς δεκαετίας τοῦ '70 καί τοῦ '80 δέν ἦταν λίγες οἱ προσπάθειες, ἐπιτυχεῖς ἢ ὄχι, ἀναλυτικῆς προσέγγισής του· θρισκόμασταν ἄλλωστε στόν ἀστερισμό τῆς «Ἀλλαγῆς» καί τῆς ὁμόλογης πολιτικῆς ἡγεμονίας πού θεμελιώθηκε, μεταξύ ἄλλων, σέ ἓνα δραστικά λαϊκιστικό ὕφος.

Ἀπό τό '90 καί μετά, οἱ ἐποχές ἄλλαξαν, μαζί καί τὰ προβλήματα. Ἦταν ἡ σειρά τοῦ «ἀντι-λαϊκιστικοῦ» ἐκσυγχρονισμοῦ καί τῆς οἰκουμενικῆς ἐπέλασης τοῦ νεοφιλελεύθερου credo. Ἡ πληγή τῆς μεταπολιτευτικῆς δημοκοπίας ἐπουλώθηκε μέ παράδοξο τρόπο. Τώρα, ἡ καταγγελία τοῦ λαϊκισμοῦ, ἄλλοτε προερχόμενη ἀπό τ' ἀριστερά, διαχύθηκε στόν δημόσιο λόγο, καί στό ἄρμα τῆς ἐπιβίβαστηκαν νέες πολιτικές, καινούριες ἰδεολογίες.

Ἀναδύθηκε ἔτσι καί ρίξωσε μιά ἄλλη ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας, τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτικῆς· ἀποποιούμενη τόν παλαιότερο, πασοκογενή, «κρατικό πατερναλισμό» καί τή δημαγωγία τοῦ στυλ «δῶσ' τα ὅλα», ἀλλά καί

ταυτόχρονα ἐγκαλώντας ὡς «λαϊκιστική» τὴν υπεράσπιση τῶν δημόσιων ἀγαθῶν, τὴ συνηγορία τῶν κοινωνικῶν καὶ ἐργασιακῶν κεκτημένων, τὴν ἀμυνα ἀπέναντι στὴ λατρεία τῆς ἀγορᾶς.

Μέ αὐτόν τόν τρόπο, πολλοὶ δημοσιολόγοι, ὀργανικά ἐνταγμένοι στὴ νέα κατάσταση, ἀνέλαβαν νὰ ἐνσταλάξουν στὴν περίφημη «κοινή γνώμη» τὴν ἀποστροφή τοῦ «λαϊκισμοῦ» σέ ὅλες του τίς ἐκφάνσεις, καταγγέλλοντας στὴ σφαίρα τῆς τρέχουσας δημοσιότητας παρόμοια φαινόμενα καὶ συμπεριφορές. Ὅλα, ἢ τελοσπάντων πολλά, βαφτίστηκαν «λαϊκισμός». Τόσο, ὅμως, πού ἐξανεμίστηκε κάθε ἐγνοια αὐστηρῆς καὶ πειθαρχημένης πραγμάτευσης τοῦ λαϊκισμοῦ. Ἡ ἐννοια, κορεσμένη ἀπὸ ἀπειράριθμες, ἐτερόκλητες καὶ ἀμφίβολες σημασιοδοτήσεις, κατέληξε προβληματική, ἔχασε κάθε λειτουργικότητα. Φορτωμένη μέ ἀμέτρητα νοήματα, ἔχασε τελικά κάθε νόημα. Καί, ἄδεια πιά ἀπὸ περιεχόμενο, ἦταν πρόσφορη γιὰ κάθε τύπου ἰδεολογικὴ χρήση.

Δέν ὑπαινίσσομαι, βέβαια, οὔτε ἀντιπαράθετω σέ τέτοιες χρήσεις μιὰ «ἐπιστημονική», τάχα ἀξιολογικὰ οὐδέτερη μεταχείριση τῆς ἐννοιας. Οὕτως ἢ ἄλλως, καθένας προσέρχεται στὴν ἐπιστήμη μέ τὴν πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ του ἐξάρτυση —καὶ τίς σχετικὲς ἐξαρτήσεις ἐνδεχομένως. Ὑποστηρίζω ἀπλῶς ὅτι ὅταν οἱ λέξεις χάνουν τὸ νόημά τους (ὅπως ἔλεγε καὶ ὁ Θουκυδίδης, γιὰ νὰ περιγράψει τὸ χάλι στό ὅποιο εἶχαν περιπέσει οἱ ἑλληνικὲς πόλεις καθὼς ἀλληλοσφάζονταν κατά τόν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο), συνήθως ὑπάρχει κάποιος λόγος, καὶ ὁ λόγος αὐτός δέν εἶναι πάντα ἀθῶος. Κι ἀκόμη, ὅτι στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ ὄψιμου «ἀντι-λαϊκισμοῦ», οἱ λόγοι εἶναι εὐανάγνωστοι.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ, τέλος, ἡ ὑποσημείωση ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ Ἀριστερά συχνά ὁμονόησε σέ αὐτόν τόν «ἀντι-λαϊκισμό», θεωρώντας τον περίπου ἰστορικὴ τῆς δικαίωσης, ἢ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τόν ἀντιμετώπισε προσχωρώντας, αὐτῆ, σέ μιὰ παρωχημένη στρατηγικὴ ἐγκλησης τοῦ «λαοῦ». Νομίζω, ὡστόσο, ὅτι δέν εἶναι ἐντελῶς λησμονημένος ὁ δρόμος τῆς θαρραλέας καὶ ψυχραιμῆς ἀντιπαράθεσης μέ τόν λαϊκισμό, ἔδαφος ὅπου ἡ Ἀριστερά καὶ οἱ ἀριστεροὶ μποροῦν νὰ μὴν ἀποτάσσονται τὰ ἀναλυτικὰ τους ἐργαλεῖα, χωρὶς ταυτόχρονα νὰ ἐκχωροῦν αἰτήματα, θέσεις, πολιτικὰ ὑποκείμενα καὶ κινήσεις, σέ ἓναν καθόλου ἄδολο «ἀντι-λαϊκισμό».

Γιάννης Μπαλαμπανίδης

1. Π. Καζάκος, «Ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία 1949-1967: Ἀνασυγχρότωση καὶ ἀνάπτυξη» στό Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τ. ΙΣΤ', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 2000, σελ. 236.

Τό σουηδικό μοντέλο μᾶς μάρανε

Μέγας καυγᾶς προέκυψε ἐσχάτως στό ΠΑΣΟΚ ἀπ' ἀφορμή τήν προτίμηση στελεχῶν του γιά τό σουηδικό (καί κατ' ἄλλους τό ἱρλανδικό) μοντέλο. Ὅταν, μέ τό καλό ἔλθει τό ΠΑΣΟΚ στήν ἐξουσία, τό μοντέλο αὐτό θά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη ὡς τό πρός ἐφαρμογήν ὑπόδειγμα καί στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας. Λαμπρά! Λαμπρά καί μακάρι διότι ἐδῶ καί δεκαετίες, καί τώρα, στή Σουηδία λειτουργεῖ ἰσχυρό κοινωνικό κράτος. Ποιός δέν θά τό 'θελε σέ ἐποχή πού τό νεοφιλελεύθερο δόγμα κάνει θραύση σ' ὀλόκληρη τήν Εὐρώπη.

Ὅμως τό σουηδικό μοντέλο γιά νά ἐφαρμοσθεῖ ἔχει μιά προϋπόθεση, τήν ὁποία τό σουηδικό κράτος ὑπηρετεῖ μέ συνέπεια: τό κράτος νά ἔχει λεφτά. Πού τά βρίσκει; Πολύ ἀπλά: ἀπό τή δρακόντεια φορολογία τῶν ἐχόντων καί κατεχόντων. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, στή Σουηδία ὁ φόρος γιά τά εὐπορα τμήματα αὐτῆς τῆς κοινωνίας, φτάνει μέχρι καί 56% τῶν εἰσοδημάτων τῶν φορολογουμένων. Καί τά πληρώνουν οἱ φορολογούμενοι μέχρι τελευταίας κορώνας. Οἱ καταστάσεις φοροαπαλλαγῆς καί φοροδιαφυγῆς εἶναι ἄγνωστες στή σουηδική κοινωνία. Δέν εἶναι μόνο ὅτι ὁ φοροεισπρακτικός μηχανισμός ἐκεῖ λειτουργεῖ ἄψογα ἀλλά ἡ πληρωμή τοῦ φόρου γιά τούς Σουηδοῦς εἶναι κάτι πού ἔχει περάσει στήν παιδεία τους. Κανείς δέν διανοεῖται νά ξεφύγει, νά κάνει πλασματικές δηλώσεις κ.λπ. Νά προσθέσουμε ὅτι, σέ γενικές γραμμές βέβαια, οἱ Σουηδοί κεφαλαιοῦχοι, ἰσχυροί μάλιστα, δέν στέλνουν τά κεφάλαιά τους στήν Ἄπω Ἀνατολή. Τά ἐπενδύουν στή χώρα τους· γι' αὐτό καί ἡ ἀνεργία στή Σουηδία εἶναι ἀπό τίς χαμηλότερες στήν Εὐρώπη. Νά σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι Σουηδία καί Ἱρλανδία, ὡς μή ἀπειλούμενες ἀπό κανέναν ἐδῶ καί δεκαετίες, ἔχουν σχεδόν ἐκμηδενίσει τίς στρατιωτικές τους δαπάνες οὔτε ἀνήκουν στό ΝΑΤΟ, πράγμα πού τούς δημιουργεῖ τεράστιες οικονομίες γιά τίς κρατικές τους ἐπενδύσεις.

Λογικό δέν εἶναι ν' ἀναρωτηθεῖ κανείς πῶς θά ἐφαρμοσθεῖ τό σουηδικό μοντέλο στήν Ἑλλάδα ὅταν οἱ μὲν ἄμεσοι φόροι ἀντιπροσωπεύουν, ἐδῶ καί δεκαετίες, τό 30% τῶν φορολογικῶν ἐσόδων τοῦ κράτους καί οἱ ἔμμεσοι φόροι τό 70%, οἱ ὁποῖοι πλήττουν κυρίως τούς μισθωτούς καί τούς συνταξιούχους, μέσω τῆς ἀνελαστικῆς κατανάλωσης. Ἄν προσθέσουμε σ' αὐτή τή δομική σύνθεση τῶν κρατικῶν ἐσόδων, τίς πλεῖστες ὅσες φοροαπαλλαγές καί κυρίως τήν ἐκτεταμένη φοροδιαφυγή καί τήν ἀσύδοτη παραοικονομία, τό νά μιᾶ κανείς γιά ἐφαρμογή τοῦ σουηδικοῦ μοντέλου στήν Ἑλλάδα εἶναι ἀπλῶς

ἀερολογία καλῶν προθέσεων ἢ ἀμηχανία ψάλτου βήξ. Ἐκτός κι ἂν οἱ Ἕλληνες περάσουν ἀπό ταχύρρυθμη ἐκπαίδευση φορολογικῆς παιδείας. Τό καλό σύστημα κοινωνικοῦ κράτους προϋποθέτει ικανοποιητικά κρατικά φορολογικά ἔσοδα. Ὄταν τό κράτος, γιά νά κάνει οἰκονομία, περιορίζει τό κοινωνικό κράτος καί προσπαθεῖ παντοιοτρόπως νά μειώσει τά ἔσοδα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, ἀπλῶς, γίνεται ἢ μπορεῖ νά γίνει τῆς...Γαλλίας.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἀκάλυπτες συναλλαγματικές καί ἐπιταγές

Ἰδού μιά ὄψη τῆς πραγματικῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς χώρας, πέρα ἀπό ἄλλα δεδομένα ὅπως ὑψηλή ἀνεργία, δημόσιο χρέος, μείωση κρατικῶν ἐπενδύσεων κ.λπ.

Διαβάζουμε: στά 248,3 ἐκ. εὐρώ ἔφθασαν τά ποσά ἀπό τίς ἀπλήρωτες συναλλαγματικές καί ἐπιταγές στό πρῶτο δίμηνο τοῦ 2006. Οἱ ἀκάλυπτες ἐπιταγές ἔφθασαν τά 20.421 τεμάχια ὕψους 212,3 ἐκ. εὐρώ καί οἱ ἀπλήρωτες συναλλαγματικές ἔφθασαν σέ 23.762 τεμάχια ὕψους 38 ἐκ. εὐρώ.

Ποιοί εἶναι αὐτοί οἱ συμπολίτες μας πού σέ τόσο μεγάλο ἀριθμό βαρᾶνε κανόνι; Σίγουρα ἡ Ἑλλάδα δέν γέμισε ξαφνικά ἀπό Κοσκωτάδες. Οἱ πιά πολλοί ἀπ' αὐτούς εἶναι οἱ συναλλασσόμενοι τῆς διπλανῆς πόρτας, συχνά ὅσοι δέν εἶναι σέ θέση νά ὑπηρετήσουν τόν ὑπέρμετρο δανεισμό τους γιατί ἔχουν καταχρεωθεῖ γιά καλύτερο αὐτοκίνητο, ἀγορά ἐξοχικοῦ, καλύτερου διαμερίσματος, χρηματοδότηση σπουδῶν, ἐμπορευόμενοι καί ἐπιτηδευματίες πού δέν τά φέρνουν βόλτα, καθώς ἀρχίζουν μιά ἐπιχείρηση μέ μόνη ἐπιχειρηματική προϋπόθεση τόν δανεισμό.

Οἱ ἐπιταγές ἔχουν ποινική κάλυψη: ἂν οἱ ὀφειλέτες δέν πληρώσουν ἐμπρόθεσμα ἔχουν καί ποινική εὐθύνη. Κάπως ἔτσι διογκώνονται οἱ στατιστικές τῆς παραβατικότητας, κάπως ἔτσι ὁ ἓνας ρίχνει τόν ἄλλο σάν σέ ἀκήρυχτο οἰκονομικό ἐμφύλιο πόλεμο. Μιά εἰκόνα, μιά ὄψη τῆς γενικότερης κοινωνικῆς παρακμῆς μᾶς δίνουν αὐτά τά νούμερα πού ἀντιστοιχοῦν σέ πραγματικούς ἀνθρώπους. Μιά παρακμή πού δέν εἶναι μόνο οἰκονομική. Παντοῦ ὑψώνονται τά λάβαρα τῆς ὀπισθοδρόμησης.

Ἀνέζα Ριβάρη

Γιά νά φύγουν τά σκουπίδια ἢ ἓνα μαχητικό ἀεροπλάνο λιγότερο

Ἡ εἶδηση

Μετά τό Πάσχα ὁ ὑπουργός Ἐθνικῆς Ἀμυνας κ. Μειμαράκης ἀνοίγει διαδικασίες (προσκήσεις πρὸς ὀρισμένους κατασκευαστές καί τήν επίσημη ἡγεσία τῆς χώρας τους ἢ ἀνοιχτός διεθνῆς διαγωνισμός —δέν ἀποφασίστηκε ἀκόμη τί ἀπό τά δύο) γιά τήν ἀπόκτηση ἀπό τήν Πολεμική Ἀεροπορία 30 νέων μαχητικῶν ἀεροπλάνων 4ης γενιάς. Στόν κατάλογο τῶν ὑποψηφίων ἀεροσκαφῶν, ὅπως δημοσιεύθηκε στίς ἐφημερίδες, περιλαμβάνονται τό εὐρωπαϊκό Γιουροφάιτερ (Ἀγγλία, Γερμανία, Ἰταλία, Ἰσπανία, 70 ἐκ. € ἕκαστον), τό Ραφάλ (Γαλλία, 60 ἐκ. €), τό Γκριπέν (Σουηδία, 40 ἐκ. €), τό Σουχοί 30 (Ρωσία, 30 ἐκ. €), τό JSF-35 (ΗΠΑ, 45 ἐκ. €), τό F-16 Block 52 plus (ΗΠΑ, 37 ἐκ. €), τό F-16 Block (ΗΠΑ) καί τό F-18 (ΗΠΑ, ἀναβαθμισμένο F-16).

Εἶπαμε ὅτι δέν ἔχει ἀποφασισθεῖ ποιοῦ μαχητικό θά διαλέξει ἡ Ἑλλάδα. Πάντως (ἐξαιρουμένου, στόν ὑπολογισμό μου, τοῦ Γιουροφάιτερ πού εἶναι πολύ ἀκριβό, ὡς καί διπλάσια ἢ τιμῆ του σέ σχέση μέ τά ἄλλα μαχητικά ἀεροπλάνα), ἡ μέση τιμῆ ἑκάστου εἶναι 42 ἐκ. €. Ἐννοεῖται ἡ τιμῆ αὐτή πρέπει νά ἀυξηθεῖ αἰσθητά προσθέτοντας τά ὀπλικά συστήματα καί τά ἠλεκτρονικά συστήματα πλοήγησης τοῦ σκάφους, πού διπλασιάζουν, συνήθως τήν τιμῆ του.

Ἐξάλλου, ὡς γνωστόν, τόν Δεκέμβριο τοῦ 2004 ἡ κυβέρνηση παρήγγειλε 30 F-16 παλαιοῦ τύπου, συνολικοῦ κόστους 450-550 ἐκ. €, τό ὅποιο πρέπει, βεβαίως, νά διπλασιασθεῖ ὥστε τά μαχητικά αὐτά σκάφη ν' ἀποκτήσουν πλήρη ἐξοπλισμό. Τουτέστιν, περίπου 1 δισ. €. Καί ἕκαστον, περίπου, 30 ἐκ. €. Αὐτά τά «φτηνά» F-16 εἶναι παλαιότερης τεχνολογίας, τρίτης γενιάς.

Τό πρόβλημα

Ἡ κυβέρνηση, ἡ σημερινή ἀλλά κι ὅλες οἱ προηγούμενες, ἀυξάνει συνέχεια τίς ἀγορές ὀπλων καί γενικά τίς στρατιωτικές δαπάνες πιστή στό δόγμα 7:10, ὥστε νά διατηρεῖται τό ἀξιόμαχον τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ, ἀέρος, ξηρᾶς καί θαλάσσης, ἔναντι τῆς Τουρκίας. Ὁ ἀπό βορρᾶν κίνδυνος δέν λαμβάνεται πλέον ὑπόψη, δέν κινδυνεύουμε ἀπό τή Βουλγαρία, τή Μακεδονία ἢ τήν Ἀλβανία.

Δέν θά συζητήσω τώρα τό ζήτημα αὐτῶν τῶν ἐξωφρενικῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν γιά τήν Ἐθνική Ἄμυνα, πού ὑπονομεύουν συνολικά τήν οἰκονομία τῆς χώρας καί τῶν Ἑλλήνων, γιατί αὐτοί πληρώνουν ὅλα αὐτά τά τερατώδη ποσά ἐνῶ ἀνά δεκαετία περίπου, σέ μεγάλο βαθμό, τά φοβερά ὀπλομηχανήματα ἀχρηστεύονται καθόσον κατασκευάζονται ἄλλα νεότερας γενιᾶς.

Ἡ Ἀριστερά ἦταν πάντα, καί τώρα εἶναι περισσότερο, ὑπέρ τῆς δραστηκῆς μείωσης τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν ὥστε νά ἐξοικονομηθοῦν χρήματα πού θά χρησίμευαν στό νά περιορισθοῦν ἢ νά ἐκλείψουν οἱ χαίνουσες πληγές τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας. Δέν θά ἀσχοληθῶ ὅμως τώρα μ' αὐτό τό ζήτημα· τά ἔχουμε πεῖ κι ἐμεῖς αὐτά, ἀπερίφραστα, ἀπό τό περιοδικό πολλές φορές. Ἐδῶ θά κάνω μιά πρόταση ἀκραῖα μιμηταλιστική, πού δέν βλέπω ποιός λόγος θά ἔκανε τήν κυβέρνηση νά μήν τήν ἀποδεχθεῖ, πάραυτα καθ' ὅσον οὐδόλως θίγει τήν ἀμυντική θωράκιση τῆς χώρας ἐνῶ ἐξοικονομεῖ 85 ἐκ. € γιά ἄλλες ἀνάγκες.

Ἡ πρόταση

Πιό πάνω ἔδειξα ὅτι κάθε μαχητικό ἀεροπλάνο 4ης γενιᾶς μαζί μέ τόν ἀναγκαῖο ἐξοπλισμό του κοστίζει περί τά 85 ἐκ. €. Στήν πραγματικότητα τά λεφτά εἶναι περισσότερα· ὅσο δέ γιά τά ὀνομαζόμενα ἀντισταθμιστικά ὠφέλη καλύτερα νά μή γίνεται λόγος. Ἄς μείνουμε ὡστόσο σ' αὐτό τό «μικρό» ποσό τῶν 85 ἐκ. €.

Ἐρώτηση: ἂν ἀντί των 30 μαχητικῶν ἀεροπλάνων 4ης γενιᾶς ἡ Ἑλλάδα ἀγοράσει μόνο 29, ἤτοι ἓνα λιγότερο, μειώνεται ἡ μαχητική δύναμη τῆς ἐλληνικῆς πολεμικῆς ἀεροπορίας; Μ' ἓνα ἀμερικανικό π.χ. F-18 ἀναβαθμισμένο, ἢ ἓνα γαλλικό Ραφάλ λιγότερο κινδυνεύει ἡ ἄμυνα τῆς χώρας; Μόνο βαρειά ἐθελουτυφλοῦντες καί κωφεύοντες σχεδιαστές τῆς ἐθνικῆς ἄμυνας θά μπορούσαν νά τό ὑποστηρίξουν, ἄνθρωποι δηλαδή μή διαθέτοντες οὔτε μικρό τμήμα τοῦ μέσου ἐγκεφάλου. Πρέπει ὅμως νά συνομολογήσουμε ὅτι οἱ διοικοῦντες ὅπωςδήποτε διαθέτουν τή μέση νοημοσύνη. Ἄρα;

Ἄρα, αὐτά τά 85 ἐκ. € νά χρησιμοποιηθοῦν γιά νά γιαντρευτεῖ μία ἀπό τίς χαίνουσες πληγές τῆς χώρας. Πλήγη πού δέν πάει ἄλλο, ἀπό τήν ὁποία ὑποφέρουν οἱ πάντες, ἀκόμη καί οἱ στρατηγικοί σχεδιαστές τῆς ἄμυνας ἔστω κι ἂν κατοικοῦν στά Βόρεια Προάστεια. Πλήγη πού ὀνομάζεται σκουπίδια. Χρόνια τώρα δέν λείει νά φύγουν ἀπό τήν Ἀθήνα. Τά 85 ἐκ. € ἢ ἓνα μαχητικό ἀεροπλάνο λιγότερο, ἀρκοῦν καί μέ τό παραπάνω νά βελτιωθεῖ σημαντικά τό σύστημα ἀποκομιδῆς τῶν σκουπιδιῶν. Λέω ἡ ἀποκομιδή μόνον γιατί τό συνολικό πρόβλημα σκουπίδια κοστίζει πολύ περισσότερο, θέλει πολλά ἀεροπλάνα (ΧΥΤΑ, αὔξηση προσωπικοῦ, πολλά καί κατάλληλα ἀπορριματοφόρα, προσωρινοί σταθμοί συγκέντρωσης κ.λπ.). Ἀλλά λίγο τῶχεις τά σκουπίδια νά φύγουν, πού κι αὐτές τίς μέρες στοιβάζονται στήν Ἀθήνα, ζέχνει καί

βρομάει ἀπ' ἄκρον σ' ἄκρον ἢ πρωτεύουσα; Θά χρειάζονταν ὅμως περισσότερα καί καλύτερα ἀπορριματοφόρα.

Νά μιά διεκδίκηση πού θά μπορούσε, γιά παράδειγμα, νά κοσμίσει οὐσιαστικότερα τά προγράμματα ὄλων τῶν ὑποψηφίων γιά τόν Δῆμο τῆς Ἀθήνας καί τῶν πέριξ δήμων ὄλων τῶν παρατάξεων. Νά κάτι πού θά μπορούσε ν' ἀποτελέσει διεκδίκηση ὄλων τῶν δημοτῶν: «Ἐνα μαχητικό λιγότερο» — «Ἐξω ἀπό τήν Ἀθήνα τά σκουπίδια».

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Στό Πανεπιστήμιο Κρήτης: ὄψεις κουτοπονηριάς

Τά μέλη τῶν προηγούμενων πρυτανικῶν ἀρχῶν τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης (πρώην πρύτανης Χρ. Νικολάου) βρίσκονται στήν εὐχάριστη... θέση «νά ὀφείλουν» στό Δήμοσιο κάτι ἐξωφρενικά ποσά, ἀπό 200.000 ἕως καί 900.000 εὐρώ, τό καθένα.

Ὁ λόγος αὐτοῦ τοῦ χρέους; Ἡ πρυτανεία, κατά τή διάρκεια τῆς θητείας της, ἀκολούθησε τή συνηθισμένη καί γνωστή στό ὑπουργεῖο Παιδείας, ἀλλά λογιστικά ἀνορθόδοξη τακτική, νά ἀξιοποιήσει κονδύλια τῶν εἰδικῶν λογαριασμῶν γιά νά καλύψει πάγιες ἀνάγκες, προβλεπόμενες μέν ἀλλά μή καλυπτόμενες ἀπό τόν τακτικό προϋπολογισμό τοῦ Πανεπιστημίου πού εἶχε περιορισθεῖ καί δέν ἐπαρκοῦσε. Ὅθεν οἱ ἀρμόδιοι ἐλεγκτές τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου θεωροῦν ὅτι ὑπάρχει προσωπική ἀστική εὐθύνη τῶν μελῶν ΔΕΠ πού εἶχαν προσυπογράψει τίς σχετικές ἀποφάσεις. Ὅμως, ἂν δέν εἶχαν ὑπογράψει τίς ἀποφάσεις αὐτές δέν θά ὑπῆρχε μέν κανένα πρόβλημα ὅμως οἱ πάγιες ἀνάγκες τοῦ Πανεπιστημίου δέν θά εἶχαν ικανοποιηθεῖ, πράγμα πού θά συνεπαγόταν ἀναξιοπιστία τοῦ Πανεπιστημίου ἔναντι ὀφειλετῶν του καί σοβαρές δυσχέρειες στίς λειτουργίες του (τηλέφωνα, καθαριότητα, ἐπιστημονικό προσωπικό ἐρευνητικῶν προγραμμάτων κ.λπ.).

Χαρακτηριστικό, καί ἰδιάζουσα σημασίας εἶναι τό γεγονός ὅτι οἱ ἐλεγκτικές ἀρχές τοῦ ἴδιου τοῦ Πανεπιστημίου ἀποσαφηνίζουν ρητῶς ὅτι δέν ὑπάρχει οὔτε κἀν ὑπόνοια ἀτασθαλίας ἐκ μέρους τῶν πρυτανικῶν ἀρχῶν, πράγμα πού ἐφόσον θά ἀποδεικνυόταν νομίμως, οἱ ὑπογράψαντες τίς ἀποφάσεις καθηγητές θά εἶχαν πειθαρχικές ἢ ἐνδεχομένως καί ποινικές εὐθύνες. Γι' αὐτό οἱ ἐλεγκτές καταλήγουν στήν «προσωπική ἀστική εὐθύνη», πού σημαίνει ὅτι, ἂν δέν διευθετηθεῖ τό ζήτημα μέ ἀπόφαση τοῦ ὑπουργείου, οἱ «ὑπόλογοι» θά εἶναι ὑποχρεωμένοι νά καταβάλουν τά χρήματα αὐτά ἀπό τόν μισθό τους ἢ (καί) μέ τήν προσωπική τους περιουσία. Σημειωτέον ὅτι

ἡ κα Γιαννάκου εἶχε δεσμευθεῖ ἀπό τόν Σεπτέμβριο τοῦ 2005 ὅτι θά ρύθμιζε τό ζήτημα. Δέν τό ἐρύθμισε.

Ἄναφερόμαστε στό ζήτημα αὐτό γιατί εἶναι ἓνα μικρό ἀλλά εὐγλωττο χαρακτηριστικό τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται ἡ πολιτική ἡγεσία τή λειτουργία τοῦ Πανεπιστημίου: γιά νά κάνει οἰκονομίες ἀπαλλάσσει τόν τακτικό προϋπολογισμό ἀπό τά ἔξοδα κάλυψης ὀρισμένων τακτικῶν ἀναγκῶν καταφεύγοντας στούς εἰδικούς λογαριασμούς καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἀφήνει νά χρεωθοῦν τά πάγια ἔξοδα προσωπικῶς στά μέλη τῶν πρυτανικῶν ἀρχῶν.

Σημείωση: μεταξύ τῶν «ὑπολόγων» μέ προσωπική ἀστική εὐθύνη ὑπάρχουν καί 4 καθηγητές τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, συνεργάτες τοῦ Πολίτη.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Γαλλία, Ἴταλία: «Νικήσαμε»;

Ἄν κάποιοι νίκησαν ἢ ἔχασαν δέν εἴμαστε ἐμεῖς. Οἱ Γάλλοι μέ τό συνταρακτικό τους κίνημα ἐναντίον τοῦ Συμβολαίου Πρώτης Πρόσληψης (ΣΠΠ) νίκησαν ἀφοῦ ὁ νόμος αὐτός, ἀπαύγασμα τοῦ νεοφιλευθερισμοῦ, πῆγε ἀρχεῖο. Καί οἱ Ἴταλοί, βεβαίως, νίκησαν πού ἔστω μέ ἐλάχιστη διαφορά ψήφων ἔδιωξαν τόν Μπερλουσκόνι ἀπό τήν πρωθυπουργία τῆς Ἴταλίας. Αὐτή εἶναι ἡ πρώτη ὄψη τῶν πραγμάτων. Ὡστόσο πρέπει νά ἐξετάσουμε κάπως βαθύτερα τήν κατάσταση, κυρίως νά δοῦμε τί γίνεται πιο πέρα. Καί τοῦτο διότι ὅσα ὡς τώρα ἔγιναν σέ Γαλλία καί Ἴταλία ἔχουν σοβαρές ἐπιπτώσεις γιά ὅλη τήν Εὐρώπη, ἄρα καί γιά μᾶς. Δέν ἦταν γεγονότα ρουτίνας.

Ἡ Γαλλία, ὁ ἀγώνας συνεχίζεται

Στή Γαλλία, ὁ φοιτητικός κόσμος, οἱ ἐργαζόμενοι, τά συνδικάτα, ὅλα τά ἀριστερά κόμματα, ὅλη δηλαδή ἡ ἐργαζόμενη Γαλλία ὑποχρέωσαν τή γαλλική δεξιά καί τόν πρωθυπουργό της Ντέ Βιλπέν σέ ὀπισθοχώρηση. Ἡ νίκη αὐτή, ἡ ἐξέγερση τοῦ κόσμου τῆς ἐργασίας καί ιδιαίτερα τῶν νέων, δέν ἔπεσε ἀπό τόν οὐρανό οὔτε, ὅπως ἔγραψαν πολλοί καί στήν Εὐρώπη καί στήν Ἑλλάδα, εἶναι τό συνήθειο τῶν Γάλλων νά ἐξεγείρονται κάθε τρεῖς καί τόσο, σαματατζῆδες ὅπως φέρονται. Αὐτή ἡ μεγάλη κινητοποίηση εἶχε βέβαια πίσω της πολύχρονες παραδόσεις, πού πᾶνε μακριά στόν χρόνο καί ἀποδεικνύουν τή βαθιά πολιτικοποίηση τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ. Εἶχε ὅμως καί πολύ πρόσφατα προηγούμενα: τήν ἀπόρριψη τοῦ Εὐρωσυντάγματος στό περυσινό δημοψήφισμα καί τήν ἐξίσου μεγάλη κινητοποίηση τῶν λυκειαίων καί ἐκπαιδευτικῶν ἐναντία στή μεταρρύθμιση τοῦ Μπακαλωρεά πού ἐτοίμαζε ἡ κυβέρνηση καί

τήν ὁποία ἀναγκάστηκε νά πάρει πίσω. Τέτοιας ὑφῆς ἦταν καί τό κίνημα ἐνάντια στό ΣΠΠ. Καί γιά νά πετύχουν αὐτή τή νίκη δούλεψαν σκληρά, κινητοποίησαν ὅλα τά πανεπιστήμια, τά λύκεια, τά συνδικάτα, τίς ἐπιχειρήσεις. Δέν γίνονται τέτοια πράγματα μέ ἐκκλήσεις. Γράφηκαν πολλά καί στόν τόπο μας γιά τό γαλλικό 2006. Ξεχωρίζω, γιά τήν πληρότητά του καί τήν ὀξυδέρκειά του τό ἄρθρο τῆς Ἰλεάνας Μορώνη στά «Ἐνθέματα» τῆς Αὐγῆς (16.4.2006), πού ὁ καθένας μπορεῖ νά τό διαβάσει μέ ὠφέλεια.

Ἵπάρχει ὅμως ἓνα πρόβλημα πού ἀπλῶς τό ὀνοματίζω. Ἡ νά τό πῶ μέ τά λόγια τῶν Γάλλων: ὁ ἀγώνας συνεχίζεται. Δηλαδή: σέ ἓναν χρόνο στή Γαλλία θά γίνουν ἐκλογές γιά τόν πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας. Ἐκλογές πολύ ἀποφασιστικές, καθ' ὅσον ὁ πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας στό γαλλικό πολιτικό σύστημα.

Ὁ νῦν πρόεδρος Σιράκ ἀποχωρεῖ ὁ νῦν πρωθυπουργός Ντέ Βιλπέν εἶναι πιά καμμένο χαρτί. Ὁ ὑπουργός ἐσωτερικῶν Σαρκοζί караδοκεῖ, ἄκρως νεοφιλελεύθερος καί συντηρητικός αὐτός. Τί θά γίνει; Ἰδωμεν.

Τό σπουδαιότερο πρόβλημα ὅμως εἶναι ποιός θά εἶναι ὁ ὑποψήφιος τῆς Ἀριστερᾶς, ποιός θά ἐκφράσει πολιτικά καί ἐνωτικά τό τεράστιο κίνημα τῶν φοιτητῶν καί τῶν ἐργαζομένων. Θά ὑπάρξει ἀντίστοιχος ὑποψήφιος, πού θά ἔχει τήν ικανότητα νά συσπειρώσει ὅλον αὐτόν τόν κινητοποιημένο μαχητικά κόσμο; Τά πράγματα ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη εἶναι μᾶλλον θολά, παρόλο πού τά κόμματα τῆς Ἀριστερᾶς, αὐτό τόν καιρό, ἐκφράζουν ἐνωτικές θέσεις. Δύσκολες οἱ προβλέψεις. Καί πάλι ἰδωμεν. Ἀλλά αὐτό εἶναι πιά τό πρόβλημα.

Ἰταλία

Ὁ Συνασπισμός τῆς κεντροαριστερᾶς μέ ἐπικεφαλῆς τόν «εὐσεβή καθολικό» Πρόντι κατάφερε νά συγκεντρώσει λίγους ψήφους παραπάνω ἀπό τή δεξιά (25.000) καί νά πάρει τήν πρωθυπουργία. Ὁ Μπερλουσκόνι, ἀντιδραστικός καί παλιάτσος, ἔχασε τήν πρωθυπουργία. Ὅμως μέ τό 49,6% πού πῆρε ὁ συνδυασμός του εἶναι ἀκόμα πολύ ἰσχυρός. Ἐχει μαζί του τούς ἐπισκόπους, τήν Confidustria, τίς μαφίες κι ἓνα μάγμα λαϊκῆς καταγωγῆς καί λαϊκιστικῆς ἰδεολογίας πού τό καλλιεργοῦν τά κανάλια τοῦ Μπερλουσκόνι.

Ὁ Συνασπισμός τῆς Κεντροαριστερᾶς εἶναι μιά σημαντική πολιτική συσπείρωση. Ἀλλά καί ἀρκετά ἑτερόκλητος. Θά ἀντέξει στήν κυβέρνηση, θά προσφέρει ἔργο σοβαρό ἐνάντια στή συνολική καθίζηση καί ὀπισθοδρόμηση τῆς Ἰταλίας; Καί πάλι ἰδωμεν.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Σκέψεις για τήν ιστορική μελέτη τοῦ φαινομένου*

τοῦ Στρατῆ Μπουρνάζου

Οἱ διαστάσεις τοῦ φαινομένου

ιατυπώνοντας μερικές γενικές σκέψεις για τή μελέτη τῆς πολιτικῆς ἐξορίας στήν Ἑλλάδα, θά ἤθελα νά ξεκινήσω ἀπό τίς διαστάσεις τοῦ φαινομένου. Καί τό πρῶτο πού χρειάζεται, πιστεύω, νά ἐπισημάνουμε εἶναι ἡ μεγάλη του ἔκταση: στόν χρόνο, στόν χῶρο ἀλλά καί ὅσον ἀφορᾷ τόν ἀριθμό τῶν ἐξοριστῶν. Ἄς ξεκινήσουμε λοιπόν ἀπό αὐτό τό τρίπτυχο: *πότε, πού, πόσοι*.

α) *Ὁ χρόνος*. Ἄς δοῦμε, καταρχάς, τό χρονικό εὔρος τοῦ φαινομένου. Ὁ θεσμός τῆς διοικητικῆς ἐκτόπισης ἐμφανίζεται μέ συγκροτημένη θεσμική μορφή τό 1871, μέ τόν νόμο «Περί καταδιώξεως τῆς ληστείας», ὁ ὁποῖος ἐπεκτείνεται στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, καλύπτοντας καί περιπτώσεις λησотоτρόφων, ζωοκλεπτῶν, λαθρεμπόρων κ.ἄ. Ἀπό πότε ὅμως μποροῦμε νά κάνουμε λόγο γιά πολιτικούς ἐξοριστούς; Τά στελέχη τῆς Φεντερασιόν Ἀβραάμ Μπεναρῶγια καί Σαμουήλ Γιονᾶς, οἱ ὁποῖοι συλλαμβάνονται τό 1913 στή Θεσσαλονίκη, ὡς ὄργανοί της ἀπεργίας, καί ἐκτοπίζονται στή Νάξο, θεωροῦνται, στήν ιστοριογραφία τοῦ ἀριστοτεροῦ κινήματος, ὡς οἱ πρῶτοι πολιτικοί ἐξοριστοί. Βέβαια, ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ὁ Νίκος Ἀλιβιζάτος στήν κλασική μελέτη του,¹ περιπτώσεις αὐθαίρετων ἐκτοπίσεων γιά πολιτικούς λόγους καταγράφονται καί πρωτύτερα, κατά τή διάρκεια τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας τοῦ Ὁθωνα.

Ἀπό ιστορική ἄποψη, ὅμως, δέν μᾶς ἐνδιαφέρει μό-

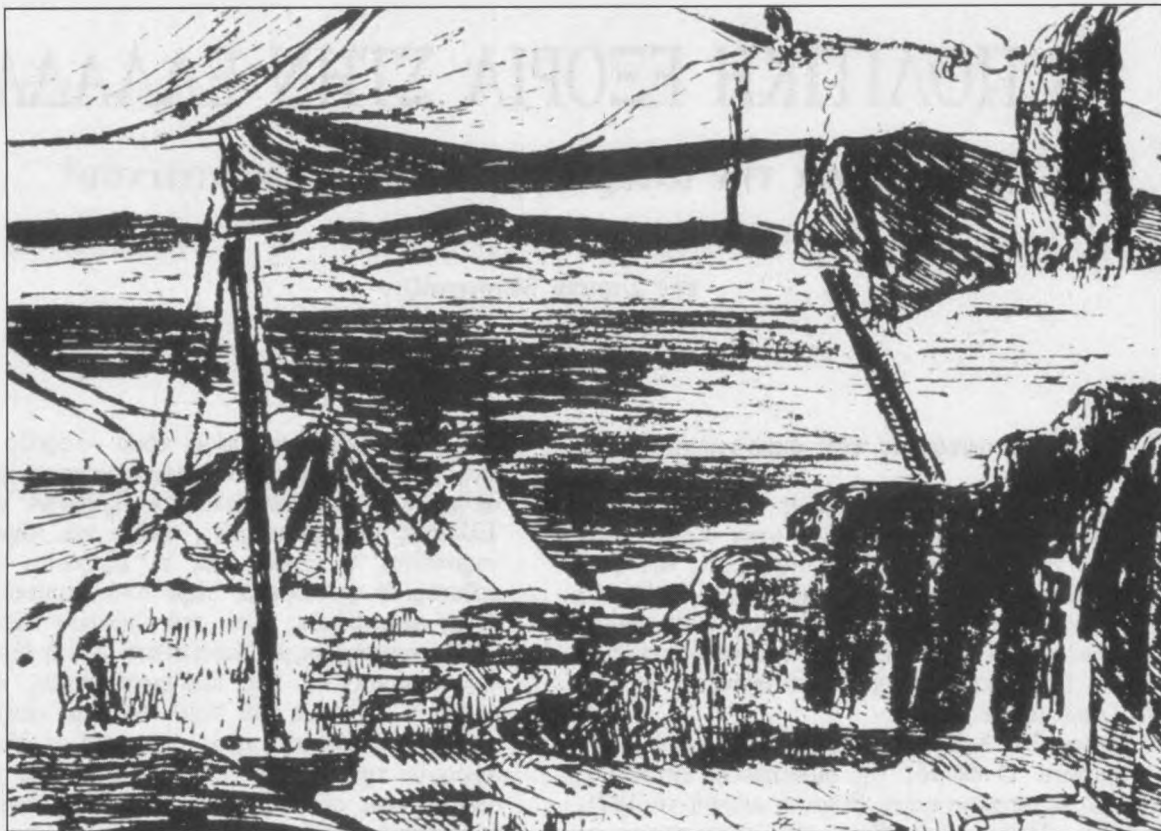
νο καί δέν μᾶς ἐνδιαφέρει τόσο –παρόλο πού, ἀσφαλῶς, μᾶς ἐνδιαφέρει– νά ἀνακαλύψουμε ποιός ἢ ποιοί ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι πολιτικοί ἐξοριστοί τῆς νεότερης Ἑλλάδας· μᾶς ἀπασχολεῖ, πρῶτα καί κύρια, πότε συγκροτεῖται ἡ ἐξορία καί οἱ ἐξοριστοί ὡς κοινωνικοϊστορικό φαινόμενο, πέρα ἀπό ἀτομικές ἢ μεμονωμένες περιπτώσεις. Καί, στό ἐρώτημα αὐτό, μποροῦμε νά ἀποφανθοῦμε μέ βεβαιότητα ὅτι ἡ ἐξορία, ὡς πολιτική πρακτική καί πραγματικότητα, συγκροτεῖται κατά τή δεκαετία τοῦ 1920. Τότε, μέ σειρά νομοθετημάτων, ἡ ἐκτόπιση ἐπεκτείνεται καί σέ ἀδικήματα πού ἀφοροῦν τήν «ἡσυχία καί ἀσφάλεια τῆς χώρας», ἐνῶ συστήνονται σέ κάθε νομό ἐπιτροπές ἀσφαλείας. Στά μέσα τῆς δεκαετίας, ἐπί δικτατορίας Παγκάλου, μέ τήν παραπάνω θεσμική πλαισίωση καί θεμελίωση, ἐκτοπίζονται 1.000 περίπου ἄτομα. Ἀπό τότε, ἡ ἐκτόπιση, ὡς μέτρο ἀντιμετώπισης τῶν πολιτικῶν ἀντιπάλων, θά διαγράψει μιᾶ πορεία πενήντα περίπου χρόνων, μέχρι τό 1974.

Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἔκταση τοῦ φαινομένου μᾶς ὑποχρεώνει, κάθε φορά πού μιλάμε γιά ἐξοριστούς καί ἐξορία, νά προσδιορίζουμε τόν χρόνο. Γιατί οἱ ἐξοριστοί καί ἡ ἐξορία δέν εἶναι ἴδιοι στή διάρκεια τῶν πενήντα αὐτῶν χρόνων. Καί ὅταν λέω δέν εἶναι ἴδιοι, δέν ἐννοῶ τόσο ὡς φυσικά πρόσωπα (ὡς φυσικά πρόσωπα, σέ ἀρκετές περιπτώσεις, μπορεῖ νά εἶναι καί ἴδιοι: συναντᾶμε τούς ἴδιους ἀνθρώπους τό 1936 καί τό 1948, τό 1949 καί τό 1967). Ἀλλά καί αὐτοί οἱ ἴδιοι, ἐνδεχομένως, ἀνθρώποι εἶναι πολύ διαφορετικοί, μέσα στίς διαφορετικές συνθήκες: οἱ συνθήκες τῆς ἐξορίας, τό πλαίσιο, τό σῶμα τῶν ἐξοριστῶν ἀλλάζουν σημαντικά στή διάρκεια τῶν πενήντα αὐτῶν πυκνῶν χρόνων. Ἡ καθημερινότητα, γιά παράδειγμα, τῆς προπολεμικῆς Ἀνάφης πού ἔχει μελετήσει ἡ Μάργκαρετ Κένα² (μέ τούς ἐξοριστούς νά ὀνομάζουν τούς θαλάμους τους «Μάρξ, Ἐνγκελς, Γκόρκι, Δημητρώφ, Τέλμαν» καί νά

* Τό ἄρθρο ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή ὁμιλίας στή συζήτηση μέ θέμα «Ἡ ἐξορία στήν Ἑλλάδα», στίς 12.4.2006, στά ἐγκαίνια τοῦ Μουσείου Πολιτικῶν Κρατουμένων Ἀη-Στράτη. Στή συζήτηση, συντονιστής ἦταν ὁ Ἡλίας Νικολακόπουλος καί εισηγητές οἱ Νίκος Ἀλιβιζάτος, Στρατῆς Μπουρνάζος, Τίτος Πατρίκιος.

Βασικά βοήθημα, γιά τό ἄρθρο αὐτό, ἦταν οἱ γνωστές μελέτες τοῦ Νίκου Ἀλιβιζάτου καί τοῦ Πολυμέρη Βόγλη, καθώς καί τό ἄρθρο τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ «Ἡ μνήμη τῆς ιστορίας καί ἡ ἀμνησία τῶν ἐθνῶν», πολλές ἀπό τίς μεθοδολογικές προτάσεις τοῦ ὁποῖου ἐπαναλαμβάνω στή συνέχεια. (Τά βιβλιογραφικά στοιχεῖα τῶν τριῶν μελετῶν παρατίθενται στίς ὑποσημειώσεις).

1. Νίκος Ἀλιβιζάτος, *Οἱ πολιτικοί θεσμοί σέ κρίση, 1922-1974. Ὅψεις τῆς ἐλληνικῆς ἐμπειρίας, 6' ἐκδ.*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1986, σ. 340-342, σημ. 2, καί γενικότερα σ. 340 κ.ἔξ.

Χρ. Δαγκλής, Έρεϊπια από Τοαντήρι, Μακρόνησος 1949

κρεμάνε τά πορτρέτα τῶν ἐπαναστατῶν στους τοίχους) πολύ μικρή σχέση ἔχει μέ τήν πραγματικότητα τοῦ ἀκράιου σωματικοῦ καί ψυχικοῦ πόνου τῆς Μακρονήσου, καί αὐτή, μέ τή σειρά της, διαφοροποιεῖται σημαντικά ἀπό τήν «πειθαρχημένη διαβίωση» τοῦ Ἀη-Στράτη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 μέ τήν πλούσια δραστηριότητα (πολιτική, πολιτιστική, ἀθλητική) πού ἀναπτύσσει ἡ Ὁμάδα Συμβίωσης, τήν ἀμφισβήτηση τῆς καθοδήγησης καί τίς ἔντονες ἐσωτερικές ἀντιπαραθέσεις πού ἐκδηλώνονται.

Μποροῦμε, ἔτσι, νά διακρίνουμε, τρεῖς μεγάλες ἐποχές τῆς ἐξορίας στήν Ἑλλάδα: τήν προπολεμική, πού κορυφώνεται τήν περίοδο τῆς 4ης Αὐγούστου, τήν ἐμφυλιακή-μετεμφυλιακή καί αὐτήν τῆς χούντας τῶν συταγματαρχῶν.

β) Ὁ χώρος. Περίπου 100 ἀπομονωμένα γεωγραφικά σημεῖα (ἀνάμεσά τους πάνω ἀπό 40 ἄγωνα νησιά) χρησιμοποιήθηκαν ὡς τόποι ἐξορίας ὅπως διαβάζω στό ἐνημερωτικό φυλλάδιο τοῦ Μουσείου Πολιτικῶν Κρατουμένων Ἀη Στράτη – τόσο, πού ὁ κατάλογος τῶν τόπων αὐτῶν θυμίζει δρομολόγιο τῆς ἄγονης γραμμῆς: Ἀη Στράτης, Ἀνάφη, Γαῦδος, Γιούρα, Ἰκαρία, Ἴος, Κίμωλος, Κύθηρα, Λέρος, Λῆμνος, Μακρόνησος, Μῆλος, Νάξος, Σαμοθράκη, Σαντορίνη, Σέριφος, Σίκινος, Σίφνος, Τρίκερι, Φολέγανδρος, Χίος, Ἀκροναυπλία, Ἀ-

λικαρνασός, Ὠρωπός, γιά νά περιορισθῶ στους σημαντικότερους. Καί ἄν, δίπλα στους ἐξοριστούς, λογαριάσουμε καί τή διακριτή ἀλλά ὁμορη κατηγορία τῶν πολιτικῶν κρατουμένων πού βρίσκονται φυλακισμένοι, τότε, μαζί μέ τίς φυλακές, δημιουργεῖται ἕνα δίκτυο τό ὁποῖο καλύπτει ὅλο τόν ἑλληνικό χώρο, νησιωτικό καί ἡπειρωτικό. Στά χρόνια τῆς «ἀκμῆς», τά χρόνια τοῦ Ἐμφυλίου, ἀρκεῖ μία μόνο ματιά στους σχετικούς χάρτες (γιά παράδειγμα σ' αὐτόν πού ὑπάρχει στόν τόμο μέ τόν εὐγλωττο τίτλο *Οἱ μισοί στά σίδερα*, σέ ἐπιμέλεια Παναγιώτη Ἀράνη καί Βαρδῆ Βαρδινογιάννη), γιά νά ἀντιληφθοῦμε τή γεωγραφική ἐξάπλωση τοῦ φαινομένου: μιά Ἑλλάδα διάστικτη ἀπό τετράγωνα, κύκλους, τρίγωνα καί ἄστρα, πού συμβολίζουν, ἀντίστοιχα, φυλακές, στρατόπεδα, ἔκτακτα στρατοδικεῖα καί τόπους ἐκτελέσεων.

γ) Τό τρίτο βασικό αἰτούμενο, ὁ ἀριθμός τῶν ἐξορίστων δηλαδή, ἀποτελεῖ καί ἕνα ἀπό τά μεγάλα κενά

2. Πρόσφατα κυκλοφόρησε καί στά ἑλληνικά τό λεύκωμα τῆς Margaret Kenna *Ἡ κοινωνική ὀργάνωση τῆς ἐξορίας*, μετ. Γιάννης Καστανάρας, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2004, μέ σπουδαίες φωτογραφίες ἀπό τή ζωή τῶν ἐξορίστων στήν προπολεμική Ἀνάφη.

στή γνώση μας. Τά επίσημα στοιχεία είναι φειδωλά, ενώ οι πληροφορίες από άλλες πηγές (αναφορές ξένων πρεσβειών, εκθέσεις διεθνών οργανισμών, καταγγελίες και εκτιμήσεις των ίδιων των εξόριστων και των κομμάτων της Αριστεράς) είναι διάσπαρτες, ασυνεχείς, και, αρκετά συχνά, απλώς εκτιμήσεις. Έτσι, όσο κι αν αυτό μάς φαίνεται λίγο ή ίσως απογοητευτικό, η παρούσα κατάσταση των τεκμηρίων και της έρευνας μάς υποχρεώνει να αρκεστούμε σε επιμέρους στοιχεία, στοιχεία που είναι δύσκολο να αναχθούν σε συνολικά νούμερα, καθώς υπάρχουν επικαλύψεις, αναφέρονται σε διαφορετικές περιόδους και τόπους, περιλαμβάνουν και τούς φυλακισμένους κ.ο.κ.

Πάντως, ως μήν ξεχνάμε ότι, σε κάθε περίπτωση, μιλάμε για χιλιάδες ανθρώπους. Αναφέρω ένδεικτικά όρισμένους αριθμούς. Το 1929-1937 έχουμε 3.000 εκτοπισμένους με βάση το ιδιώνυμο, ενώ κατά τη δικτατορία του Μεταξά ο αριθμός των εξόριστων είναι 1.000-5.000. Μεταπολεμικά, στη Μακρόνησο (Ιούνιος 1947-Μάρτιος 1950) έχουμε τουλάχιστον 40.000 εξόριστους, ενώ το 1951, μετά τα μέτρα της κυβέρνησης Πλαστήρα, υπολογίζονται σε 3.400 σε όλη την Ελλάδα. Τέλος, κατά τη διάρκεια της χούντας οι εξόριστοι ανέρχονται σε 10.000.³ Όλα αυτά με βάση επίσημα στοιχεία (πού έχουν, συχνά, μία τάση υποτίμησης των αριθμών) ή τις μετριοπαθέστερες εκτιμήσεις. Σημειώνω, για να έχουμε απλώς μία εικόνα (των προβλημάτων, αλλά και της ρευστότητας των αριθμών) ότι την ίδια στιγμή, άλλες εκτιμήσεις μιλάνε για 80.000 συλλήψεις από τη δικτατορία Μεταξά, πολλές από τις οποίες καταλήγουν σε εκτοπίσεις⁴ ή σε 100-150.000 εξόριστους (πολίτες και στρατιώτες) στη Μακρόνησο.

Έξορία και επίσημος λόγος

Η έξορία, οι εξόριστοι και οι πολιτικοί κρατούμενοι παραμένουν μέχρι σήμερα μία από τις σκοτεινές –μέ τη διπλή σημασία του όρου– σελίδες της σύγχρονης ιστορίας μας. Παρά την έκταση και τη σημασία του, το θέμα υπήρξε, μέχρι πολύ πρόσφατα, αποκλεισμένο από τον επίσημο λόγο και την επίσημη ιστορία. Οι λόγοι είναι μάλλον ευνόητοι:

«Δέν άρέσει, φαίνεται, στά έθνη», έλεγε ο Φίλιππος Ηλιού τό 1993, μιλώντας για τό Μακρονήσι, «νά θυμούνται την πραγματική ιστορία τους, ιδίως όταν ή ιστορία αυτή αναδεικνύει πλευρές οδυνηρές και δυσάρεστες, για τίς όποιες, μέ τό πέρασμα του χρόνου, κανείς πιά δέν αισθάνεται άνετα και περήφανος, αν θέλει πραγματικά νά αναλογιστεί, μέ ειλικρίνεια, όσα βρίσκονται στην άφετηρία ή κάποια κρίσιμη καμπή της ιστορίας της έθνικής ή της κοινωνικής ομάδας στην όποια μετέχει. Οι έθνικές ιστορίες, οι έπίσημες ιστορίες, πού διδάσκονται στά σχολεία και πού γαλονχούν τίς συνεχόμενες γενεές είναι φτιαγμένες μέ άποσιωπήσεις και άμνησίες, όσες χρειάζονται κάθε φορά, για νά

διαμορφωθεί, στίς συλλογικές συνειδήσεις, μία αίσθηση άρμονίας, συνοχής και μεσότητας πού υποτίθεται ότι χαρακτήριζε τό ιστορικό παρελθόν».⁵

Έκτός από την άποσιώπηση, όμως, έχουμε και άλλες μορφές πύο έμμεσης, συνειδητής ή μή, άπάθησης του φαινομένου. Τέτοιες είναι ή γενικόλογη άναφορά στην έξορία ως ένα φαινόμενο του άδελφοκτόνου πολέμου, της διχόνοιας, των «πέτρινων» και ταραγμένων χρόνων, μαζί μέ τίς εκκλήσεις για λήθη αυτού του ζοφερού παρελθόντος και συμπιλίωση. Τέτοιες προσεγγίσεις, ακόμα κι αν υπήρξαν πολιτικά άναγκαίες και είχαν άγαθά άποτελέσματα, ώστόσο αλλοιώνουν την ιστορική πραγματικότητα: έτσι οι εξόριστοι και οι πολιτικοί κρατούμενοι έντάσσονται στην έθνική ιστορία άφου πρώτα άποχρωματιστούν και ουδετεροποιηθούν.

Γι' αυτό ακριβώς ή δημιουργία του Μουσείου Πολιτικών Έξοριστων Αη Στράτη άποτελεί, κατά τη γνώμη μου, γεγονός μέ ιδιαίτερη σημασία. Και ή σημασία αυτή δέν έγκειται μόνο στον πλούτο των έκθεμάτων, ούτε στο πείσμα και την έπιμονή των ανθρώπων πού συνέλαβαν και ύλοποίησαν την ιδέα. Και τά δύο αυτά είναι έξόχως σημαντικά, και άξίζει κάθε έπαινος στους πρωτεργάτες, ύπάρχει όμως κάτι ακόμα πύο σημαντικό: ή δημιουργία αυτού του χώρου, μέ τη δηλωμένη πρόθεση νά λειτουργήσει ως κέντρο μελέτης της πολιτικής έξορίας, φιλοδοξεί νά αντιμετώπισει τό φαινόμενο στις άπολύτως συγκεκριμένες του διαστάσεις. Κατά τότου, ή ίδρυση του Μουσείου (αν μάλιστα συνυπολογίσουμε την ύπαρξη συγγενών φορέων όπως τά ΑΣΚΙ και ή ΕΔΙΑ, καθώς και την εμφάνιση μιάς σειράς άξιόλογων μελετών, τά τελευταία χρόνια)⁶ άποτελεί μία

3. Τά στοιχεία για τούς εξόριστους από τη μελέτη του Πολυμέρη Βόγλη, ό.π., σ. 65, σ. 96-97, και σ. 110 σημ. 60.

4. Για τόν αριθμό 80.000, βλ. Ι. Γ. Κορωνάκης, *Η πολιτεία της 4ης Αυγούστου. Φώς εις μίαν πλαστογραφημένην περίοδον της ιστορίας μας*, χ.ε., Αθήνα 1950, σ. 44 κ.έξ., όπως τό αναφέρει ο Ν. Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 435, σημ. 80. Ο αριθμός 100.000-150.000 είναι ή σταθερή εκτίμηση των εξόριστων Μακρονησιωτών και του συλλόγου τους (ΠΕΚΑΜ), πού έχει διατυπωθεί πολλές φορές σε ήμερίδες, συνέδρια και έκδηλώσεις.

5. Φίλιππος Ηλιού, «Η μνήμη της ιστορίας και ή άμνησία των έθνών», στον συλλογικό τόμο *Μακρόνησος. Ιστορικός Πολιτιστικός Τόπος*, έπιμ. Κώστας Διαφωνίδης, Λουίζα Γρηγοράκου-Μάρθα, Ρένα Λευκαδίτη-Παπαντωνίου, ΥΠΠΟ-ΥΠΕΧΩΔΕ-ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ-ΤΕΕ-ΕΜΠ-ΙΣΜΟΣ-ΠΕΚΑΜ, Αθήνα 1994, σ. 72-82. Τό άρθρο πρωτοδημοσιεύτηκε στον Πολίτη, τχ. 125 (Μάιος 1994), σ. 33-37.

6. Προσπερνώντας, για λόγους χώρου, πολλές επιμέρους συμβολές δημοσιευμένες σε περιοδικά, θά ήθελα νά μνημονεύσω δύο άυτοτελή έργα. Πρώτον, τη βασική μελέτη του Πολυμέρη Βόγλη *Η έμπειρία της φυλακής και της έξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, μετ. Γιάννης Καστανάρας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004 (α' άμερικανική έκδοση 2002), ή όποια άποτελεί μία ολοκληρωμένη

Χρ. Δαγκλής, 'Εσωτερικό σκηνης, Μακρόνησος 1949

πράξη ποιοτικά διαφορετική από μία έπετειακή εκδήλωση, μία τελετή εις μνήμην ή τήν ανέγερση ενός μνημείου. Κι αυτό επειδή θέτει τίς βάσεις για τήν επιστημονική μελέτη τής έξορίας: ποιοί και πόσοι ήταν οι πολιτικοί έξοριστοι, ποιές συνθήκες αντιμετώπισαν στήν έξορία, πώς οργάνωσαν τή ζωή τους, πώς άλλαξαν τούς τόπους όπου βρέθηκαν εκτοπισμένοι και, μαζί, άλλαξαν και τούς εαυτούς τους. Καί αυτή ή ανασυγκρότηση και μελέτη τής έξορίας, ή κατανόησή της στις πραγματικές της διαστάσεις, είναι, πιστεύω, ή ουσιαστικότερη χειρονομία, ό καλύτερος τρόπος για να τιμήσουμε όλους εκείνους πού πέρασαν κάποια από τά καλύτερα χρόνια τής ζωής τους στα νησιά τής έξορίας.

"Αξονες μελέτης

Μέ αυτή τήν άφετηρία λοιπόν θά ήθελα να προτείνω, μέ συντομία, έξι άξονες για τή μελέτη τού φαινομένου τής έξορίας.

I. Η έξορία ως κρατικός θεσμός. "Όταν μιλάμε για πολιτικούς κρατούμενους και έξοριστους αναφερόμαστε συνήθως στους αγωνιστές, αυτούς πού δέν λύγισαν, πού όρθωσαν τό ανάστημά τους. "Όμως, ή ιστορία τής πολιτικής έξορίας δέν είναι μόνο αυτή. Η ιστορία τής πολιτικής έξορίας (και ιδίως τών στρατο-

πέδων όπως ή Μακρόνησος, τά Γιούρα, ό 'Αη-Στράτης) είναι, πρώτα απ' όλα, ή ιστορία ενός κρατικού θεσμού, πού συγκροτείται σε συγκεκριμένες έποχές, μέ συγκεκριμένες επιδιώξεις: τόν περιορισμό και τήν εξουδετέρωση τών πολιτικων αντιπάλων, τήν κάμψη τού φρονήματός τους, τόν εξαναγκασμό τους να αποκηρύξουν τίς ιδέες τους, τήν άσκηση τρομοκρατίας στον υπόλοιπο πληθυσμό. Αυτή λοιπόν ή όπτική, ή όπτική τής μελέτης ενός κρατικού θεσμού μέ συγκεκριμένες επιδιώξεις, πρέπει να σταθει, πιστεύω, μεθοδολογικά, ή άφετηρία μας.

II. Οι πολιτικοί έξοριστοι, αυτοί οι χιλιάδες άνθρωποι πού αναφέραμε παραπάνω. Έχει μεγάλη σημασία να μάθουμε ποιοί ήταν, πόσοι ήταν, πόσο παρέμειναν έξοριστοι και, από κει και πέρα, τούς τόπους καταγωγής τους, τήν κοινωνική τους καταγωγή, τή μόρφωσή τους, τά επαγγέλματά τους, τήν πολιτική τους τοποθέτηση κ.ο.κ. Να αποκτήσουμε, δηλαδή, μία εικόνα τής

επιστημονική σπουδή τού θέματος. Δεύτερον, ειδικότερα για τή Μακρόνησο, τόν χρήσιμο συλλογικό τόμο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Τό παράδειγμα τής Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, 'Αθήνα 2002.

7. Βλ. Φίλιππος 'Ηλιού, ό.π., σ. 75.

σύνθεσης και της διαστρωμάτωσης αυτής της ιδιότυπης κοινωνίας. Και, ως τό σημειώσουμε με έμφαση, μάς ενδιαφέρει τό σύνολο, όλος αυτός ό κόσμος τών έξοριστών, μέ τίς ποικίλες συμπεριφορές και στάσεις του (και, βέβαια, αυτές οι ποικίλες και διαφορετικές στάσεις μέ τίς όποιες αντιμετώπιζουν οι έξοριστοι τήν έξορία –στό βαθμό πού θά μπορέσουμε νά τίς ανασυστήσουμε– αποτελούν πρώτης τάξεως ύλικό γιά μελέτη), και όχι μόνο οι εξέχουσες περιπτώσεις, εκείνοι πού ξεχώρισαν μέ τήν ήρωική τους στάση, και οι όποιες συχνά κυριαρχούν στίς μαρτυρίες και τίς αφηγήσεις.

Δέν μπορούμε, βέβαια, νά αναπτύξουμε εδώ τό θέμα του κόσμου τών έξοριστών –και τά στοιχεία μας άλλωστε δέν έπαρκούν–, θέλω όμως νά τονίσω κάτι μέ κεφαλαιώδη σημασία, πού αν δέν τό έχουμε συνεχώς στό μυαλό μας διαφεύγει τό ουσιώδες: οι έξοριστοι, από τόν Μεσοπόλεμο μέχρι τή χούντα, στή συντριπτική τους πλειονότητα, είναι άριστεροί. Και ανάμεσα στους άριστερούς οι κομμουνιστές αποτελούν, έπίσης, τήν πλειονότητα αυτής της πλειονότητας. Θά συναντήσουμε άσφαλώς, ειδικά στήν πρώτη και στήν τρίτη περίοδο (4η Αυγούστου και 21η Απριλίου) και φιλελεύθερους δημοκράτες, αυτοί όμως άπλως αποτελούν τήν εξαίρεση πού επιβεβαιώνει τόν κανόνα. Πρέπει νά τό συγκρατήσουμε αυτό, τήν άριστερή ταυτότητα τών έξοριστών, γιατί έχει κομβική σημασία και γιά τίς επιδιώξεις τών κρατούντων αλλά και γιά τεκταινόμενα στόν χώρο της έξορίας. Και ως υποσημειώσουμε εδώ ότι οι άνθρωποι αυτοί, ανεξάρτητα από τό τί είναι (κομμουνιστές, συνοδοιπόροι, συμπαθούντες, ΕΑΜίτες, αντίρτες, συγγενείς αγωνιστών) έγκαλούνται, συλλαμβάνονται και έξορίζονται από τό κράτος ως κομμουνιστές. Και πολλοί, παρόλο πού δέν είναι, γίνονται κομμουνιστές, κατά τή διάρκεια της έξορίας. Θυμίζω εδώ τήν περίπτωση, πού δέν είναι μοναδική, του Θόδωρου Γκοβάτσου, δάσκαλου από τήν Πελοπόννησο, τήν όποια αναφέρει ό Μπέρτλς στό βιβλίο του *Έξοριστοι στό Αίγαίο* (ό Μπέρτλς, Αυστραλός δημοσιογράφος, έρχεται τό 1935-1936 στήν Ελλάδα και έπισκέπτεται τή Γαύδο και τήν Ανάφη, όπου έμεινε μία βδομάδα, και σ' αυτόν χρωστάμε όρισμένες από τίς πιο ώραιες περιγραφές της ζωής τών έξοριστών): ό Γκοβάτσος λοιπόν βρίσκει στήν έξορία, επειδή ό παπάς του χωριού τόν κατηγορήσε ότι δέν δίδασκε τή δημιουργία του κόσμου μέ βάση τήν Άγία Γραφή. Ό δάσκαλος δέν ήταν κομμουνιστής, έγινε όμως στήν έξορία.

III. *Η όργάνωση της καθημερινότητας.* Από εκεί και πέρα, έπισημότητας στα έρευνητικά μας αίτήματα και αίτούμενα, μία σειρά ερωτήματα: Πώς λειτουργεί αυτή ή κοινωνία; Ποιοί είναι οι κανόνες της, θεσπισμένοι και μή, κανόνες πού καθορίζονται από τό κράτος, αλλά και από τήν Όμάδα Συμβίωσης; Πώς όργανώνουν τήν καθημερινότητα, πώς αντιμετώπιζουν τά ύλικά προβλήματα, πώς διαπλέκεται τό πολιτικό μέ τό προσωπικό, οι αντιθέσεις, οι συγκρούσεις...

Δέν μπορώ, όπως αντιλαμβάνεστε, νά αναπτύξω ού-

τε αυτό τό ζήτημα, θέλω όμως πάλι νά έπισημάνω κάτι βασικό, πού ισχύει σε όλους τούς χρόνους και τούς τόπους της έξορίας: οι έξοριστοι κάθε άλλο παρά παθητικά άποδέχονται και βιώνουν τήν κατάστασή τους. Είναι ενεργά υποκείμενα πού προσπαθούν νά πάρουν τήν τύχη στα χέρια τους, νά έκμεταλλευθούν τίς όποιες (μικρές ή μεγαλύτερες) δυνατότητες γιά νά επανοικειοποιηθούν τόν χώρο, νά ξανακερδίσουν τόν χαμένο χρόνο, νά ανασηματοδοτήσουν τόν τόπο της εκτόπισης – και τούτο έχει άμεση σχέση μέ εκείνο πού είπαμε παραπάνω, ότι είναι άριστεροί και στήν πλειονότητά τους κομμουνιστές. Έτσι, από τίς μαρτυρίες γιά τόν Άη Στράτη, λ.χ., τή δεκαετία του 1950,⁸ βλέπουμε πώς οι δραστηριότητες της Όμάδας άπλώνονται σε μία μεγάλη γκάμα. Ξεκινούν από τήν αντιμετώπιση τών άμεσων προβλημάτων: σίτιση, στέγαση, καλλιέργεια λαχανικών, ψάρεμα, μαγειρεία, καθαριότητα, έπιδιορθώσεις στα ρούχα, ενώ όργανώνονται τσαγκάρικο, κουρεϊό και ραφτάδικο. Παραπέρα, φτιάχεται χορωδία (μέ μαέστρο τόν Νίκο Μάργαρη, τόν γνωστό συγγραφέα της *Ιστορίας της Μακρονήσου*, ό όποιος ήταν και σπουδαίος μουσικός), θεατρική όμάδα μέ επικεφαλής τόν Κατράκη και τόν Καρούσο, όμαδες βόλεϋ και ποδοσφαίρου, ενώ αρκετοί, τά κυριακάτικα πρωινά άκοϋν από τό ραδιόφωνο του καφενείου κλασική μουσική. Μέσα σε όλα αυτά, τό ζήτημα της μόρφωσης και της αυτομόρφωσης επανέρχεται διαρκώς μέ έπίμονο τρόπο: μαθήματα πολιτικής οικονομίας και νεοελληνικής ιστορίας (μέ «έγχειρίδια» τά βιβλία του Βασίλη Λεόντιεφ και του Γιάννη Ζεύγου), μαθηματικά, λογιστική, ξένες γλώσσες κ.ά. Η μόρφωση συνιστά πρώτιστη αξία γιά τούς έξοριστους, και μάλιστα όχι μόνο ως κομματική παιδεία και διαπαιδαγώγηση, αλλά ή μόρφωση μέ τήν ευρύτερη σημασία της έννοιας.

Σταματάω όμως εδώ τά σχετικά μέ τίς δημιουργίες και τή δημιουργικότητα τών κρατουμένων. Γιατί ή έξορία δέν υπήρξε μονάχα μία έποποιία, όπως συχνά τείνουμε νά πιστέψουμε, παρασυρμένοι από τίς διηγήσεις και τόν ένθουσιασμό μας, ξεχνώντας τό βαρύ φορτίο τών αντίξοων συνθηκών. Δηλαδή τίς κακουχίες, τίς καιρικές συνθήκες, τίς έλλείψεις σε βασικά είδη, τίς άρρώστιες – τμήματα όλα αυτά μας δύσκολης καθημερινότητας πού τήν καθορίζουν άφενός οι αντικειμενικές συνθήκες της έξορίας (ένα απομονωμένο νησί, στή μέση του Αιγαίου, χωρίς σύνδεση μέ τόν έξω κόσμο γιά μεγάλα διαστήματα του χειμώνα) και, άφετέρου, ή στάση τών κρατούντων, άδιάφορη ή και εκδι-

8. Αντλώ τίς πληροφορίες μου από τίς μαρτυρίες του Άντώνη Φλούντζη, *Στό στρατόπεδο του Άη Στράτη 1950-1962*, Καπόπουλος, Άθήνα 1986 και του Βασίλη Λασκαρίδη *Ημερολόγια έξορίας*, πού είχε εκδοθεί από τήν έφημερίδα *Η Έποχή*, και ξανακυκλοφορεί, αυτές τίς μέρες, στή σειρά «Μαρτυρίες» τών Άρχαίων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ).

κητική (λ.χ. η έλλιπέστατη ή ανύπαρκτη ιατρική φροντίδα, οι συνθήκες διαμονής κ.ά.).

Καί ακόμα, στό ίδιο πάντα κεφάλαιο τής καθημερινότητας και τής ζωής, ένα ακόμα ύποκεφάλαιο, υποκεφάλαιο σημαντικό και δύσκολο: οι έσωτερικές αντιθέσεις στους κόλπους τών έξοριστων, οι προσωπικές και πολιτικές διαφοροποιήσεις, οι διαφωνίες μέ τήν καθοδήγηση, ή αντιμετώπιση και ή τύχη τών διαφωνούντων, ή συγκρότηση ομάδων, οι συγκρούσεις, πού ξεκινάν αρκετά νωρίς, στίς αρχές τής δεκαετίας τού 1950, και κορυφώνονται σέ στιγμές κρίσης γιά τό έλληνικό και διεθνές κίνημα: μέ τό 20ό Συνέδριο τού ΚΚΣΕ και τήν αποσταλινοποίηση, τήν καθάρωση Ζαχαριάδη, τή διάσπαση τού 1968.

IV. Οι κρατούντες. Άν λοιπόν, στά νησιά τής έξορίας έχουμε από τή μιá αúτē τήν ιδιότυπη κοινωνία, τόν κόσμο τών έξοριστων, ύπάρχει και ό αντίπαλος κόσμος, πού συνυπάρχει μέ τόν πρῶτο: ό κόσμος τών εκπροσώπων τής έξουσίας. Ένας κόσμος ό οποίος διαφοροποιείται πολύ, ποσοτικά και ποιοτικά, ανάλογα μέ τόν τόπο και τόν χρόνο. Έτσι, στή Φολέγανδρο ή τή Γαúδο τής προπολεμικής περιόδου περιορίζεται σέ λίγους χωροφύλακες, μέ μάλλον άμελητέο ρόλο όσον άφορā τή ζωή τών έξοριστων. Αντίθετα, στή Μακρόνησο έχουμε ένα πολυπρόσωπο ιεραρχημένο σύστημα, μέ καθοριστικό ρόλο στήν όλη λειτουργία τού στρατοπέδου. Καί είναι αδύνατον νά κατανοήσουμε τήν ούσία τής Μακρονήσου άν δέν μελετήσουμε αυτόν τόν κόσμο τών κρατούντων, ό οποίος ύλοποιεί τό σχέδιο τών οργανωμένων βασανιστηρίων (σωματικών και ψυχικών), μέ στόχο τήν «ανάμορφωση» τών κρατουμένων. Καί σημειώνω εδῶ κάτι πού ασφαλώς ξέρετε, απλῶς ως ύπόμνηση τών δυσκολιών και τής πολυπλοκότητας τού θέματος, ότι στή Μακρόνησο στόν κόσμο τών κρατούντων, και μάλιστα ως βασανιστές, μετέχουν και πρῶην κρατούμενοι, «άνανήψαντες».

V. Οι σχέσεις τών έξοριστων μέ τίς τοπικές κοινωνίες, σχέσεις οι οποίες, παρά τίς άπαγορευσεις, εκ τών πραγμάτων αλλά και μέ τή συστηματική προσπάθεια τών έξοριστων, αναπτύσσονται και ενίοτε ανθίζουν.

VI. Η έξορία έξω από τήν έξορία. Έδῶ θά συναντήσουμε, πρῶτα απ' όλα, τίς οικογένειες τών έξοριστων, οι οποίες ύφίστανται άμεσα τό γεγονός τής έξορίας μέ τίς ποικίλες συνέπειές του (οικονομικές, κοινωνικές, ψυχολογικές). Καί, ταυτόχρονα, ή ένασχόληση μέ τό έξοριστο μέλος (και μέ τούς έξοριστους γενικότερα), μετατρέπεται, συχνά, σέ καθημερινό μέλημα και φροντίδα τών οικογενειών. Θά μελετήσουμε, λοιπόν, τήν άλληλογραφία τών έξοριστων μέ τήν οικογένεια και φίλους, τίς επισκέψεις τών συγγενῶν, τά δέματα και τά εμβάσματα πού λαμβάνουν. Επίσης, τά διαθήματα πρὸς τίς αρχές γιά τήν άπελευθέρωσή τους, τά δημοσιεύματα στόν έλληνικό και ξένο Τύπο, τίς εκδόσεις, τίς μεγάλες καμπάνιες στήν Ελλάδα και τό έξωτερικό, τή δραστηριότητα οργανώσεων όπως ΠΕΟΠΕΦ και ή League for Democracy in Greece.

VI. Καί, τέλος, ή έξορία μετά τήν έξορία. Πῶς οι

άνθρωποι αυτοί, έπειτα από λιγότερα ή περισσότερα χρόνια, γυρίζουν στά σπίτια τους, επανασυνδέονται μέ τίς οικογένειές τους, επανεντάσσονται (ή όχι) στίς οργανώσεις τού Κόμματος, τί επίδραση (ποιές δεξιότητες και γνώσεις, νέες παραστάσεις, γνωριμίες και δεσμούς, ποιές ψυχολογικές επιδράσεις, ίχνη και βαρίδια) αφήνει πάνω τους ή έμπειρία τής έξορίας, πῶς όλα αυτά τούς καθορίζουν, θετικά και άρνητικά, στή μετέπειτα ζωή τους.

Η πολιτική σημασία τής μελέτης τού θέματος

Θά ολοκληρώσω μέ ένα γενικό ερώτημα: Τί σημασία έχει, σήμερα, εν έτει 2006, ή δημιουργία ενός Μουσείου Πολιτικών Έξοριστων, και γενικότερα ή ένασχόληση μέ τήν έξορία και τούς πολιτικούς έξοριστους; Καί δέν αναφέρομαι στό έπιστημονικό πεδίο, γιατί από όλα τά παραπάνω είναι, νομίζω, εμφανές ότι ή έξορία άποτελεί προνομιακό πεδίο έρευνας, όχι μόνο γιά τούς ιστορικούς αλλά και γιά τούς κοινωνιολόγους, τούς πολιτικούς έπιστήμονες, όσους μελετάνε τήν ατομική και συλλογική ψυχολογία κ.ο.κ. Καί, επίσης, δέν αναφέρομαι μόνο στήν Άριστερά και τούς άριστερους, σέ όλους εμάς πού ή ιστορία αúτē άποτελεί τήν ιστορία τών πατεράδων και τών παππούδων μας, κομμάτι ακριβό τής μνήμης μας, τών διηγήσεων μέ τίς οποίες μεγαλώσαμε και ακούσαμε τόσες φορές, σέ συνάξεις οικογενειακές και φιλικές πρῶτα, και αργότερα στό κίνημα, όπου τίς ξανακούσαμε από μεγαλύτερους συναγωνιστές και συντρόφους, κτῆμα κοινό και κτῆμα ές άεί τών Έλλήνων άριστερῶν.

Αναφέρομαι σέ κάτι συνολικότερο και, πιστεύω σημαντικότερο. Η γνώση τής ιστορίας, ό στοχασμός πάνω σ' αúτēν, ιδίως στίς σκοτεινές πτυχές της, τό νά εγκύπτουμε στά «οικεία κακά» γιά νά τά διαυγάσουμε και νά τά κατανοήσουμε, άποτελεί πράξη πολιτική, πράξη λυτρωτική, πράξη έλευθερίας. Είναι ένα ζήτημα κομμικό γιά τήν κοινωνία μας, γιά όλους εμάς ως πολίτες, ένα ζήτημα, θά έλεγα, έθνικό, άν ό όρος δέν είχε κακοπαθήσει τόσο.

«Ό αγώνας τών ανθρώπων γιά τήν έλευθερία είναι αγώνας ενάντια στή λήθη και στή λησμονιά», γράφει στό *Βιβλίο τού γέλιου και τής λήθης* ό Μίλαν Κούντερα. Καί, ασφαλώς, όπως λέει ό ποιητής, «για τούς μεγάλους, γιά τούς έλεύθερους, γιά τούς γενναίους, τούς δυνατούς, άρμόζουν τά λόγια τά μεγάλα, τά έλεύθερα, τά γενναία, τά δυνατά». Γιά νά μπορέσουμε όμως νά προφέρουμε αυτά τά λόγια, και γιά νά είναι λόγια ούσίας και όχι έντυπωσιασμού, πρέπει πρῶτα, νά εγκύψουμε, βασανιστικά συχνά, στίς πραγματικότητες, νά καταλάβουμε πῶς μπόρεσαν, οι άνθρωποι αυτοί (πού ήταν άνθρωποι και όχι υπερνάνθρωποι), ξεπερνώντας πολλές φορές τά ανθρώπινα μέτρα, νά γίνουν «μεγάλοι, έλεύθεροι, γενναίοι και δυνατοί». Καί τότε, ίσως, μπορέσουμε νά κατανοήσουμε βαθύτερα όλο τό μεγαλειό και τόν ήρωισμό τής στάσης τους.

ΕΛΛΑΔΑ-ΙΤΑΛΙΑ-ΙΣΠΑΝΙΑ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ:

Σχέσεις, αντιπαραθέσεις, εμπειρίες

του Δημήτρη Ε. Φιλιππῆ*

1. Λιβύη, Μαρόκο και Μ. Ασία

Τό καλοκαίρι του 1921, έναν ακριβώς χρόνο πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή, ή Ισπανία υπέστη στρατιωτική συντριβή στο Άνουάλ του Μαρόκου. Τό πλήγμα για την ισπανική έκστρατεία και κυριαρχία στην Αφρική αποδείχτηκε ισχυρό, καθώς οι ένοπλες άτακτες ομάδες των ιθαγενών κατατρόπωσαν τον ισπανικό στρατό και ουσιαστικά περιόρισαν την ισπανική δικαιοδοσία στους σημερινούς θύλακες της Θέουτα και της Μελίγια, στις άκτες του Γιβραλτάρ. Μετά την εμπειρία αυτή και έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, στον ισπανόφωνο και στον ιταλικό Τύπο, στά άρθρα και στά φωτογραφικά ρεπορτάζ που αναφέρονταν στις ελληνικές επιχειρήσεις της Ίωνίας, παρεισέφεραν συχνά πυκνά συγκρίσεις για τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στην εν εξέλιξη ελληνική έκστρατεία στη Μ. Ασία, την προγενέστερη νικηφόρα ιταλική έκστρατεία στη Λιβύη, τό 1911, και την πρόσφατη εμπειρία της Ισπανίας στο Μαρόκο.

Από τό καλοκαίρι του 1921 έως τό επόμενο του 1922, είχε επανειλημμένως διαπιστωθεί τόσο στον ισπανόφωνο όσο και στον ιταλικό Τύπο ότι: «ή έκστρατεία των Ελλήνων στη Μικρά Ασία έχει πλέον μετεξελιχθεί σε έναν καθαρά αποικιοκρατικό πόλεμο, ενώ για τους Τούρκους ό πόλεμος εναντίον των Ελλήνων έχει εκλάβει επιπλέον και θρησκευτικό χαρακτήρα... Παρά τις όποιες επιτυχίες της, και εφόσον εξακολουθήσει νά επιμένει στην ίδια πολιτική, ή Ελλάδα

βαδίζει σταθερά στον όλεθρο και την καταστροφή. Η μόνη διέξοδος για τον έλληνοισμό αυτή τή στιγμή είναι νά βρει τό θάρρος νά απαρνηθει τις έως τώρα υπέρμετρες φιλοδοξίες του».¹ Η Αθήνα μέσω τής διπλωματίας της, και ειδικότερα μέσα από τις εκθέσεις του τότε πρεσβευτή στην Ισπανία Λυσίμαχου Καντανζόγλου, ήταν ασφαλώς κοινωνός αυτών των εκτιμήσεων... Επιπλέον, ήδη από τις αρχές του 1922, κανείς σοβαρός παρατηρητής δέν απέκλειε τό ενδεχόμενο ενός επικείμενου θριάμβου του Κεμάλ, ό οποίος είχε ενισχυθεί σημαντικά από τό συνεχές ιταλο-γαλλικό λαθρεμπόριο όπλων υπέρ του, που εκκινούσε από τά λιμάνια των δύο χωρών, αλλά και από ισπανικά λιμάνια. Τό λαθρεμπόριο αυτό, πάντως, ή Ελλάδα είχε καταφέρει εν μέρει νά τό ελέγξει στον θαλάσσιο τουλάχιστον χώρο της.²

Αναμφίβολα, στο πρόσωπο του Κεμάλ, Ιταλία και Γαλλία έβλεπαν ένα ανάχωμα στην αγγλο-ελληνική επέκταση στη Μικρά Ασία, γι' αυτό και τον ενίσχυαν διαρκώς έως και λίγο πριν την αποχώρησή τους από την Ίωνία.³ Σέ ό,τι αφορά ειδικότερα την Ιταλία, θιασώτης και πρωτεργάτης τής ιταλο-κεμαλικής σύμπλευσης ήταν ό Κάρλο Σφόρτσα, αρχικά ύπατος αρμοστής στη Μικρά Ασία και μετέπειτα, λίγο πριν την άνοδο του Μουσολίνι, ύπουργός των Έξωτερικών. Ό Έλευθέριος Βενιζέλος εντόπισε εξαρχής ότι ή φιλοκεμαλική

* Διδάκτορας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Τό παρόν άρθρο βασίζεται σε σχετική διδακτορική διατριβή του συγγραφέα που υποστηρίχτηκε πρόσφατα. Για λόγους χώρου, τό ανωτέρω κείμενο συνοδεύεται μόνο από κάποιες απαραίτητες σημειώσεις από επιλεγμένες, αρχειακές αποκλειστικά, πηγές. Για πλήρη τεκμηρίωση και βιβλιογραφία δλ. *Οι σχέσεις Ελλάδας-Ιταλίας 1919-20-1940 και ή εμπλοκή τής Ισπανίας*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2006.

1. Από άρθρο του Φρανσέσκο Νίτι, που είχε διατελέσει και πρωθυπουργός. Δημοσιεύθηκε στην ιταλική εφημερίδα *Il Paese*, 21-11-1921, και αναδημοσιεύτηκε αυτούσιο στην ισπανόφωνη εφημερίδα *La Prensa*, 4-12-1921 με τίτλο *Los nuevos peligros del helenismo*, και από έκθεση τής ισπανικής πρεσβείας στην Τουρκία, μέ βάση τά αρχεία του ισπανικού ύπουργείου Έξωτερικών, ΑΜΑΕ 1917-23/Η-1605, 26-6-1920, έγγραφο 194.

2. Όπως προκύπτει από τά αρχεία του ελληνικού ύπουργείου Έξωτερικών, ΑΥΕ 1922/11/2-1&2, 3-2,2-1, «Πλοία υπέρ λαθρεμπορίου κεμαλικών».

3. ΑΜΑΕ 1917-23/Η-1605, 3-12-1920, ισπανική πρεσβεία στο Παρίσι προς Ύπ. Έξ.

στάση της Ιταλίας θά οδηγούσε αναπόφευκτα σέ έπεισόδια (καί τέτοια, τελικά, σημειώθηκαν πολλά) μεταξύ της έλληνικής καί της ιταλικής άποστολής στή Μικρά Άσία, αλλά συνέστησε στόν Άριστειδή Στεργιάδη νά άποφεύγεται έπιμελώς άπό έλληνικής πλευράς «κάθε ένέργεια έναντι της μεγάλης συμμάχου δυνάμεως ή όποία ήδύνατο νά μάς ύποβάλλει σέ ταπεινώσεις», όπως έξάλλου ή Ρώμη είχε σαφώς προειδοποιήσει.⁴ Η φιλοκεμαλική κατεύθυνση της ιταλικής έξωτερικής πολιτικής φαίνεται πώς άλλαξε όψιμα, όπως διαπίστωνε μέ μία έπίσκεψη της ή έλληνική ήγεσία (Γούναρης-Μπαλτατζής) στή Ρώμη τόν Φεβρουάριο του 1922. Τότε είχαν άρχισει νά άποχωρούν καί τά ιταλικά στρατεύματα άπό τή Μικρά Άσία, καθώς είχε πιά διαπιστωθεί ότι «άπό τόν ιταλο-γαλλικό συναγωνισμό ύπέρ του, ό Κεμάλ εισέπραττε τά πάντα χωρίς νά παραχωρεί τίποτα, παρά μόνον φρουδες έλπίδες καί άνέξοδες ύποσχέσεις γιά μελλοντική διείσδυση του ιταλικού καπιταλισμού στή Νέα Τουρκία». Παρ' όλα αυτά, στήν Ιταλία διατηρήθηκε άνεκαθεν ένα ευνοϊκό κλίμα ύπέρ του Κεμάλ, παρά τήν ένσταση της *Corriere della Sera* καί άλλων μετριοπαθών έφημερίδων. Τό ιταλικό φασιστικό κόμμα μάλιστα είχε αναπτύξει πολύ καλές σχέσεις μέ τόν Κεμάλ, πού τόν θεωρούσε «Μουσολίνι της Τουρκίας», καί χαιρέτισε μέ ένθουσιασμό «τό θρίαμβο του Κεμάλ έναντίον των νόθων άπογόνων της άρχαίας καί μεγάλης Ελλάδος».⁵

2. Εκτέλεση των Έξι, Μουσολίνι καί Πρίμο ντέ Ριβέρα

Η ιταλική καί ή ισπανική διπλωματία θεώρησαν ότι ή Μικρασιατική Καταστροφή προδιαγράφηκε έν μέρει άπό μία λανθασμένη άρχική έπιλογή του Βενιζέλου, ό όποιος, πάντως, θεωρούνταν σέ Ιταλία καί Ισπανία «πολιτικός μεγίστου βεληνεκούς». Καί, σύμφωνα μέ εκείνες τίς εκτιμήσεις, τό λάθος του ήταν ότι δέν είχε προχωρήσει στήν άμεση έφαρμογή της συμφωνίας πού είχε ύπογράψει μέ τόν ιταλό ύπουργό των Έξωτερικών Τομάσο Τιτόνι, τόν Ιούλιο του 1919, αλλά έδωσε προτεραιότητα στή μικρασιατική εκστρατεία. Μέ τή συμφωνία αυτή, πού ούδέποτε έφαρμόστηκε, ή Ιταλία παραχωρούσε στήν Ελλάδα τά Δωδεκάνησα, πλήν της Ρόδου, καί σημαντικό μέρος της Βορείου Ηπείρου. Η άποψη αυτή θά περνούσε μάλλον άπαρατήρητη άν τό κατηγορητήριο της καταδίκης καί της εκτέλεσης των Έξι άπό τήν επαναστατική κυβέρνηση Πλαστήρα δέν βασιζόταν καί σέ αυτό τό στοιχείο. Τό γεγονός ήταν ότι ό βενιζελισμός κατηγορούσε τόν αντιβενιζελισμό γιά παραλείψεις γιά τίς όποιες ήταν ό ίδιος ύπόλογος. Ό τότε ιταλός πρεσβευτής στήν Άθήνα Μοντάνια άνέδειξε αυτό τό στοιχείο, καθώς είχε τεθεί «έπικεφαλής» της διεθνούς διπλωματικής εκστρατείας πού ξεκίνησε τότε «ως διαμαρτυρία γιά τίς άπάνθρωπες με-

θόδους πού χρησιμοποιούσε μία άπολίτιστη χώρα εκτελώντας άθώους, ύπό τήν καθοδήγηση του ό Κρής ψευτοηγέτη της, ό όποιος κινούσε τώρα τά νήματα άπό τό παρασκήνιο».⁶

Τά τεκταινόμενα στήν Ελλάδα είχαν έπιπτώσεις, άμεσες ή έμμεσες, τόσο στήν Ιταλία όσο καί στήν Ισπανία. Η μέν Ρώμη, μέ τόν Μουσολίνι πρωθυπουργό πλέον, όπως παρατηρούσαν έλληνες διπλωμάτες «θεωρούσε τήν Άθήνα έμπόδιο στά επέκτατικά σχέδιά της στήν ανατολική Μεσόγειο, άδραξε τήν ευκαιρία της εκτέλεσης γιά νά καταστήσει τήν Ελλάδα κράτος άνυπόλυτον καί άνάξιον προσοχής», κι έτσι προκάλεσε, τόν Σεπτέμβριο του 1923, τό έπονομαζόμενο έπεισόδιο της Κερκύρας μέ τήν έπίθεση καί τήν πρόσκαιρη κατάληψη του νησιού.⁷ Η δέ Μαδρίτη, μπροστά στήν έμφανή τάση πού είχε εκδηλωθεί σέ πολιτικούς κύκλους, αλλά καί στούς κόλπους του ισπανικού ΓΕΣ «νά εκτελέσουμε καί έμείς, όπως έκαναν οι Έλληνες, τούς ύπεύθυνους της ήττας μας στό Μαρόκο», είδε νά εκδηλώνεται καί νά έπιτυγχάνει τό πραξικόπημα του Πρίμο ντέ Ριβέρα καί μαζί του νά ξεκινά ή προδικαστική έρευνα γιά τά του Μαρόκου, άκριβώς «γιά νά άποφευχθεί ή έμπειρία του έλληνικού παραδείγματος καί νά σωθεί ή μοναρχία», δεδομένου ότι ό βασιλέας Άλφόνσος ΙΓ' δέν ήταν άμοιρος ευθυνών.⁸ Ό πρίγκιπας Άνδρέας στήν Ελλάδα είχε άποφύγει τήν εκτέλεση χάρη καί στήν πρωτοβουλία της ισπανικής πρεσβείας καί, προφανώς, τά ισπανικά άνάκτορα στήριξαν άναφανδόν τό πραξικόπημα καί τήν πολιτική της κυβέρνησης Πρίμο ντέ Ριβέρα, πρώτη διπλωματική κίνηση της όποίας ήταν ή έπίσημη έπίσκεψη στή Ρώμη τόν Νοέμβριο του 1923 καί ή ύπογραφή ιταλο-ισπανικής συμφωνίας. Καί όπως παρατηρούσαν έλληνες καί ξένοι διπλωμάτες, «μετά τήν Κέρκυρα καί τήν ιταλο-ισπανική συμφωνία προδιαγράφονται άδρομερως οι επιδιώξεις της επέκτατικής πολιτικής του Μουσολίνι γιά κυριαρχία του στήν ευρύτερη Μεσόγειο, μέ συμφωνία στό δυτικό άκρο καί μέ έπίθεση στό ανατολικό».⁹

4. Πρβλ. τά άρχεία του ιταλικού ύπουργείου Έξωτερικών ASMAE 1922/1219, 26-41922, έγγραφο δ/σης Τελωνείων, «Έπίταξη έλληνικού στρατιωτικού ύλικού» καί ΑΥΕ 1922/6/6-1, Στεργιάδης πρός Υπ. Έξ.

5. Η παραπομπή άπό τήν *Il Mattino di Napoli*, 14-9-1922, καί γενικότερα γιά τήν παράγραφο βλ. ΑΥΕ 1922/9/9-1.

6. ASMAE 1919-20/1219 «Καταδίκες καί πολιτικές εκτελέσεις στήν Ελλάδα».

7. ΑΥΕ 1925/Α/ΙΙΙ-2, «Άνασκόπησις Τύπου», πρεσβεία Λονδίνου πρός Υπ. Έξ.

8. Πρβλ., ΑΜΑΕ 1917-23/Η-1695, 29-11-1922, ισπανική πρεσβεία στήν Άθήνα πρός Υπ. Έξ. Στά ίδια άρχεία βλ. καί ή «έκθεση Πικάσο γιά τίς ευθύνες των ισπανικών ενεργειών στό Μαρόκο τόν Ιούλιο του 1921», καί ΑΥΕ 1922/24/3 «Τά της Ισπανίας».

3. Άλλα σημεία τριβής

Σύμφωνα με τις στρατιωτικές υπηρεσίες αντικατασκοπείας της κυβερνήσεως Πλαστήρα «τό ιταλικό και τό ισπανικό προξενείο της Θεσσαλονίκης στήριζαν οικονομικώς τήν άνασυγκρότηση του έκπλωτου κωνσταντινισμού, αλλά και τις προσπάθειες ίδρυσης αυτόνομου μακεδονικού κράτους με όχημα τήν εβραϊκή διεθνιστική κοινότητα της Θεσσαλονίκης, κατά πλειοψηφία ισπανοεβραϊκής καταγωγής».¹⁰ Τό βέβαιο ήταν ότι τό μέν ελληνικό κράτος (όπως απέδειξαν άργότερα και τά έμπρηστικά γεγονότα του 1931 στη Θεσσαλονίκη) άντιμετώπιζε άνέκαθεν με καχυποψία τό εβραϊκό στοιχείο, δεδομένου ότι αυτό, πάντα κατά τις τότε εκτιμήσεις της Αθήνας, ούτε στά Δωδεκάνησα ούτε στη Μ. Ασία «είχε επιδείξει φιλελληνική στάση». Τά δέ δικτατορικά καθεστώτα της Ρώμης και της Μαδρίτης προσπαθούσαν από πλευράς τους νά προσεταιριστούν τό εβραϊκό στοιχείο για νά έχουν προτεραιότητα στο διαμετακομιστικό έμπόριο του λιμανιού της. Καί ένοχλούσε ιδιαίτερα τή Μαδρίτη, ή όποία ιστορικά ήταν «ή μακρινή μητέρα των Ισπανών χωρίς πατρίδα», ή πολιτική της Ιταλίας στην Ελλάδα, «νά παρουσιάζονται δηλαδή οι Έβραιοι ως Ιταλοί ύπηκοοι». Οι σχέσεις Πρίμο ντε Ριβέρα και Μουσολίνι, εξάλλου, δέν ήταν τόσο αδελφικές, όπως κατ' έπίφαση φαίνονταν.¹¹

Καί ό Μουσολίνι, αντίπαλο του Βελιγραδίου και της Αθήνας, όπως διαμήνυε τό ιταλικό ύπουργείο Έξωτερικών, θεωρούσε τήν «έβραιοδιεθνιστική Θεσσαλονίκη έπίκεντρο του κάθετου και όριζόντιου ιταλικού έπεκτατισμού στη Μεσόγειο».¹² Όστόσο, ή εβραϊκή κοινότητα δέν αποτελούσε κύριο μοχλό της «άποτελεσματικής έν πολλοίς προσπάθειας εισαγωγής του φασισμού στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1920, αλλά όφειλόταν στην άποδοτική πολιτιστική δράση της Ρώμης και της ιταλικής παροικίας στην Ελλάδα», όπως προέκυπτε στα 1931-32 από εκθέσεις της ισπανικής πρεσβείας στην Αθήνα (πρεσβεία πλέον της δημοκρατικής κυβέρνησης της Μαδρίτης). Η ίδια πρεσβεία χρέωνε, πάντα στα 1931-32, τή μή ίκανοποίηση αιτήματός της για ίδρυση της έδρας Ισπανικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, πού θά χρηματοδοτούνταν από τή Μαδρίτη, αφενός μέν στον «άκαδημαϊκό συντηρητισμό» του νεοσύστατου Πανεπιστημίου της πόλης (πού απέρριψε τό αίτημά της με τό καθόλου κολακευτικό σκεπτικό ότι «ή Ισπανία ούδέν είχε προσφέρει στην έπιστημονική σκέψη»), αφετέρου δέ στη παρασκηναϊκή δράση και τήν έπιρροή της Ιταλίας στον ελληνικό άκαδημαϊκό χώρο. Η ισπανική διπλωματία σημείωνε επίσης πώς άν και τό ελληνικό ύπουργείο Παιδείας (τώρα, της κυβέρνησης Βενιζέλου με ύπουργό τόν Γ. Παπανδρέου), άντιμετώπιζε θετικά τό αίτημα, έν τούτοις ό Βενιζέλος «είχε έπιστρέψει στην έξουσία άπηλλαγμένος από τήν γαλλικήν και άγγλικήν έντολήν» και είχε θέσει πρώτη προτεραιότητα

της πολιτικής του τή συνεργασία και τό σύμφωνο με τήν Ιταλία, παρακάμπτοντας τό Δωδεκανησιακό.¹³

Πράγματι, όπως παρατηρούσε τόσο ή ισπανική όσο και ή ιταλική διπλωματία, καμιά κυβέρνηση της πρώτης ελληνικής δημοκρατίας δέν έθεσε μετ' επιτάσεως τό δωδεκανησιακό ζήτημα, και απέφυγαν όλες συλλήβδην νά στηρίξουν έμφανώς τόν άπελευθερωτικό άγώνα των Δωδεκανησιών, και τούτο για νά μήν προκύψουν επιπλέον προβλήματα με τήν Ιταλία. Η προσέγγιση Αθήνας-Ρώμης είχε ήδη αρχίσει επί Πάγκαλου και είχε συνεχιστεί επί οικουμενικής κυβέρνησης Ζαΐμη, με δύο οικονομικές συμφωνίες πού ύπεγράφησαν στα 1926 και 1927, και με τήν πολιτιστική συνεργασία πού είχε δρομολογηθεί επ' ευκαιρία των εκδηλώσεων για τις εκατονταετηρίδες από τόν θάνατο του ιταλού φιλέλληνα Σανταρόζα και του ποιητή Ούγκο Φώσκολο πού είχε γεννηθεί στη Ζάκυνθο.¹⁴

4. Ιταλική επίθεση στην Αθηνούνα και ισπανικός διπλωματικός έμφύλιος στην Αθήνα

Μπορεί νά φαίνεται παράδοξο, προκύπτει όμως από τις ίδιες πηγές, ότι ή έπιστροφή του άντιβενιζελισμού και της βασιλικής παλινόρθωσης στην έξουσία 1935-1936, όπως και ή δικτατορία Μεταξά 1936-1940, έθεσαν τό δωδεκανησιακό, έστω και έμμεσα πλύν σαφώς, ως πρόβλημα των διμερών σχέσεων Ελλάδος-Ιταλίας. Ασφαλώς, οι συγκυρίες είχαν αλλάξει, με τήν έπικείμενη εισβολή των Ιταλών στην Αιθιοπία, πού άναμενόταν ήδη από τό 1933, τήν άνοδο του Χίτλερ και τους νέους συσχετισμούς δυνάμεων στην Ευρώπη. Η φιλογερμανική και φιλοαγγλική πολιτική της Αθήνας εξόργιζε τώρα τή Ρώμη. Ο Μουσολίνι μάλιστα, πρίν τόν σχηματισμό του Άξονα, και όταν ακόμα έδλεπε τόν Χίτλερ ως επικίνδυνο αντίπαλο, θεωρούσε τήν Αθήνα «έστία του άντι-εβραϊσμού, του ναζισμού και της μασονίας». Επιπλέον, ήταν κοινή εκτίμηση τόσο της φασιστικής Ρώμης όσο και της δημοκρατικής Μαδρίτης, ότι «στην Ελλάδα δέν είχαν ώριμάσει οι συν-

9. ΑΥΕ 1925/Α/5?III-2, 26-8-1924, πρεσβεία Ρώμης προς Ύπ. Έξ.

10. ΑΥΕ 1922/10/5, 20-9-1922, «Συνοπτική Έκθεση Πληροφοριών πρώτου Γραφείου της Έπαναστατικής Έπιτροπής προς Ύπ. Στρατιωτικών».

11. ΑΥΕ 1922/10/5, «Έκθεση Πληροφοριών της 26-9-1922».

12. Κεντρικό Άρχείο του Ιταλικού Κράτους, ACS/47 «Έσωτερικό. Πολιτική Άστυνομία».

13. ΑΥΕ 1934/Α/23, «Τά περί της μή ίδρύσεως έδρας Ισπανικής Γλώσσας και Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης».

14. ACS 1927-II/14/5-4583. «Έπέτειος προς τιμήν Φώσκολου και όμιλία Έ. Μπαντρέρο».

θῆκες ούτε στον αστικό πολιτικό κόσμο, αλλά ούτε στο εργατικό κίνημα, σε βαθμό που θά μπορούσαν να οδηγήσουν σε λύσεις είτε ακραιφνῶς φασιστικού τύπου είτε σοσιαλιστικῆς κατεύθυνσης». Καί πῶ πιθανή ἦταν, πάντα κατά τίς ἴδιες συγκλίνουσες ἐκτιμήσεις, «ἡ ἐπιβολή μιᾶς ἐξωκοινοβουλευτικῆς λύσης ἀστικού τύπου»...¹⁵

Ἡ δικτατορία Μεταξᾶ συνέπεσε χρονικά μέ τήν ἔκρηξη τοῦ ἰσπανικοῦ ἐμφυλίου. Τό λαθρεμπόριο ὄπλων τοῦ καθεστώτος Μεταξᾶ, μέσω τοῦ Μποδοσάκη, μέ ἀμφότερα τά ἀντίπαλα στρατόπεδα στήν Ἰσπανία εἶναι γνωστή ὑπόθεση. Λιγότερο γνωστός εἶναι ὅμως ὁ ἰσπανικός διπλωματικός ἐμφύλιος πού ἔλαβε χώρα στήν Ἀθήνα γιά τήν κατάληψη τῆς ἰσπανικῆς πρεσβείας τῆς ὁδοῦ Σκουφᾶ στό Κολωνάκι, ἔδρα σήμερα τοῦ Ἰνστιτούτου Θεοβάλτες. Ἡ διαμάχη ξέσπασε ἀνάμεσα στόν δεύτερο τότε πρέσβη Σεμπασιάν Ρομέρο Ραντικάλες (πού ἀντικαθιστοῦσε τόν νόμιμο πρεσβευτή Ραμόν Ἀμπέγια ὁ ὁποῖος τελοῦσε ἐν ἀδεία λόγω ἀσθενείας ἀπεβίωσε λίγο ἀργότερα) καί τόν πρόξενο τῆς Θεσσαλονίκης Μάξιμο Χοσέ Κάν, πού παρέμενε πιστός στή νόμιμη κυβέρνηση καί ἀναβαθμίστηκε οὐσιαστικά, ἀν καί ὄχι τυπικά, σέ πρεσβευτή της. Ὁ Σεμπασιάν Ρομέρο συντάχθηκε μέ τό πραξικόπημα καί κατέλαβε πραξικοπηματικά τό κτήριο τῆς πρεσβείας κατ' ἐντολήν τοῦ Φράνκο καί μέ τή σιωπηρή συγκατάθεση τοῦ καθεστώτος τῆς 4ης Αὐγούστου πού δέν ἐπενέβη καί ἄφησε τήν ἐπίλυση τῆς διαμάχης στήν ἑλληνική δικαιοσύνη, πού οὐσιαστικά ...κάλεσε τίς δύο πλευρές σέ ἀμοιβαία συναίνεση. Πάντως, ὅπως προκύπτει ἀπό τά στοιχεῖα γιά τό λαθρεμπόριο τοῦ Μποδοσάκη, ὁ Φράνκο ἦταν ἀπολύτως ἐνήμερος μέσω τοῦ Σεμπασιάν Ρομέρο, ὁ ὁποῖος μέ τή βοήθεια τῆς ἰταλικῆς πρεσβείας καί τίς προσβάσεις του στό καθεστῶς Μεταξᾶ (εἶχε πληροφορίες ἀπό πρῶτο χέρι πού τοῦ τίς ἔδινε κυρίως ὁ Κύρου, ὁ ἐκδότης τῆς Ἐστίας) ἔστειλε τακτικά διεξοδικές ἀναφορές καί καταλόγους μέ πλοῖα καί ἑταιρεῖες «πού εἶχαν ἢ δέν εἶχαν συνεργασία μέ τούς ἐρυθρούς»...¹⁶ Ἀργότερα ὁ Φράνκο ἐπιβράβευσε τόν Σεμπασιάν Ρομέρο γιά τίς ὑπηρεσίες του, καθώς τόν ἄφησε ἐπί δεκαετία πρεσβευτή στήν Ἑλλάδα. Τό ζήτημα ὅμως εἶναι, ὅπως τονίζει καί ὁ νῦν διευθυντής τοῦ Ἰνστιτούτου Θεοβάλτες Πέδρο Μπάδενας ντέ λά Πένια, ὅτι ἡ ὅλη ὑπόθεση μέ τή διαμάχη γιά τήν πρεσβεία τῆς Ἀθήνας ἀνοίγει ἕνα κεφάλαιο στήν ἱστορία τοῦ ἰσπανικοῦ ἐμφυλίου, αὐτό τῆς ἰσπανικῆς διπλωματίας στό ἐξωτερικό κατά τόν Ἐμφύλιο, πού δέν εἶχε ὡς τώρα προσεχτεῖ...

15. AMAE 1936/841/8, 29-10-1034 καί 24-12-1935, ἰσπανική πρεσβεία στήν Ἀθήνα πορ. Ὑπ. τοῦ Κράτους καί ACS/47.

16. AMAE 1938/1784/14 καί AMAE 1937-39/1050/23.

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΝΔΙΚΤΟΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΟΥΝ

ΕΖΡΑ ΠΑΟΥΝΤ

ΤΑ ΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΙΖΑΣ

Ὁ ἐπιδραστικότερος ποιητής τῆς βρετανικῆς παράδοσης στό ἔργο πού σημάδεψε τόν δυτικό πολιτισμό στόν 20ῦ αἶωνα.

VICTOR SEGALEN

ΣΤΗΛΕΣ

Ἡ κινεζική ποιητική παράδοση συναντᾶ ἕναν ἀφοσιωμένο ἐκφραστή της ἀπό τή Δύση, σέ μιᾶ μνημειώδη ποιητική σύνθεση.

ΝΟΡΜΠΕΡΤ ΕΛΙΑΣ

**ΜΟΤΣΑΡΤ
ΤΟ ΠΟΡΤΡΑΙΟ
ΜΙΑΣ ΜΕΓΑΛΟΦΥΙΑΣ**

Ὁ Νόρμπερτ Ἐλίας φωτίζει τήν ζωὴ καί τήν προσωπικότητα τοῦ μεγάλου συνθέτη χαρίζοντάς μας ἕνα συγκλονιστικό πορτραίτο τοῦ Βόλφγκανγκ Ἀμαντέους Μότσαρτ.

ΙΝΔΙΚΤΟΣ

• ΚΑΛΛΙΔΡΟΜΙΟΥ 64, 114 73 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ.: 210. 88.38.007 - 210. 82.51.889
FAX: 210. 82.15.389

• ΕΞΑΔΑΚΤΥΛΟΥ 5, 546 35 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΗΛ.: 2310. 23.10.83, FAX: 2310. 26.23.99
www.indiktos.gr, e-mail: indiktos@indiktos.gr

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΣΗΜΕΡΑ: 'Από τόν θετικισμό στήν έρμηνευτική*

του Θανάση 'Αλεξίου

Πρῶτα μιά διαπίστωση. Οί κοινωνικές ἐπιστήμες συγκροτήθηκαν σέ μεγάλο βαθμό σέ πειθαρχίες στίς παρυφές του θετικισμού, ὡς προσπάθεια ἐξουδετέρωσης τῆς κριτικῆς λειτουργίας πού περιεῖχε ἡ φιλοσοφική «ἀρνηση» του δεδομένου, ὥστε νά ἐπαναποκτήσουν τά γεγονότα τό κύρος του θετικῆς. Ἡ φάση αὐτή συμπίπτει μέ τήν ὑποχώρηση τῆς φιλοσοφίας καί τήν ἐμφάνιση καί ἀνάδειξη τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ μονιστικός ἐπιστημονισμός του θετικισμού, ἐκλαμβάνει ὡς γνώση τήν ἀποκαθαρμένη ἐμπειρία στήν αὐστηρή μορφή πού ἔχει λάβει στίς φυσικές ἐπιστήμες,¹ χωρίς τή συνεξέταση του ὄντολογικῆς ὑποβάθρου τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Ὁ περιορισμός στά δεδομένα καί ἡ ἀπαγκίστρωσή τους ἀπό τίς ἀξίες, —καί ὡς ἀντίδραση στόν σπιριτουαλισμό— ἀποκαθιστοῦσε τό κύρος τῆς ἐμπειρίας (ἐμπειριοκρατία). Αὐτό σήμαινε φυσικά τόσο τήν «ὑποταγή τῆς φαντασίας στήν παρατήρηση» (Α. Κόντ), ὅσο καί ἀναγνώριση τῶν (κοινωνικῶν) δεδομένων, δηλαδή τῆς ἀστικῆς πραγματικότητας. Ἡ ἀστική κοινωνία ἔπρεπε νά ἐμφανιστεῖ ὡς ἡ πραγματική καί ἡ μοναδική κοινωνική πραγματικότητα, ὅπως ἀκριβῶς ἐμφανίζεται σήμερα στή γνωστή θέση γιά «τό τέλος τῆς Ἱστορίας». Γι' αὐτό ἔπρεπε νά ἀποκλειστεῖ ἡ ιστοριοποίηση τῆς κάτι πού θά σήμαινε καί σχετικοποίησή της, μέ τήν ἐννοια ὅτι ἡ ἀντικατάστασή της ἀπό μιά ἄλλη, π.χ. ἀπό μιά κοινωνία χωρίς τάξεις, μπορεῖ νά εἶναι ἕνα ιστορικό ἐνδεχόμενο. Τό ιδεολογικό αὐτό πλαίσιο διαμορφώνει καί τό γνωστικό πλαίσιο ἀναφορᾶς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

Θεωρῶ, δηλαδή, ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἢ οἱ ἐπιστήμονες δέν μποροῦν νά θέσουν γενικότερα ζητήματα ἀμφισβήτησης, «αὐτοὑπονόμευσης» κ.ο.κ., ὅπως ἐλέχθη χθές.² Διότι, ἡ πραγματικότητα δέν εἶναι γλωσσικό παίγνιο πού ἡ ἀλλαγή του ἀλλάζει καί τόν κόσμο, ἐπιφυλάσσοντας στούς ἐπιστήμονες τόν ρόλο του κεντρικοῦ πρωταγωνιστῆ. Τά ζητήματα αὐτά τά θέτει ἡ κοινω-

νία μέ τήν ἐννοια ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα θέτει μπροστά της, ὅπως ὀρθά ἐπισημαίνει ὁ Κ. Μάρξ, τά ἐρωτήματα πού μπορεῖ νά ἀπαντήσει. Ἡ ἐπιστήμη μπορεῖ νά κάνει τήν ἐννοιολόγηση, μέ τήν ἐννοια τῆς ἐκλογίκευσης καί τῆς ἀποστασιοποίησης ἀπό τίς δημῶδεις ἀντιλήψεις. Γιά νά συμβεῖ ὅμως αὐτό, στό πλαίσιο του ὑφιστάμενου κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας, ἀκόμη καί γιά πρακτικούς λόγους, χρειάζεται ἕνας χώρος ἀναστοχαστικότητας καί κριτικῆς. Ὁ χώρος αὐτός εἶναι τό Πανεπιστήμιο.

Συνεπῶς τό Πανεπιστήμιο, ἀφοῦ συγκροτήθηκε ἔξω ἀπό τήν ἐργασία καί τήν παραγωγή, καί ἐναντίον τῆς ιδεολογίας τῆς «χρησιμότητας» (Πανεπιστήμιο Humboldt), ἔθεσε ὡς στόχο τήν «καθαρή ἐπιστήμη», κοινωνικοποιώντας τούς ἐπιστήμονες, ὅπως ἀναφέρει ὁ Λ. Ἄλτουσέρ, σέ κοινωνικούς ρόλους καί θέσεις (ἐποπτική ἐργασία). Ὡστόσο, ἡ ἐπιστημονική κοινότητα χρειάζεται μιά κοινή γλώσσα γιά νά ἐπικοινωνεῖ. Αὐτό σημαίνει ὅτι χρειάζεται μιά μεταθεωρία, ὥστε νά ὑπάρχει ἀφενός ἡ δυνατότητα μετάβασης ἀπό τή μιά θεωρία στήν ἄλλη, καί ἀφετέρου νά ὑπάρχουν ἐξωτερικά κριτήρια ἐλέγχου τῆς. Ἀλλιῶς θά ὑπάρχει ἀδυναμία συγκρότησης ἐνιαίας ἐπιστημονικῆς γνώσης, τόσο ἐπειδή κάθε γνώση, ὅπως καί ἡ ἐπιστημονική, εἶναι μιά (νομιμοποιητική) ἀφήγηση (Φ. Λυοτάρ), ὅσο καί ἐπειδή ἀφοῦ ἔχει ἀποκλειστεῖ κάθε ἐξωτερικό σημεῖο ἀναφορᾶς εἶναι ἀδύνατο νά ὑπάρξει καί σύγκριση μεταξύ τῶν θεωριῶν, νά ἐλεγχθεῖ δηλαδή ἡ ἐγκυρότητά τους.

Αὐτό τό αὐτονόητο, ἀμφισβητεῖται ἀπό τή μεταφυσική παραδοχή του δομισμού, ὅτι μιά προβληματική, μιά πρακτική δημιουργεῖ τά δικά της ἀντικείμενα.³ Δέν

1. M. Horkheimer, «Ἡ νεότερη ἐπίθεση κατά τῆς μεταφυσικῆς», στό Γ. Κουζέλης (ἐπιμ.), *Ἐπιστημολογία*, Κείμενα, Ἀθήνα 1993, σ. 449.

2. Βλ. Γ. Βέλτσος, «Ὁ κοινωνιολόγος καί ἡ Σκιά του: Τό παράδειγμα μιάς μεταστροφῆς», Ἀνακοίνωση στό ἴδιο συνέδριο.

3. J. Graib, *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Ἀπό τόν Πάρσονς στόν Χάμπερμας*, Ἀθήνα 1998, σ. 363.

* Εἰσήγηση στό Συνέδριο: *Οἱ Κοινωνικές Ἐπιστήμες σήμερα* πού διοργάνωσε ἡ Σχολή Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν του Πανεπιστημίου Αἰγαίου, Μυτιλήνη 2 Ἀπριλίου 2006.

χρειάζεται να επιμείνουμε εδώ στην όφθαλμοφανή αντίφαση αυτού του επιχειρήματος: δηλαδή πώς θα μπορούσε να υπάρξει μια ήθικη αρχή ισοτιμίας όλων των μορφών ζωής, όλων των παραδόσεων, χωρίς την προσφυγή σε καθολικές κανονιστικές αρχές; Και αν υπάρξει μια παράδοση, όπως λ.χ. ο ρατσισμός, ο οποίος απορρίπτει τον πολιτισμικό πλουραλισμό και την άνοχη αξιών και προτύπων; Μέ ποιά κριτήρια θα αξιολογήσουμε αυτήν την παράδοση, αφού έχουμε παραιτηθεί από μια μεταθεωρία, δηλαδή από κανονιστικές αξίες; Η προσφυγή στη γενική αγωνιστική των γλωσσικών παιγνίων με την έννοια ότι παίζουμε χωρίς διακύβευμα, δηλαδή για να χάσουμε ή να κερδίσουμε, όπως προτείνει ο Φ. Λυοτάρ, παρατείνει το αδιέξοδο, ενώ αφαιρεί από τη γλώσσα και τη δημόσια λειτουργία της, ή οποία δεν είναι μόνο αυτοαναφορική (και γι' αυτό «ιδιωτική») αλλά και πεδίο εξωτερίκευσης του περιεχομένου των διαφορετικών παιγνίων, και γι' αυτό δημόσιος χώρος, χώρος αντιπαράθεσης ιδεών και πρακτικών με πρόθεση πάντα την υπερίσχυση της μιάς ή της άλλης ιδέας, της μιάς ή της άλλης πρακτικής.⁴ Από την άλλη η αποκάλυψη των υποστρωμάτων των νοημάτων που είχαν συμπειστεί ή ληφθεί ως δεδομένα μέσα σ' ένα κείμενο και η αναζήτηση της ταυτότητας (αυτό που είναι) και της διαφορᾶς (αυτό που δεν είναι) στο νόημα, το οποίο είναι γι' αυτό «μετατοπιζόμενο» και ρευστό (ή *Differance*/διαφορά του J. Derrida),⁵ «(αυτό)υπονομεύει» τον Λόγο, εγείροντας σοβαρά προβλήματα όσον αφορά τη συγκρότηση επιστημονικής γνώσης (επιστημολογικός σχετικισμός), ή τη γνώση για τα κοινωνικά πράγματα και την ιστορία (αγνωστικισμός).

Εντούτοις οι μέθοδοι νοηματοδότησης που βασίζονται στη γλώσσα, στο δίωμα, στη διαφορά, φαίνεται πως ενδείκνυνται να συλλάβουν και να ερμηνεύσουν τις διεργασίες υποκειμενικοποίησης των νέων μικροαστικών στρωμάτων, ώστε αυτά να ιστοριοποιήσουν την κοινωνική τους ύπαρξη και να αποκτήσουν κοινωνική ταυτότητα. Πραγματικά το κοινωνικό βιογραφικό αυτών των στρωμάτων, εξαιτίας της κοινωνικής τους θέσης και της κοινωνικής κινητικότητας που διώνουν, είναι ρευστό, αποσπασματικό και μεταβαλλόμενο, ενώ ως κάτοχοι πολιτισμικού και γλωσσικού κεφαλαίου, είναι πολύ περισσότερο σε θέση, σε σύγκριση λόγου χάρη με τα εργατικά και λαϊκά στρώματα, να αρθρώσουν και να νοηματοδοτήσουν την ύπαρξή τους, κινούμενα και ζώντας σε πολλά και διαφορετικά περιβάλλοντα (κοσμοπολιτικά, πολυπολιτισμικά κ.ο.κ.). Εφόσον όμως εκλάβουμε ως πραγματικότητα τα φαινόμενα της συνείδησης αυτών των στρωμάτων (φαινομενολογία), ή πραγματικότητα εμφανίζεται άντεστραμμένη. Δεν είναι το κοινωνικό γίγνεσθαι που προσδιορίζει την κοινωνική συνείδηση και η γλώσσα το μέσον που διαμεσολαβεί, αλλά είναι η γλώσσα και το νόημα που παράγουν πραγματικότητα (ιδεαλισμός). Ουσιαστικά πρόκειται για μια «έμπορική αντίληψη» για τη γλώσσα που συνδέεται, σύμφωνα με τον Τέρρυ 'Ηγκλετον, με την ιστο-

ρική ανάπτυξη του άστικου ατομικισμού, ο οποίος χαρακτηρίζει πολύ περισσότερο από κάθε άλλο κοινωνικό στρώμα, τα νέα μικροαστικά στρώματα. Σ' αυτήν την αντίληψη, γράφει πάλι ο Τέρρυ 'Ηγκλετον, «τό νόημα ανήκει σε μένα όπως και το εμπόρεμά μου, και η γλώσσα είναι μια σειρά "κουπονιών" ή όποια, όπως τα χρήματα, μου επιτρέπει να ανταλλάξω το νόημα-εμπόρεμά μου με ένα άλλο άτομο που είναι επίσης ιδιοκτήτης νοήματος».⁶

Μιά θέση, που απορρέει από την αλλαγή της λειτουργίας της γνώσης, που είδαμε παραπάνω, και αφού ορουν άμεσα το Πανεπιστήμιο, είναι ότι αξία έχει μόνο η γνώση που μπορεί να συσκευαστεί, δηλαδή ή εκπληροφορημένη γνώση. Η αποδοχή αυτής της θέσης υποσκάπτει ουσιαστικά το Πανεπιστήμιο ως χώρο παραγωγής γνώσης προς όφελος εξωπανεπιστημιακών δικτύων και άτυπων μορφών παραγωγής και διαμεσολάβησης γνώσης,⁷ (βλ. 'Ινστιτούτα διά Βίου 'Εκπαίδευσης, 'Επιχειρησιακά Προγράμματα κ.λπ.). Θεωρούμε πως εξαιτίας της καταστατικής του θέσης το Πανεπιστήμιο είναι σε θέση να βλέπει ολόκληρη την κοινωνία, όπως συμβαίνει π.χ. μέσα από μια σχολή κοινωνικών επιστημών (δομές, άτομο, πολιτισμός, χώρος κ.ο.κ.), να ελέγχεται από την κοινωνία, όπως γίνεται σ' ένα βαθμό με το δημόσιο Πανεπιστήμιο, και να συμβάλλει στην αναπαραγωγή της ως ολότητας, ελαχιστοποιώντας κινδύνους, ή προτείνοντας μια καλύτερη διαχείριση ανθρωπίνων και φυσικών πόρων.

Είμαι της άποψης, όπως ισχυρίστηκα και παραπάνω, ότι ή κοινωνία έγκαλει την επιστήμη, απ' όπου προκύπτει έμμεσα και ή αλλαγή παραδειγμάτων, όσο και ή θεωρητικοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Η έννοιολογηση πρέπει να είναι για αυτόνόητους λόγους πάντα υπόθεση της επιστήμης, και όχι να επιβάλλεται από τα έξω, (π.χ. από την αγορά, ή τον χρηματοδότη), με την έννοια ότι οι άνδρες και οι γυναίκες επιστήμονες, μπορούν να γνωρίσουν το πεπερασμένο και τις αναλυτικές ικανότητες κάθε μεθόδου, από τη μιά, και είναι υπόλογοι απέναντι στην κοινωνία και όχι απέναντι στην αγορά, από την άλλη.

Εν τῷ μεταξύ, ή συρρίκνωση της βιομηχανικής εργατικής τάξης, αλλά κυρίως ή διεύρυνση των νέων μικροαστικών στρωμάτων (κάτοχοι τίτλων σπουδών, τεχνική διάνοηση κ.ά.), διαμορφώνουν μια νέα κοινωνική δομή, θέτοντας τις κοινωνικές επιστήμες πρό νέων ζη-

4. Βλ. και Μ. Frank, «Διαφωνία και συναίνεση κατά τον J.-F. Lyotard και τον J. Habermas», στο Βέλτος, Γ. (έπιμ.), 'Η διαμάχη. Κείμενα για τη νεοτερικότητα, 'Αθήνα 1990, σ. 175.

5. R. Appignanesi/C. Garratt, 'Ο Μεταμοντερνισμός με εικόνες, 1998, σ. 84.

6. Τ. 'Ηγκλετον, 'Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας, 'Αθήνα 1989, σ. 177.

7. Φ. Λυοτάρ, 'Η μεταμοντέρνα κατάσταση, 'Αθήνα 1993, σ. 124.

τημάτων. Η αποδόμηση του κράτους πρόνοιας ως αποτέλεσμα της κρίσης αντιπροσώπευσης (αλλαγή της κοινωνικής του βάσης), σήμαινε και την «κρίση» των κοινωνικών επιστημών, στην τεχνογνωσία των οποίων βασίστηκε ή ανάληψη της κοινωνικής αναπαραγωγής από το κράτος. Μία πρώτη συνέπεια αυτών των κοινωνικών ανακατατάξεων είναι η στροφή από τις ολιστικές προσεγγίσεις και τη «μεγάλη θεωρία», προς την έρμηνευτική (ανάζητηση νοήματος) και τις ατομικιστικές μεθοδολογίες, όπως θά δούμε παρακάτω. Τά νέα μικροαστικά στρώματα, όμως, φαίνεται να προσανατολίζονται προς «μεταύλιστικές» αξίες (αυτονομία, αυτοπραγμάτωση, στυλ κ.ο.κ.), σε αντίθεση προς τις «ολιστικές» αξίες που φαίνεται να χαρακτηρίζουν την εργατική τάξη (εισόδημα, ασφάλεια από την ανεργία, σταθερό επάγγελμα κ.λπ.), αξίες για τις οποίες απεργούν αυτές τις μέρες στη Γαλλία οι εργαζόμενοι και οι φοιτητές. Η στροφή προς την έρμηνευτική (γλώσσα, νόημα, καθημερινότητα κ.ο.κ.) συνδέεται, όπως αναφέραμε, σ' έναν βαθμό μ' αυτές τις αλλαγές και τις διεργασίες υποκειμενικοποίησης αυτών των στρωμάτων (απόκτηση ταυτότητας, ταξινόμηση του βιογραφικού κ.λπ.). Καθώς μάλιστα η εργασία τους εμφανίζεται πρωτίστως ως διάδραση και επικοινωνία (βλ. «αυλή» εργασία), η σημασία της γλώσσας, του νοήματος, της διυποκειμενικότητας, σε συνάρτηση με την ανάγκη για δημοσιοποίηση (πολιτικοποίηση) της ιδιωτικής τους εμπειρίας, διαμορφώνουν και νέα επιστημολογικά δεδομένα εννοώντας τη «στροφή» των κοινωνικών επιστημών προς την έρμηνευτική και τη γλώσσα. Νά υπενθυμίσουμε εδώ, πώς μιά σημαντική συνεισφορά του δομισμού, είναι πώς το νόημα παράγεται κοινωνικά και δέν είναι ατομική ιδιοκτησία, όπως τό αντιλαμβάνονται αυτά τά στρώματα.

Όσο τόσο η διεύρυνση των νέων μεσαίων στρωμάτων, 29,0% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης τό 2001,⁸ εννοεί επίσης την επαναφορά του μεθοδολογικού ατομισμού ως προνομιακού τρόπου κοινωνικής ανάλυσης, καθώς οι δυνατότητες αυτών των στρωμάτων εκλαμβάνονται ως αντιπροσωπευτικές και για άλλα κοινωνικά στρώματα, έστω κι αν αυτά κινούνται στό βασίλειο της αναγκαιότητας. Κατ' αυτόν τόν τρόπο, οι «ένεργητικές» πολιτικές καταπολέμησης της ανεργίας (κίνητρα, συμβουλευτική κ.ο.κ.), δηλαδή πολιτικές που έρχονται να αντιμετωπίσουν δομικά προβλήματα της κοινωνίας, ως αυτά νά εξαρτώνται από τό άτομο, αγνοώντας τις δομές, δηλαδή τόν τρόπο όργάνωσης της εργασίας και της κοινωνίας, μετατρέπουν ουσιαστικά τις κοινωνικές επιστήμες σε άπολογητή του ύφιστάμενου συστήματος κοινωνικών σχέσεων.

8. Α. Μοσχονάς, *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες*, Αθήνα 2005, σ. 281.

Θ. Αραμπατζής - Κ. Γαβρόγλου (επιμ.)

Ο ΑΪΝΣΤΑΪΝ ΚΑΙ Η ΣΧΕΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η δημιουργία και η εδραίωση της Ειδικής Θεωρίας της Σχετικότητας έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής ιστορικής έρευνας. Οι ιστορικοί των φυσικών επιστημών έχουν διερευνήσει, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα ερωτήματα: Ποια ήταν τα προβλήματα που απασχολούσαν τους φυσικούς του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα; Πώς συνέβαλαν άλλοι φυσικοί στη δημιουργία της Ειδικής Θεωρίας της Σχετικότητας; Ποια ήταν η προβληματική του Αϊνστάιν που τον οδήγησε στην διατύπωση της θεωρίας; Ποιες φιλοσοφικές, πολιτισμικές και τεχνολογικές επιρροές μπορεί να διακρίνει κανείς στη σκέψη του Αϊνστάιν; Τί αντιδράσεις συνάντησε η Ειδική Θεωρία της Σχετικότητας και πώς καθιερώθηκε στην κοινότητα των φυσικών; Ποιες ήταν οι ιδιαιτερότητες της πρόσληψης της θεωρίας σε διαφορετικές χώρες; Αυτά είναι και τα ερωτήματα στα οποία επιχειρεί να απαντήσει η παρούσα συλλογή, που ξεκινά με ένα κείμενο των επιμελητών σχετικά με την ιστορική και ιστοριογραφική προβληματική γύρω από την Ειδική Θεωρία της Σχετικότητας, συνεχίζει με το αυτοβιογραφικό κείμενο του ίδιου του Αϊνστάιν, και συμπεριλαμβάνει τα κλασικά πλέον άρθρα των ιστορικών των επιστημών Gerald Holton, Stanley Goldberg και Peter Galison.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

ΜΑΝΗΣ 5, 106 81, ΑΘΗΝΑ. ΤΗΛ. 210 3818372, FAX. 210 3301583

e-mail: pek@physics.uoc.gr • www.cup.gr

ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ ΕΘΝΙΣΜΟΣ*

του Κυριάκου Νικολάου-Πατραγᾶ

Μνήμη Μαξίμ Ροντενσόν

Ισλάμ και ἔθνος εἶναι δύο ἔννοιες πού ἐκ πρώτης ὄψεως παρουσιάζονται ὡς ἀντιφατικές μεταξύ τους. Ὅπως και οἰαδήποτε προσπάθεια συνταυτισμοῦ μᾶς οἰασδήποτε θρησκείας μέ ἕνα συγκεκριμένο ἔθνος. Ἄν ἐξαιρέσουμε τόν ἰουδαϊσμό, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἕνα κλειστό σύστημα ἀπευθυνόμενο μόνο στό ἰουδαϊκό ἔθνος, οἱ ἄλλες δύο μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες, ὁ χριστιανισμός και τό ἰσλάμ, ἔχουν ἐπεκτατικές βλέψεις, γι' αὐτό και ἀσκοῦν τόν προσηλυτισμό, ὁ ὁποῖος ἀπουσιάζει ἀπό τόν ἰουδαϊσμό διότι σ' αὐτόν τό προνόμιο τοῦ ν' ἀνήκει κανεῖς γεννητικῶς σέ μιά ἀπό τίς φυλές τοῦ Ἰσραήλ, εἶναι τό μόνο πού μπορεῖ νά τοῦ ἐξασφαλίσει τήν ἐκλεκτή ὑπεροχή.¹ Ἐδῶ ἡ συνοδοιπορία θρησκείας και ἔθνους ἀπέτελεσε σημαντικό συνδυατικό κρίκο ἐπιβίωσης ἑνός ἔθνους, τό ὁποῖο, γιά δύο χιλιάδες σχεδόν χρόνια, κατατρεχόταν διωκόμενο ἄδικα και ἀλύπητα. Ἡ ἔθνικὴ θρησκεία εἶν' ἐκείνη πού τελικῶς τό διέσωσε.

Ἀντιθέτως, ὁ χριστιανισμός και τό ἰσλάμ ἀκολούθησαν διαφορετικὴ πορεία, καίτοι ἡ ἀρχικὴ τους ἐμφάνιση συνέπλευσε μέ κάποια δόση ἔθνικου ἐγχρωματισμοῦ. Ὁ χριστιανισμός ἀρχικῶς θεωρήθηκε ὡς ἐνδοῖουδαϊκὴ αἵρεση, γι' αὐτό και στήν ἀρχικὴ του φάση δέν καταδιωκόταν. Ἡ ἐμπέδωση τῆς ἀπόσχισής του ἀπό αὐτόν δημιούργησε και τοὺς εἰς βάρος του διωγμούς και ἀπό τὴ στιγμή πού καταδείχτηκε ὅτι ἔχει οἰκουμενικὴς τάσεις. Τό θρησκευτικό προνόμιο ὑφίστατο μοναχὰ γιά τοὺς ἰουδαίους. Οἱ λοιποὶ ὄφειλαν νά θυσιά-

σουν στοὺς θεοὺς, ἀποδεικνύοντας ἔτσι τὴ νομιμοφροσύνη τους πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα, ἀλλιῶς διώκονταν ὡς παραβάτες τοῦ ἐγκλήματος καθοσιώσεως, δηλαδή τῆς προδοσίας.² Καί πράγματι, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ χριστιανισμοῦ, ξέσπασε ἐντονότατη διαφωνία μεταξὺ τῶν ἐλληνιζόντων και ἰουδαϊζόντων χριστιανῶν, μέ τοὺς δευτέρους νά θέλουν νά περιορίσουν τόν χριστιανισμό στὰ στενά πλαίσια τῶν γεννητικῶς ἰουδαίων και τοὺς πρώτους νά ἐπιθυμοῦν νά τοῦ προσδώσουν οἰκουμενικὴ διάσταση, ἐμβολίζοντάς τον μέ στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας.³ Θέση πού τελικῶς ὑπερίσχυσε και ἔτσι κατέστη δυνατόν νά διεισδύσει αὐτός και σέ ἄλλους τόπους, ὅπου μέ σύμμαχο πιά τὴ φιλοσοφία και τοὺς κανόνες της κατόρθωσε νά ἐπιβληθεῖ ἐκεῖ πού ἄλλοτε κυριαρχοῦσε ὁ Λόγος. Εἶναι ἐκπληκτικό τό πῶς κατέστη δυνατόν ὁ Μύθος νά κυριαρχήσει ἐπὶ τοῦ Λόγου διὰ τοῦ Λόγου.

Τό Ἰσλάμ ἐπίσης ἀκολούθησε τὴν ἴδια περίπου τροχιά· μέ ἀρκετὲς ὅμως παραλλαγές, ἀπόρροια τῶν κοι-

1. Ἄχμαντ Ἰμπραχίμ Χάσσαν/Κυρ. Θ. Νικολάου-Πατραγᾶς, *Ἀρχαιότητος Θέσμιμα* (ὑπὸ ἐκδοσιν).

2. Περὶ τοῦ ἐγκλήματος αὐτοῦ βλέπε Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Ὁ Ποινάγιος τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελέξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ CORPUS IURIS CIVILIS μέχρι τῶν Βασιλικῶν*, Φρανκφούρτη 1980, σ. 10-12, Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και τυραννίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056)*, Ἀθήναι/Κομοτηνὴ 1981.

3. Βασ. Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθήναι 1978 (δ' ἐκδοσιν).

* Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ ὁμιλία στό Κέντρο Σοσιαλιστικῶν Μελετῶν πού δόθηκε τὴν 10ῃ Ἀπριλίου 2006.

νωνικόιστορικών συνθηκών πού υπήρχαν όταν αυτό εμφανίστηκε στο ιστορικό προσκήνιο. Για πρώτη φορά ο χώρος της εμφάνισης ήταν ένας απομακρυσμένος και ερημώδης τόπος, χωρίς σοβαρό πολιτισμό και μέγιστη στοιχειώδη παιδεία. Ανθρωπολογικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι παρουσίαζε πολλά κοινά στοιχεία με προϊστορικούς λαούς. Εκεί δηλαδή όπου απουσίαζε ή θεσμική οργάνωση, με τον εκάστοτε φύλαρχο να αποτελεί τον ανώτατο διοικητή της ομάδας αλλά συνάμα και τον ύψιστο θρησκευτικό λειτουργό. Σ' αυτόν προσέτρεχαν οι πάντες για να επιλύσουν όσες διαφορές εμφανίζονταν, αν και έφ' όσον ναυαγοῦσε ή διαιτητική επίλυση της διαφοράς από τον πρώτο της οικογένειας. Αυτή, λοιπόν, ήταν ή οργανωτική κοινωνική δομή όταν εμφανίστηκε τό Ισλάμ. Η θρησκεία ήταν ειδωλολατρική με αρκετά στοιχεία μυστικισμού.⁴

Τό Ισλάμ είναι μία θρησκεία μέ οικουμενικές βλέψεις. Αποσκοπεί να κυριαρχήσει σ' όλη τή γή και να επιβάλει τον θεϊό λόγο, όπως αυτός έγινε γνωστός διά του Κορανίου. Μή λησμονούμε ότι τό Ισλάμ είναι ταυτοχρόνως θρησκεία και κράτος.⁵ Δέν ασχολείται μόνο μέ τον εσώτερο πυρήνα του ανθρώπου και τή σχέση αυτού μέ τό θεϊό, άλλ' επέκτείνεται για να συμπεριλάβει τά της κρατικής οργάνωσης και αυτό ως εκδήλωση της θείας χάριτος, πού δέν αφήνει μόνο του τον άνθρωπο να περιπλανάται στον χώρο χωρίς πύξινδα καταποντιζόμενος. Γι' αυτό και διαχωρίζει τον κόσμο σε δύο Οίκους, τον του Ισλάμ, όπου εφαρμόζεται ο Ισλαμικός Νόμος και τον του Πολέμου, όπου αυτός δέν έχει εφαρμογή. Για τον χαρακτηρισμό των οίκων είναι άσχετο αν ή πλειονότητα του πληθυσμού ανήκει στο ισλαμικό θρησκευμα: αρκεί τό αντικειμενικό γεγονός της εφαρμογής του Ισλαμικού Νόμου. Η όνομασία Οίκος του Πολέμου είναι κατά τί παραπλανητική, διότι τό ίδιο τό Κοράνι αναφέρει «Ουδείς καταναγκασμός εις τήν θρησκείαν», ό δέ Προφήτης, άπευθυνόμενος στους χριστιανούς τούς είπε: «έχετε τήν θρησκείαν σας και έχω τήν ιδική μου».⁶ Αναφερόμενος όμως στον όρο θρησκεία έννοει τή μονοθεϊστική, μιας θεοπέμπτου Βίβλου, και όχι τήν ειδωλολατρεία, όπου εκεί ό πόλεμος είναι επιτρεπτός, αν έχουν εξαντληθεί τά λογικά επιχειρήματα. Τό Τζιχάντ, πού συχνά επικαλούνται, είναι δύο μορφών: τό μείζον (πού συχνά λόγω της δυσκολίας του λημονείται) και τό έλασσον. Τό μέν πρώτο, τό όποιο είναι και σπουδαιότερο,⁷ αποτελεί τον χαλεπότερο άγώνα του ανθρώπου για τήν αυτοτελειοποίησή του μέ τήν κυριαρχία του επί των παθών και μέ τον ένάρετο βίο. Ένώ τό δεύτερο είναι ή προσπάθεια προσεταιρισμού όλο και μεγαλύτερων έδαφών στην ισλαμική οικογένεια. Και έδω, όμως, τά πράγματα δέν είναι και τόσο σαφή: ό προσεταιρισμός τούτος επιτρέπεται πάντοτε ή έχει αποκλειστικώς μορφή άμυντικού πολέμου καθώς και ό κατά των άπίστων πόλεμος επέκτείνεται και έναντι των όπαδών κάποιας μονοθεϊστικής θρησκείας ή περιορίζεται στους ειδωλολάτρες; Η επιγραμματική απάντηση στα έρωτήματα

αυτά είναι αδύνατη, γι' αυτό και δέν θά έπεκταθούμε σ' αυτή τήν προβληματική. Η θέση και μόνο των έρωτημάτων δείχνει και τό μέγεθος και βαθμό δυσκολίας επίλυσής τους.

Κατά τήν ισλαμική θεωρία ό Μωάμεθ ως ό ύστατος χρονικά προφήτης έμπερικλείει στή διδασκαλία του όλα τά θετικά και μη άλλοιωμένα στοιχεία πού ό θεός έμπιστεύτηκε στους προηγούμενους άπ' αυτόν προφήτες. Δέν άμφιβάλλει για τή δόση αλλά για τό περιεχόμενο των Βίβλων. Υποστηρίζει ότι στα χέρια του ιερατείου τό περιεχόμενο άλλοιώθηκε στον μέγιστο δυνατό βαθμό και τούτο προς περαιτέρω έξασφάλιση, στο διηνεκές, των προνομίων πού αυτοί απολάμβαναν. Έτσι τό Κοράνι εμφανίζεται ως τό τέλειο και αυθεντικότερο θεϊκό πρόταγμα: ή άληθής βούληση του θεού. Υπ' αυτό τό πρίσμα όλοι οι προγενέστεροι του Μωάμεθ προφήτες και άπόστολοι καλούνται μουσουλμάνοι,⁸ μέ πρώτον τον γενάρχη Άβραάμ, χωρίς να παραλείπεται και ό ίδιος ό Νάε. Επεδίωξε έτσι ό Μωάμεθ να παρουσιάσει τήν κοινή άφετηρία του μονοθεϊσμού και τή συνέχεια πού στο πρόσωπό του έπισφραγίστηκε. Γι' αυτό και ή αρχική πρόβλεψη προσανατολισμού κατά τή λατρευτική τελετή δέν ήταν ή Μέκκα άλλ' ή Ιερουσαλήμ. Η Μέκκα προβλήθηκε κατόπιν και, κατά πάσα πιθανότητα, για πρακτικούς —όσο και οικονομικούς— όσο άφορᾶ τό HEG— λόγους.

Η σταδιακή ένδυνάμωση της θέσης του Προφήτη και της ισλαμικής αντίληψης έν γενεί έδωσε και φυλετικά στοιχεία στο νέο κίνημα και πού στην πρώιμη εποχή ήταν άκρως ύπολανθάνοντα, δέν διεκρίνονταν εύκολα. Ο «άγράμματος προφήτης σέ γένος άγραμμάτων» ήταν Άραβας και εκλήθη σέ αυτούς τούς ειδωλολάτρες, τούς μη άναπτυγμένους, πού ποτέ τους δέν γνώρισαν πολιτισμό, να γνωρίσει τήν τελειότητα, τό τελειοτικό θέλημα του θεού. Η επιλογή του γλωσσικού

4. Γκόργκν Ζιντάν, Άλ-Άραμπ Κάπλ Άλ-Ισλάμ Κάιρον (χχ), Μαχμούντ Σαλάμ Ζανάτ, Νόζομ Άλ-Άραμπ Κάπλ Άλ-Ισλάμ, Κάιρον 1992.

5. Άχμαντ Ίμπραχίμ Χάσαν/Κυρ. Θ. Νικολάου-Πατραγιάς, *Η έννοια της δικαιοσύνης έν τῷ ισλαμικῷ νόμῳ*. Μελέτη ιστορικοδικαϊκή έν Έκ. Φάρος ΟΔ' (2003), σ. 159-179.

6. Στο ίδιο. Η θέση των μονοθεϊστών στην Αίγυπτο από τήν εποχή του ισλαμικού ανοίγματος μέχρι του Μωχάμετ Άλν' βλ. στο Έκ. Φάρος ΟΕ' (2004), σ. 135-143.

7. Κατά τό Χαντίθ ό προφήτης ανέφερεν: «Τό άνώτατον είδος ιεροῦ πολέμου είναι να λέγης τήν άλήθειαν κατά πρόσωπον ενός βασιλέως, παρεκκλίνοντος της ευθείας όδοῦ».

8. Άναστασίου Γιαννουλάτου, *Ισλάμ. Θρησκευτολογική επισκόπησις*, Άθήναι 1975, σ. 138 έξ. όπου και αναφορά στίς πηγές.

ιδιώματος της αραβικής γλώσσας για τή θεική ὁμιλία μέ τούς δούλους του καί τήν ἐπικοινωνία μέ τά δημοურγημάτα του τῆς προσέδιδε μεγαλεῖο. Ἐκτοτε αὐτή θεωρήθηκε ὡς ἡ κατ' ἐξοχήν, ἡ τέλεια γλώσσα ἀπό τότε πού, στά χρόνια τῶν Ἀββασιδῶν, οἱ θεολόγοι τοῦ Ἰσλάμ (Ἐλμ ἄλ-Καλάμ)⁹ ὑπεισηλθάν στή θεωρητική διένεξη ἀν τὸ Κοράνι προϋπῆρχε τῆς δημιουργίας ἢ ἦταν μεταγενέστερο, τὸ πρῶτο δημιουργηθέν μέ τή γνώση τοῦ περιεχομένου του στόν Προφήτη. Ἐπικράτησε ἡ θέση τελικῶς, κατὰ τήν ὁποία τὸ Κοράνι εἶναι ἀδημιούργητο, βρισκόταν ἀνεκαθεν στούς οὐρανούς, στόν θεό, μέ συνέπεια ἡ αραβική γλώσσα στήν ὁποία αὐτό ἀποδόθηκε ὅτι προϋπῆρχε τῆς δημιουργίας. Ἡ περαιτέρω ἐπεξεργασία τῆς θέσης αὐτῆς κατέληξε στό ὅτι ἡ θεική γλώσσα, ἡ γλώσσα τοῦ ἰδίου τοῦ θεοῦ, εἶναι ἡ αραβική.¹⁰

Θά ἤθελα στό σημεῖο αὐτό νά σταθοῦμε σ' ἓνα γεγονός, τὸ ὁποῖο θεωρῶ καθοριστικῆς σημασίας γιά τήν ἐξελεγκτική πορεία πού ἐμελλε ν' ἀκολουθήσει τὸ Ἰσλάμ. Ἡ δημιουργία του συμπύπτει μέ τήν περίοδο πού συμβατικῶς ἀποκαλοῦμε στήν ἱστορία ὑστερη ἀρχαιότητα. Ὁ ἔβδομος αἰώνας εἶν' ὁ γενέθλιος χρόνος τοῦ Ἰσλάμ μέ τόπο του τήν μακρινή Ἀραβία, ἡ ὁποία, ναι μέν ἦταν ὑποανάπτυκτη ἀλλ' αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἦταν καί περιχαρακωμένη, χωρίς ἐπαφές μέ τόν ὑπόλοιπο κόσμο. Βεβαίως, δέν γνωρίζουμε ἔστω καί μιά σοβαρή ἀπόπειρα κατακτητικῆς πολεμικῆς σύρραξης μεταξύ τῶν φυλῶν τῆς Ἀραβίας καί τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας,¹¹ ἀλλ' αὐτό δέν συνεπάγεται ὅτι δέν γνώριζαν τήν ὑπαρξή της ἢ ὅτι μεταξύ αὐτῶν δέν ὑπῆρχαν ἐπαφές ἀφοῦ ἀποτελέσε πρόσφορο ἐμπορικό σταυροδρόμι. Γι' ἄλλους λόγους δέν ἐπιχείρησαν οἱ Ρωμαῖοι νά τήν ὑποτάξουν, πού δέν εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος νά ἐξετάσουμε. Ἀρκετοὶ Ἰουδαῖοι καί χριστιανοὶ ἐπισκέπτονταν τήν Ἀραβία, οἱ Ὀμηρίτες κατοικοῦσαν στήν Ἰεμένη καί ὁ ἴδιος ὁ Προφήτης στά διάφορα ἐμπορικά του ταξίδια ἐξῆλθε τῶν ὁρίων τῆς Ἀραβίας.¹² Ὅταν μάλιστα καθιέρωσε τή θρησκεία του δέν παρέλειψε ν' ἀποστείλει καί ἐπιστολές πρὸς τούς αὐτοκράτορες τῶν μεγάλων αὐτοκρατοριῶν μέ σκοπὸ ν' ἀσπασθοῦν τήν καινούργια του θρησκεία πού τούς ἀνήγγειλε, μεταξύ τῶν ὁποίων καί στόν ἀνατολικορωμαῖο αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Ἡράκλειτο.¹³ Οἱ διάφοροι μῦθοι πού ἐπινόησαν οἱ χριστιανοὶ, ἀνατολικοὶ κυρίως, ἤθελαν τόν Μωάμεθ νά ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ Νεστοριανούς μοναχούς κατὰ τή διαμόρφωση τῆς διδασκαλίας του σέ μιά προσπάθεια γελοιότητος καί χλευασμοῦ του.¹⁴ Ἰσως πάλι ἐκτοτε νά διακρινόταν ἡ θέληση ἀπόδειξης ὅτι τά πάντα ἔχουν κοινὴ ρίζα καταγωγῆς, τό... προνομιοῦχο καί ἐκλεκτὸ γένος τῶν Γραικῶν...

Ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνους καί τῆς ἐθνότητος δέν ἦταν γνώριμα ἐκείνη τήν ἐποχή, τουλάχιστον μέ τήν ἔννοια πού ἐπικράτησε στά χρόνια τῆς νεωτερικότητος. Κάθε προσπάθεια τέτοιας ἀνάγνωσης θ' ἀποτελοῦσε ἀνεπίτρεπτο ἀναχρονισμό καί ἐννοιολογικὸ ἑτεροχρονισμό, πού ἀσφαλῶς θά ὀδηγοῦσε σέ ἐσφαλμένα συμπεράσμα-

τα. Τὸ βάρος δινόταν περισσότερο στά κοινὰ πολιτιστικά στοιχεῖα ἢ τήν κοινωνικὴ ὁργάνωση πού πολὺ ὄψιμα εἶχε καί συγγενικούς δεσμούς, ὡς γένος ἢ ὡς φυλὴ. Τὸ ἄτομο δέν εἶχε αὐταξία ἐντὸς τοῦ συνόλου, λογιζόταν μᾶλλον ὡς ἀριθμὸς πού κάτι προσέδιδε σέ ποσοτικὴ ἰσχύ. Αὐτὸ ἦταν ἰδιαιτέρως ἔντονο στίς νομαδικές-βεδουινικές κοινωνίες, μέ τήν ἀπαρχαιωμένη τους ὁργάνωση.¹⁵ Αὐτὸ τὸ δεδομένο ἐπέδρασε καί στή νέα θρησκεία. Ἔτσι βλέπουμε τούς ἀμεσοὺς διαδόχους τοῦ Προφήτη (Ἀλ-Χολαφά Ἀλ-Ρασιντίν) νά συνεχίζουν νά δροῦν σάν νά ἔχει παραμείνει ἀναλλοίωτο θεομοργανωτικὰ τὸ κράτος. Ἡ ἔκταση τοῦ οἴκου τοῦ Ἰσλάμ πού ὀλοένα καί αὐξανε τούς ἄφηνε ἀνεπηρέαστους. Δέν κατανοοῦσαν τὸν παλμὸ τῆς ἐποχῆς πού διανοιογόταν. Συνέχιζαν ἀνενόχλητοι τήν πρότερη πρακτικὴ τους σάν νά μὴ εἶχε ἀλλάξει τίποτε. Οἱ ἐξελίξεις ὅμως τούς προσπέρασαν. Ὁ οἶκος τοῦ Ἰσλάμ κατέστη ἐπίγειος αὐτοκρατορία, σάν τίς ἄλλες πού ὑφίσταντο στό παγκόσμιο σκηνικό. Καί οἱ διαδοχικὲς φάσεις πού διῆλθαν εἶχαν ὡς κοινὰ χαρακτηριστικὰ τήν πολυφυλετικότητα, πολυπολιτισμικότητα καί πολυσυλλεκτικότητα, μέ ἀφετηριακὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τήν πίστη καί δογματικὴ ἀφοσίωση στό Ἰσλάμ καί τὸ μήνυμά του, πορευόμενο ἔτσι, μέ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, γιά μιά χιλιετία. Καίτοι τὸ Ἰσλάμ ὑπέστη βαρὺ πλήγμα ἀπὸ τήν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία,¹⁶ πού σέ ἀρκετά

9. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, σὲ ἴδιο, σ. 159 ἐξ.

10. Ἄλυ Σάμν Ἀλ-Νασάφ, Νάσαατ Ἀλ-Φέκρ Ἀλ-Φαλ-σάφν φὶ ἄλ-Ἰσλάμ τ. Ι σποράδην γιά τήν κάθε ξεχωριστὴ φιλοσοφικὴ ὁμάδα (Ἀλεξάνδρεια 1966).

11. Ἀχμαντ Ἰμπραχίμ Χάσαν/Κυρ. Θ. Νικολάου-Πατραγός, *Ἡ σχέσις ρωμαϊκοῦ δικαίου καί ἰσλαμικοῦ νόμου* (ὑπὸ ἐκδόση).

12. Μουχάμντ Χεσαίν Χέκαλ, Χαγιάτ Μουχάμντ, Κάιρον 2005 (6δ' ἐκδόση), σ. 106 ἐξ.

13. Tw. Arnold, *Preaching of Islam. A history of the propagation of the muslim faith lahore 1956* (γ' ἐκδόση), σ. 28.

14. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Κατὰ αἰρέσεων' ρα: PG, 94, 765A, 772D, Θεοδώρου Ἀβουκαρά, Κατὰ αἰρέσεων Ἰουδαίων καί Σαρακηνῶν, PG, 97, 1560A, Νικήτα Βυζαντίου, Ἀνατροπὴ τῆς παρά τοῦ Ἀραβος Μωάμετ πλαστογραφηθείσης βίβλου, PG 105, 669-805, Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, Κατὰ Μεωαμεθανῶν PG 154 372-584 καί Κατὰ Μωάμεθ αὐτόθι 584-692. Ἰδέ ἐπίσης Θεοφάνης Χρονογραφία (ἐκδ. DE BOOR) I, 334, Ἀωνύμου, Κατὰ Μωάμεθ PG 1049B, Γεωργίου Ἀμαρτωλοῦ, Χρονικόν PG 110, 865 PG, Βαρθολομαίου Ἐδεσσηνοῦ, Ἐλεγχος Ἀγαρηνοῦ, PG 104, 1428 BC, Εὐθυμίου Ζιγαβηνοῦ, Πανοπλία δογματικῆ, PG 130, 1333B.

15. Ὁ.π., σημ. 1.

16. Τίς ἰδιαιτερότητες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ἐννοιολόγησιν αὐτῆς ἐξετάζει συνοπτικὰ καί κατατοπιστικὰ ἡ Σία Ἀναγνωστοπούλου, *Πῶς εἶδε τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασιν καί τί κατάλαβε ἀπὸ αὐτὴν ἡ Ὀθωμανικὴ Ἐξουσία*, περ. Ὁ Πολίτης, τεύχος 129, σ. 16-21.

σημεία καιρίας σημασίας τό άλλοίωσε πρός ίδιο όφελος, δέν ήταν άμιγώς ισλαμικό κράτος, αλλά «μπολιασμένη»¹⁷ μέ πολλά ισλαμικά στοιχεία, όπως και μέ άσιατικά έθιμα, από όπου και ή καταγωγή τών ίδρυτών της. Ως διαπίστωση –και μόνον– έπισημαίνουμε ότι τό Ίσλάμ κατανοήθηκε καλύτερα από τούς Άραβες και άμέσως κατόπιν από τούς μεσανατολικούς –ίσως και από ένιους μεσογειακούς λαούς. Όπως και νά έχει όμως, ή Όθωμανική Αύτοκρατορία, κάποια στιγμή, διεκδίκησε τό προνόμιο νά όμιλεί έν όνόματι όλου του Ίσλάμ, ως συνεχιστής του Χαλιφάτου και τό θρησκευτικό αυτό στοιχείο είναι εκείνο πού της επέτρεψε νά ύποτάξει για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα όμοπίστους της, μέ ελάχιστες απόπειρες άποσχίσεως έκ μέρους τους.

Η Όθωμανική Αύτοκρατορία, όμως, καθώς ήταν επόμενο, γέρασε. Νέες δυνάμεις έμφανίσθηκαν στον διεθνή όρίζοντα. Νέες αύτοκρατορίες εκκολάπτονταν. Αύτή πού συνένωσε τούς δυό κόσμους, διάδοχος άφ' ενός της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αύτοκρατορίας και άφ' έτέρου –και κυριότατα– του ισλαμικού οίκου δέν μπορούσε νά συνεχίσει άνενόχλητη τήν οικουμενική της δεσποτεία, διότι ή Δύση άφύπνιζετο. Καινούργια ισχυρά κράτη, σύγχρονες κοινωνικές δομές, διαφωτιστικά πνευματικά ρεύματα, τό πρώτον έμφανιζόμενα, προκαλούσαν τήν παλαιά όργανωτική δομή, και άποσκοπούσαν στην άνατροπή της. Και στά σύμβολά της. Ένα τέτοιο σύμβολο μιάς άλλης έποχής, κάτι σαν κατάλοιπο της στατικότητας πού διεδέχθη από τό παρακμιακό και σκοταδιστικό Βυζάντιο ήταν και ή Όθωμανική Αύτοκρατορία. Ένας παράταιρος Μεσαίωνας πού ψυχροοούσε άφ' έαυτού...

Τά έδάφη της Όθωμανικής Αύτοκρατορίας προσέφερονταν για οικονομική εκμετάλλευση και τήν γένεση του φαινομένου πού απέκλήθη άποικιοκρατία. Πρώτο θύμα αυτού του φαινομένου ύπήρξε ή Αίγυπτος, ή όποία άλλωστε πρώτη πέτυχε τήν άπαλλαγή της από τόν όθωμανικό ζυγό. Η άναγέννηση πού ξεκίνησε μέ τόν Μωχάμεθ Άλυ επέκτάθηκε σ' όλους τούς τομείς του κοινωνικού βίου, μέ ιδιαίτερη έμφαση στην άνάπτυξη της έθνικής οικονομίας, έθνικού στρατεύματος και αυτόχθονος πνευματικής παραγωγής, συγχρονισμένης. Έτσι οι άποστολές προς τήν Ευρώπη –κυρίως Γαλλία– για τήν επίτευξη αυτού του στόχου ήταν συχνές. Εκεί οι Αιγύπτιοι ήλθαν σέ έπαφή μέ τίς νέες ζυμώσεις, τίς όποιες μεταλαμπάδευσαν έπιστρέφοντας στην χώρα τους.¹⁸ Οι κοινωνικές άνακατατάξεις και ή άπρόκλητη έν συνέχεια στρατιωτική επέμβαση τών ξένων δημιούργησε ισχυρά κινήματα πού έπιζητούσαν πλήρη έθνική άνεξαρτησία μέ παρεπόμενο τήν κοινωνική δικαιοσύνη. Τό κίνημα του Όράμπυ, τό όποιο κατέπνιξαν τά άγγλικά στρατεύματα, ένινεϊτο έντός αυτού του πλαισίου. Ο Μουστάφα Κάμελ μέ τό «Ουάτανυ» δέν άπέιχε και αυτός από τούτες τίς άρχές άρχομένου του 20ού αιώνα. Οι πολύχρονοι άγώνες

όδήγησαν έν τέλει στην Έπανάσταση του 1919 υπό τό «Ουάφντ» του Σάαντ Ζαγλούλ και στή σταδιακή άστικοποίηση της κοινωνίας. Οι Άγγλοι, όμως, παρέμειναν στή χώρα και οι μεταρρυθμίσεις του «Ουάφντ» δέν ήταν τόσο ριζοσπαστικές όσο θά άνέμενε ο καταπιεσμένος λαός. Δέν του άρκοΰσαν μισές λύσεις, ένώ τά Άνάκτορα νά έπεμβαίνουν πραξικοπηματικά στην πολιτική ζωή, παραβιάζοντας και καταστρατηγώντας τό Σύνταγμα πού παρεχωρήθη τό 1923.¹⁹ Τότε τήν ιδέα της ξενόφερτης έθνικής άνεξαρτησίας άμφισβήτησε μιά νέα όργάνωση πού ζητούσε τήν επανίδρυση του Χαλιφάτου, οι Άδελφοί Μουσουλμάνοι του Χασάν Άλ-Μπάνα πού έθεταν τήν «Ούμα» ύπεράνω τών πάντων.²⁰ Όπως παλαιότερα, τόν 19ο αιώνα, ο θεωρητικός Άλ-Άφγάνυ, δάσκαλος του μεγάλου άνακαινιστή στο πνεύμα Ρεφάα άλ-Ταχτάουη, ο όποιος μέ τόν μαθητή του Μουχάμαντ Άμπντου δημιούργησαν τήν Σχολή πού κορυφώθηκε στο πρόσωπο του μοναδικού και άνεπανάληπτου Τάχα Χουσεϊν, και οι όποιοι βρίσκονταν σέ διαμάχη μέ τό ισλαμικό πανεπιστήμιο «Άλ-Άζχαρ».²¹

Στή δεκαετία του 1940 βρέθηκε στην Γαλλία ο Σύρος Μισέλ Άφλακ, ο όποιος εκεί ήλθε σέ άμεση έπαφή, στα καφενεΐα τών Παρισίων, μέ τήν πνευματική κίνηση της χώρας και μέ τούς σοσιαλδημοκρατικούς της κύκλους, διαπιστώνοντας τό πόσο ύστερούσε πολιτικά ο τόπος του. Άποφάσισε λοιπόν τήν ίδρυση του «Μπάαθ» (=Άνάσταση), πού έθεσε ως σύνθημά του τό «Ένωση-Έλευθερία-Σοσιαλισμός», προκρίνοντας τήν έθνική ιδέα και άγνοώντας τή θρησκευτική διάσταση του προβλήματος. Αυτό είχε σχέση μέ τήν θρησκευτική ιδιαιτερότητα της Συρίας όπου, εκτός από τόν μεγάλο αριθμό τών χριστιανών, και οι Σίτες είχαν πληθυσμιακή παρουσία. Από τήν άλλη, ο πόλεμος του 1948²² μέ τήν ήττα τών άραβικών στρατευμάτων και

17. Ο έπιτυχής αυτός όρος, τόν όποιο υιοθετώ άνεπιφύλακτα, άνήκει στον Άγγελο Έλεφάντη, τόν όποιο ευχαριστώ πού κατόρθωσε μέ μιά του λέξη νά έντοπίσει τήν πραγματικότητα.

18. Ραούφ Άμπάς, Άλ-Όσρα άλ-Άλαουΐα τάχκομ έν ΗΙΛΑΛ (Χοκάμ Μάρα), Σεπτέμβριος 2005, σ. 144-166.

19. Για τά γεγονότα αυτά βλέπε σχόλιό μου στα «Ένθέματα» της Κυριακάτικης Αύγης της 5ης Μαρτίου 2006, σ. 30-31 μέ τίτλο «Πολιτικές και ιδεολογικές άναζητήσεις στην Αίγυπτο του Β' παγκοσμίου πολέμου».

20. Για τούς άδελφούς μουσουλμάνους βλέπε τή βιογραφία του ίδρυτού τους από τόν Ρέφαα Άλ-Σαΐντ, Χάσαν Άλ-Μπάνα, Μάτα, κάιφ, λεμάδα: Ίστορία Αιγυπτίων άρ. 147, Κάιρον 1999.

21. Συνοπτικώς για τό Πανεπιστήμιο έτούτο Άλκη Ρήγου, Πανεπιστήμιο. Ίδεολογικός ρόλος και λόγος. Από τόν Μεσαίωνα στην Νεωτερικότητα, Αθήνα 2000, σ. 36, σημ. Ι.

22. Γι' αυτόν Άγγελος Έλεφάντης, Οι Παλαιστίνιοι και

τήν ίδρυση του κράτους του Ισραήλ, επέφερε την αγανάκτηση των χαμηλόβαθμων αξιωματικών του στρατού της Αιγύπτου, οι οποίοι αφού οργανώθηκαν με την επωνυμία «Ελεύθεροι Αξιωματικοί» υπό τον μεγάλο ηγέτη του αντιαποικιοκρατικού αγώνα Νάσερ κατόρθωσαν να καταλάβουν την εξουσία με την αναιμακτη σοσιαλιστική επανάσταση της 23ης Ιουλίου 1952, την οποία όμως η Μόσχα του Στάλιν, έσφαλμύνας, χαρακτήρισε ως βραχύβια πραξικοπηματική ενέργεια. Τό σύνθημά της «Ελευθερία-Σοσιαλισμός-Ένωση» καιτοι εκ πρώτης όψεως δέν διέφερε του αντίστοιχου Μπααθινού, επέφερε ρήξη μεταξύ των δύο αυτών κινήματων, διότι οι διαφορές, ακόμη και στην κατάταξη των προτεραιοτήτων, δημιουργούσε οργανωτική διαφοροποίηση και οργανωτική απόκλιση. Τό «Μπάαθ» ήλιπε πρώτα στην Ένωση όλων των Άραβικών Κρατών και τή δημιουργία ενός Ένιαίου Κράτους, όσες κι αν ήταν οι διαφορετικές κοινωνικές δομές τους. Στή συνέχεια τούτο θά διεξήγε τον ένοπλο αγώνα άπελευθέρωσης του κράτους από τον ξένο κατακτητή και ελεύθερο πιά θά προχωρούσε στην σοσιαλιστική οικοδόμηση. Αντιθέτως ό ηγέτης Νάσερ και τό κίνημά του προέκριναν τον αυτόνομο έκάστου έθνους αγώνα για ελευθερία πού θά του εξασφάλιζε τή δυνατότητα τής σοσιαλιστικής οικοδομήσεως και κατόπιν θά οδηγούνταν σέ Ένωση με τά αδελφά έθνοκοινωνικά καθεστῶτα, διότι μόνον τότε θά υπήρχαν έλπίδες βιωσιμότητας και των νέων όμοσπονδιακών μορφωμάτων.²³ Η όχι και τόσο έπουσιώδης τούτη διαφορά -ό σκοπός πάντως ήταν έναίος- και ή έμμονή τής Συρίας στή δική της ούτοπική έκδοχή τορπίλισε τό όλο ένωτικό έγχείρημα, ένῶ οι ένωτικές προσπάθειες για τή δημιουργία τής Ηνωμένης Άραβικής Δημοκρατίας ναυάγησαν επί ζημία ενός αγώνα πού δυστυχώς ούτε έχει ολοκληρωθεί ούτε έχει επιτύχει.

έμεις, περ. *Ό Πολίτης*, τεύχος 141, σ. 11-14, στό όποιο παρουσιάζονται οι τραγικές για τους Άραβες όψεις του ζητήματος αυτού.

23. Ευχαριστώ τον φίλο σ. Μούσα Μουχάμαντ Μούσα του άριστερου Κόμματος «Ταγκάμοσ» τής Αιγύπτου πού μου επέστησε τήν προσοχή σ' έτούτη τή διάσταση του ζητήματος.

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΝΔΙΚΤΟΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΟΥΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΙΝΔΙΚΤΟΣ - ΤΕΥΧΟΣ 20
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Κείμενα πού επιχειρούν νά άπαντήσουν σέ έρωτήματα σχετικά με τις αναπόφευκτες αλλαγές στη νοηματοδότηση του πολιτισμού στους χρόνους τής όψιμης νεωτερικότητας, στόν τόπο μας και ευρύτερα στόν παγκοσμιοποιημένο κόσμο μας.

ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΑΜΠΕΡΙΔΗ

ΔΟΣ ΜΟΙ ΤΟΥΤΟΝ ΤΟΝ ΞΕΝΟΝ

Τό βιβλίο αυτό αναπαριστά τήν έσωτερική πορεία ενός ανθρώπου καθώς βιώνει χρόνια τώρα τή φυσική του ξενιτιά.

ΓΙΑΝΝΗ ΤΖΑΒΑΡΑ

Η ΑΠΑΙΩΣΗ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ

Οί νισεϊκές άπόψεις για τον «θάνατο του θεού» και τον «υπεράνθρωπο» σχολιάζονται άπό τήν χαϊντεγκεριανή σκέψη.

ΙΝΔΙΚΤΟΣ

• ΚΑΛΛΙΔΡΟΜΙΟΥ 64, 114 73 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ.: 210. 88.38.007 - 210. 82.51.889
FAX: 210. 82.15.389

• ΕΞΑΔΑΚΤΥΛΟΥ 5, 546 35 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΗΛ.: 2310. 23.10.83, FAX: 2310. 26.23.99
www.indiktos.gr, e-mail: indiktos@indiktos.gr

ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΕΣ ΛΟΓΙΚΕΣ ΣΤΟ ΚΚΕ: Οι απόψεις του κ. Κακουλίδη

του Χρήστου Κεφαλή

Εισαγωγικά

Ο έθνικισμός υπήρξε πάντα αντίποδας της άριστης ιδεολογίας, που προτάσσει διεθνιστικές αξίες, βασισμένες στην κοινότητα συμφερόντων των λαών και των εργαζομένων. Αποτέλεσε και άποτελει ιδεολογικό όπλο των κυρίαρχων τάξεων για να καλλιεργούν τις έριδες ανάμεσα στους λαούς, επιβάλλοντας και διακρινόμενες την ήγemonία τους. Ιστορικά εξάλλου, οι άκραιες δυνάμεις της αντίδρασης, όπως ο φασισμός, κινητοποίησαν συστηματικά τα έθνικιστικά αισθήματα, ως εργαλείο για τον φανατισμό των μαζών και έφαλτήριο άνοδου τους στην έξουσία. Αυτή ή τάση αναπαράγεται σήμερα από τις νέο-φασιστικές, άκροδεξιές δυνάμεις, με την καλλιέργεια του μίσους απέναντι στους οικονομικούς μετανάστες και τους ξένους, την υποδαύλιση των θρησκευτικών διαφορών, κ.ο.κ.

Ο σύγχρονος έθνικισμός χαρακτηρίζεται από σειρά ιδιομορφιών. Μία από τις πλέον βασικές είναι η κριτική της προωθούμενης διαδικασίας της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης από τη σκοπιά του προηγούμενου σταδίου του έθνους-κράτους, από τό όποιο πιάνονται οι πιο αντιδραστικές, θρησκοθήπτες και έπιθετικές άστικές δυνάμεις. Αυτό παρέχει στους έθνικιστές τη δυνατότητα μιας όξείας λαϊκιστικής δημαγωγίας, με την όποια έμφανίζονται ως ριζοσπαστικοί πολέμιοι της πλουτοκρατίας και της άμερικάνικης Νέας Τάξης (άρκει να αναφέρουμε σχετικά τις δημαγωγικές διακηρύξεις του κόμματος του κ. Καρατζαφέρη και του Χριστόδουλου στη χώρα μας). Πίσω όμως από τις δημαγωγίες, που δέν ήταν άλλωστε άγνωστες στον προγενέστερο έθνικισμό και φασισμό, διακρίνονται οι ίδιες αντιδραστικές σταθερές: η ρομαντική αποθέωση του παρελθόντος, η δημιουργία μύθων, άξιοποιούμενων για τη συναισθηματική-άνορθολογική κινητοποίηση των

μαζών, ή δικαίωση των βάθρων της παρακμής μέσα από την υποκριτική κριτική έπιμέρους φαινομένων της.

Στη χώρα μας οι κατευθύνσεις αυτές έχουν άρχισει να παίρνουν επικίνδυνη διάδοση, όχι μόνο στο καθυστερημένο τμήμα του λαού που έπηρεάζεται από τον «καρατζαφερισμό», αλλά και σε θεωρούμενες άριστερες δυνάμεις. Ιδιαίτερα τό ΚΚΕ, με τον παρωχημένο σταλινικό λόγο του, δέν κάνει καμιά ουσιώδη διάκριση ανάμεσα στη ριζοσπαστική και την αντιδραστική κριτική της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης. Έτσι, όχι μόνο ενισχύει έμμεσα τον αναδυόμενο νεοφασισμό και έθνικισμό, αλλά φτάνει να παρέχει στέγη και έκφραση σε φορείς άκραιών έθνικιστικών αντιλήψεων. Στους τελευταίους περιλαμβάνεται σειρά προβεβλημένων στελεχών και συνεργαζόμενων προσωπικοτήτων του ΚΚΕ, σαν τους κ.κ. Γ. Κακουλίδη, Γ. Χουρμουζιάδη και Λ. Κανέλλη.

Με τις απόψεις του πρώτου θά ασχοληθούμε στο παρόν άρθρο, έλπίζοντας να επανέλθουμε σχετικά με τους υπόλοιπους σε μεταγενέστερα σημειώματα. Πέρα από την άναγκαία κριτική των αντιδραστικών, έθνικιστικών κατευθύνσεων στον χώρο της άριστερας, αυτό θά μάς δώσει τη δυνατότητα μιας στοιχειώδους έστω άναφοράς στα ιδεολογήματα του έθνικισμού, που προσπαθεί και σήμερα να κρύψει τό άληθινό, άποκρουστικό του πρόσωπο.

1. Ο κ. Κακουλίδης ως σπενγκλεριανός κομμουνιστής

Ο κ. Κακουλίδης είναι ένας από τους πιο διακαείς πολεμίους της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) στο ΚΚΕ (και μάλιστα όχι μόνο της ΕΕ, αλλά και των συμβιβαζόμενων διανοουμένων, του κατεστημένου και, πάνω

από όλα, του Συνασπισμού). Επιπρόσθετα, πρόκειται για βασικό άρθρογράφο του *Ριζοσπάστη*, με μόνιμη στήλη στο κυριακάτικο φύλλο (τιτλοφορούμενη «Τό απόλυτο ρόδο») και αρκετές εμβόλιμες παρουσίες τις καθημερινές. Όταν όμως έρχεται η ώρα να τεκμηριώσει τις «ασυμβίβαστες» πολεμικές του, δέν επικαλείται, όπως θα περίμενε κανείς, τον Μάρξ ή τον Λένιν, αλλά ιδεολογικούς προδρόμους του φασισμού, όπως ο Όσβαλντ Σπένγκλερ και ο Περικλής Γιαννόπουλος. Αξίζει να δούμε, λοιπόν, τί ιδέες πρεσβεύει αυτός ο παράξενος και ρηξικέλευθος πολέμος της ΕΕ.

Λόγος γίνεται συγκεκριμένα για τό άρθρο του «Χρέος μας είναι η καταστροφή της» (*Ριζοσπάστης*, 13.6.2004). Το άρθρογράφος θεωρεί ως βασικό πρόβλημα στην ευρωπαϊκή κουλτούρα την ορθολογική αντίληψη του χρόνου, μιλώντας για «χρόνο που από τό 1000 π.Χ. (sic! Προφανώς έννοει 1000 μ.Χ.) ένας ηγούμενος όνοματι Γκέμπερτ ή Σιλδέστρος, για να εξυπηρετήσει τις Σταυροφορίες, μάς έμαθε να τον μετράμε επινοώντας τον μηχανισμό μέ τούς κινούμενους τροχούς που σήμαιναν τις ώρες. Από τότε χάσαμε την πραγματική μας σχέση μέ τον χρόνο».

Ακριβώς για να τεκμηριώσει αυτή την κριτική, που αποτλεί, όπως φαίνεται, βαρυσήμαντο επίχειρημα έναντίον της ΕΕ, ο κ. Κακουλίδης επικαλείται τον Σπένγκλερ:

«Όπως σωστά έπισημαίνει ο Όσβαλντ Σπένγκλερ, ο μοναχικός κριτικός της Ιστορίας: “Από τούς λαούς της Δύσης, οι Γερμανοί υπήρξαν οι έφευρέτες των μηχανικών ρολογιών, φρικτών συμβόλων του χρόνου που διαρρέει και που οι χτύποι του, καθώς μέρα και νύχτα άντηχούν στους άμετρητους πύργους στή Δυτική Εύρώπη, είναι ίσως ή ιστορική αίσθηση του κόσμου. Τίποτε από όλα αυτά δέ συναντούμε στά άχρωνα άρχαία τοπία και πόλεις. Μέχρι την έποχή του Περικλή έκτιμούσαν την ώρα της μέρας μόνο βάσει του μήκους της σκιάς, και μόνον από τον Άριστοτέλη και έξης έλαβε ή λέξη ώρα τή βαβυλωνιακή σημασία της σημερινής “ώρας”. Προηγουμένως δέν υπήρχε καμιά ακριβής ύποδιαίρεση της μέρας. Στή Βαβυλώνα και στην Αίγυπτο είχαν έφευρεθεί σέ πολύ παλιότερη έποχή τά ύδραυλικά και ήλιακά ρολόγια, αλλά πρώτος ο Πλάτων εισήγαγε στην Αθήνα μιά μορφή κλεψύδρας που πραγματικά μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ρολόι...” (από την “Παρακμή της Δύσης”, έκδ. Τυπωθήτω)».

Η άναφορά του κ. Κακουλίδη στον Σπένγκλερ είναι καιρία, γιατί άποτυπώνει την άντιδραστική ουσία της κριτικής του στην ΕΕ, ή όποια δέν γίνεται από την άποψη του σοσιαλιστικού μέλλοντος της άνθρωπότητας, αλλά του σκοταδισμού, ενός σκοταδισμού που θέλει να γυρίσει την ιστορία πίσω στον Μεσαίωνα και, άκόμη χειρότερα, πιό πίσω από την κλασική άρχαιότητα και αυτήν άκόμη τή Βαβυλώνα. Πραγματικά, άν δεχτούμε τή συγκεκριμένη τοποθέτηση του Σπένγκλερ, την όποια υίοθετεί άνεπιφύλακτα ο κ. Κακουλίδης, τό-

τε προφανώς για ό,τι κακό συμβαίνει στις μέρες μας, τον ρατσισμό, την ξενοφοβία, την δξυση των κοινω- νικών άνισοτήτων, δέν φταίνε οι κυρίαρχοι κύκλοι της ΕΕ και οι άντιδραστικές πολιτικές τους, αλλά ο ή- γούμενος Σιλδέστρος, που έφηυρε τά ρολόγια, μαζί μέ τον Πλάτωνα και τον Άριστοτέλη. Προεκτείνοντας τή σοφή αυτή σκέψη, ίσως μάλιστα να άνακαλύπταμε πώς και για τά Άουσβιτς δέν έφταιγαν οι φασίστες, αλλά εκείνος ο κακός ηγούμενος...

Νά προσθέσουμε μόνο ότι ή παραπάνω άναφορά δέν είναι τυχαία ή περιστασιακή. Στην πραγματικότητα, οι έκδρομές στον Σπένγκλερ διανθίζουν συχνότατα κείμενα του κ. Κακουλίδη, όπου τον επικαλείται ως άυθεντία, για να ξεκαθαρίζει κάθε λογής ζητήματα.

Έτσι, σέ άρθρο του προς τιμήν του 17ου Συνεδρίου του ΚΚΕ, «Ο κόκκινος κήπος του Συνεδρίου», *Ριζοσπάστης*, 30.1.2005, άναφέρεται στον Σπένγκλερ για να μάς εξηγήσει «πώς τό “ένα” της ουσίας του ΚΚΕ μπορεί και δίνεται προσωπικά στον καθένα». «Μέσω της μετάδοσης», γράφει, «έξομοιώνονται και γεννιούνται πράγματα που έξωτερικά ούδεμία σχέση έχουν μεταξύ τους, ακριβώς όπως τά περιγράφει ο Όσβαλντ Σπένγκλερ στην *Παρακμή της Δύσης*: “Όπως ένα πουλί λικνίζεται στή θύελλα και ένας κολυμβητής ένδίδει στον θωπευτικό κυματισμό, έτσι και μέ τούς ήχους ενός έμβατηρίου ένας άκαταμάχητος ρυθμός εισβάλλει στά μέλη, τό ίδιο μεταδοτική είναι ή μίμηση της έκφρασης, του προσώπου και των κινήσεων ενός άλλου, μιά δραστηριότητα στην όποια διαπρέπουν τά παιδιά”».

Ότι τά παιδιά ένθουσιάζονται μέ τά έμβατήρια και τις μίμησης είναι κάτι παγκοίνως γνωστό και δέν χρειάζοταν να μάς τό πει ο Όσβαλντ Σπένγκλερ. Τό να μάς λένε όμως οι άρθρογράφοι του *Ριζοσπάστη* ότι και τό ΚΚΕ έμπίπτει σέ αυτή την κατηγορία είναι κάτι που δέν τό περιμέναμε. Πρόκειται για μιά πολύτιμη όμολογία, που έπιβεβαιώνει μέ τον τρόπο της ότι οι τωρινές έπαναστατικές έπιδείξεις της ήγετικής όμάδας του ΚΚΕ δέν αποτελούν πολιτική, παρά μόνο ήχηρες φράσεις και συνθηματολογίες, τό προϊόν του κομφορμιστικού μιμητισμού των γραφειοκρατών, προσφερόμενο για να έξυψώνει τεχνητά στις έπετείους τον ένθουσιασμό των μελών του. Όταν δέ αυτό καταξιώνεται και άναδεικνύεται ως «τό ένα της ουσίας του ΚΚΕ», μέ άναφορές μάλιστα στον Όσβαλντ Σπένγκλερ, τότε εύλογα μπορεί να συμπεράνει κανείς πώς πρόκειται για την άνυπαρξία κάθε ουσίας.

Τέλος, σέ άλλο, όλίγον άκατανόητο, άρθρο του, «Η Βαλχάλλα του Θάνου Μικρούτσικου» (*Ριζοσπάστης*, 18.9.2005), ο κ. Κακουλίδης άναλαμβάνει να μάς εξηγήσει πώς ο κ. Μικρούτσικος «μέ συντροφιά τά σκυλιά του, όδήγησε την κατάσταση της μανίας στο ένα-στρο σκοτάδι της Βαλχάλλας, που δέν μολύνθηκε ποτέ από τον χριστιανισμό... Η ένάτηνση του κόσμου μέσα από τά χρώματα εξέλιχθηκε σέ χρόνια φανταστική καθήλωση και χρειάστηκε να επέμβει ο διάσημος

“γιατρός” Όσβαλντ Σπένγκλερ για να γίνει ομαλή ή εξόδια ακολουθία του παιδιού στον κόσμο». Και, μετά από ένα μακρύ παράθεμα από τον Σπένγκλερ, σέ υποσημείωση στο τέλος αναφέρεται: «Γερμανός στοχαστής πού έγραψε τό περίφημο βιβλίο “*Η Παρακμή τής Γής*” (sic!)».

2. Ό Όσβαλντ Σπένγκλερ καί ή εθνικιστική ιδεολογία

Ότι ό Σπένγκλερ έγραψε τήν *Παρακμή τής Δύσης* (όχι τής Γής, ούτε τής Αφροδίτης ή του Άρη) είναι, βέβαια, αληθινό. Σέ αυτό ό κ. Κακουλίδης δέν έχει άδικο. Τό μόνο πού ξεχνά να μάς πεί είναι σέ ποιά ιδεολογική κατεύθυνση εντάσσεται ό τόσο προσφιλής του Σπένγκλερ, έτσι πού ένας άδαής άναγνώστης του θά νομίσει πώς πρόκειται άσφαλώς για κανέναν ριζοσπαστικό διανοητή.

Στήν πραγματικότητα, όπως γνωρίζει και ό τελευταίος μελετητής τής φιλοσοφίας, ό Σπένγκλερ υπήρξε ένας από τούς έπιφανέστερους εκπροσώπους τής άνορθολογικής, εθνικιστικής ιδεολογίας στή Γερμανία, πού μέ τήν αντίληψη για τήν άνωτερότητα του γερμανικού έθνους άνοιξε τόν δρόμο στον Χίτλερ. Στίς πολιτικές του ιδέες ήταν ένθερμος άπολογητής του γερμανικού ιμπεριαλισμού, ενώ ή αισθητική πλευρά του έργου του δέν μπορεί να διαχωριστεί από τή γενικότερη αντιδραστική θεώρησή του. Όσο για τίς φιλοσοφικές του ιδέες, συνοψίζονται στήν πεοιμιστική αντίληψη για τή μοιραία παρακμή και άποσύνθεση των πολιτισμών. Σέ αυτή τή συνάφεια, ή *Παρακμή τής Δύσης*, από τό όποιο παραθέτει ό κ. Κακουλίδης, άποτελέσε έναν από τούς σταθμούς στήν ιδεολογική προπαρασκευή του φασισμού. Αυτό έγινε κυρίως μέσω τής μυστικιστικής αντίληψης για τήν κυκλική διαδοχή των πολιτισμών ως έκφρασης άνεξήγητων, άτομικών και έχθρικών μεταξύ τούς έθνικών άρχών, προοίμιο τής ρατσιστικής αντίληψης τής ιστορίας.

Σχετικά μέ τό τελευταίο σημείο, ό Γκέοργκ Λούκατς, ό έπιφανής Ούγγρος μαρξιστής, σημειώνει στήν *Καταστροφή του Λόγου*: «Τό *Η Παρακμή τής Δύσης* ήταν... ένα πραγματικό, άμεσο πρελούδιό στή φασιστική φιλοσοφία... Ό σολιμιστικός χαρακτήρας των ιστορικών μορφών ήταν τό μεθοδολογικό πρωτότυπο για τή φασιστική ρατσιστική θεωρία. Η “φιλοσοφική” θεμελίωση του φασιστικού κανόνα τής βάρβαρης άπανθρωπιās ενάντια στα μέλη των άλλων φυλών οικοδομούνταν πάνω στήν αντίληψη μιās τέτοιας σολιμιστικής ρατσιστικής δομής. Οι διάφορες ράτσες θεωρούνταν τό ίδιο ξένες, έχθρικές, έρμητικές και άνεπικοινωνήτες ή μία προς τήν άλλη όπως στους πολιτισμικούς κύκλους του Σπένγκλερ» (*The Destruction of Reason*, Λονδίνο 1980, σελ. 461, 471).

Και ό Λούκατς εκθέτει παραπέρα πώς ό Σπένγκλερ,

στό έργο του *Πρωσιμός και Σοσιαλισμός* παρουσίασε τούς Πρώτους μεγαλοτοπιφικάδες γιούνκερς σαν τούς άθθεντικούς εκπροσώπους του σοσιαλισμού, άπέναντι στον παραχημένο μαρξισμό, δίνοντας μία άγοραία άπολογία του γερμανικού ιμπεριαλισμού:

«[Ό Σπένγκλερ] έπρεπε να άνακαλύψει τόν “άληθινό” σοσιαλισμό, δηλαδή τόν πρωσιισμό, τούς τύπους του στρατιωτικού άξιωματούχου, του ύπαλλήλου και του εργάτη. Ό αντίπαλος αυτού του “σοσιαλισμού” δέν ήταν ό καπιταλισμός αλλά ή Άγγλία... Ό Κάρλ Μάρξ και ό εργατικός σοσιαλισμός μόνο περιέπλεξαν αυτό τό ζήτημα και παραμερίζονται από τή μοιραία λογική τής παγκόσμιας ιστορίας. Νικητής θά είναι ό “πρωσιικός σοσιαλισμός”, ό “σοσιαλισμός” πού θεμελίωσε ό Φρειδερίκος Γουλιέλμος ό 1ος. Η άληθινή διεθνής θά κτιστεί επίσης σέ αυτή τή βάση: “Μία γνήσια Διεθνής είναι δυνατή μόνο μέ τό θρίαμβο τής ιδέας μιας μοναδικής ράτσας άπέναντι σέ όλες τίς άλλες... Η γνήσια Διεθνής είναι ό ιμπεριαλισμός”» (σελ. 473-74).

Όσο από εκεί, από τόν Φρειδερίκο Γουλιέλμο και τόν ιμπεριαλισμό, άντλει ό κ. Κακουλίδης τή διεθνιστική πολεμική του στήν ΕΕ...

Άν αυτά δέν έπαρκούν, άς δούμε πώς εκτιμούν τόν Σπένγκλερ οι όπαδοί του, όπως ό Τζ. Μπάρναμ στο *Η Αυτόκτονία τής Δύσεως* (έκδ. ΔΕΝΕΔ, Άθήνα 1975). Ό Μπάρναμ ήταν ένας από τούς άκραίους άντικομμουνιστές μεταπολεμικά στίς ΗΠΑ, έπίσημος άπολογητής του μαρξισμού. “Όσο για τό βιβλίο του, πρόκειται για έναν λιβελο ενάντια στον έπίσημο φιλελευθερισμό και τούς ιθύνοντες τής Άμερικής, τούς όποιους κριτικάρει από άκροδεξιά σκοπιά, για τήν έλλειψη άποφασιστικής αντίδρασης στήν κομμουνιστική άπειλή. Και μόνο ό τίτλος του έργου παραπέμπει, έξάλλου, στήν *Παρακμή τής Δύσης*, μέ τή διαφορά ότι ό συγγραφέας είναι ένας τυπικός, άξεστος Γιάνκης, χωρίς καμιά πολιτιστική αναφορά.

Στόν πρόλογο του Χ. Γκητάκου βρίσκουμε πλήθος έκθειαςτικές αναφορές στον Σπένγκλερ, για τήν άποψη του ότι «τά φαινόμενα τής ιστορίας υπόκεινται εις τήν ιδέαν τής μοίρας, δέν έρμηνεύονται διά τής άνευρέσεως αίτιωδών σχέσεων και διατυπώσεως νόμων» (σελ. 15) και για τό ότι «θεωρεί μάταιη τήν ιδέα τής προόδου» (σελ. 16). Και ό ίδιος συνοψίζει ως εξής τήν ουσία τής αντιδραστικής αντίληψης πού πρεσβεύει μαζί μέ τόν Σπένγκλερ: «Ό συντηρητισμός έχει μία ύψηλή και άναγκαία λειτουργία. Είναι ή άμυνα τής τάξεως εναντι του χάους. Όταν τά θεμέλια τής κοινωνίας άπειλούνται, ή συντηρητική ιδεολογία υπενθυμίζει στους ανθρώπους τήν άνάγκη διατηρήσεως όρισμένων θεσμών. Ό συντηρητισμός... είναι ή διαρθρωμένη, συστηματική θεωρητική αντίσταση εις τήν άλλαγήν» (σελ. 30).

Έδώ βρίσκεται ή βασική διαφορά άνάμεσα στον έπιθετικό εθνικισμό και τήν πιο μετριοπαθή, φιλελεύθερη μερίδα τής άστικής τάξης, πού καθοδηγεί σήμερα τή διαδικασία τής ολοκλήρωσης. Ό φιλελευθερισμός, όντας

καί αυτός σέ τελική ανάλυση αντιδραστικός, δέν ώθεϊ τόν αντιδρασιμότη του ώς τό άκραιο του όριο, σέ μιά πλήρη άρνηση τών παραδόσεων τής άστικής δημοκρατίας, δείχνοντας ταυτόχρονα μιά ικανότητα έπιμέρους προσαρμογών καί παραχωρήσεων στίς ιστορικές ανάγκες. Η έπιθετική αντίδραση, πού έμπνέεται καί από τόν Σπένγκλερ, αντίθετα, εκφράζει μιά έθνικιστική, συχνά φασίζουσα (ή καί άνοικτά φασιστική) κατεύθυνση, πού αντίτάσσεται συστηματικά σέ κάθε άλλαγή, μή διατάζοντας μπροστά σέ κανένα μέσο γιά νά καταπολεμά τήν πρόοδο. Γι' αυτό άκριβώς τό νά κριτικάρει κανείς τήν ΕΕ έπικαλούμενος τόν Σπένγκλερ σημαίνει ότι κριτικάρει τόν φιλελευθερισμό όχι από άριστερή άποψη, αλλά από τήν άποψη μιάς πιά συνεπούς, έπιθετικής καί τελικά φασιστικής αντίδρασης, από τήν άποψη του Λεπέν καί του Καρατζαφέρη.

Φυσικά, τό άτόπημα του κ. Κακουλίδη δέν είναι ότι αναφέρεται στον Σπένγκλερ, αλλά ό άκριτος καί μάλιστα εκθειαστικός τρόπος μέ τόν όποιο αναφέρεται. Ός ένα ενάντιο παράδειγμα προοδευτικής προσέγγισης, μπορεί νά σταθοΰμε έδω στό άρθρο τών Στ. Δημητρίου καί Μ. Τσέτσου, *Η «Παρακμή τής Δύσης» του Όσβαλτ Σπένγκλερ. Ζητήματα θεωρίας τής ιστορίας καί τής τέχνης* (περιοδικό «Ο Πολίτης», τεύχος 125, Σεπτέμβριος 2004).

Τό άρθρο είναι γραμμένο μέ άκαδημαϊκή γλώσσα, αναλύει όμως σειρά αντιδραστικά γνωρίσματα στή σκέψη του Σπένγκλερ. Κατά τούς συγγραφείς, ή άποψη του Σπένγκλερ είναι ένας «άντιδιαφωτιστικός δογματισμός», στρεφόμενος ενάντια στήν άνθρωπιστική παράδοση καί τόν μαρξισμό. Η θεωρία του τής ιστορίας «προϋποθέτει... μιά βασική παραδοχή: στήν ιστορία δέν ύπάρχει πρόοδος», ώστε νά συμπεράνει ότι «δέν ύπάρχει επιστήμη τής ιστορίας». Καί οι ίδιοι θέτουν τό έρώτημα, «Οί θεολογικές ύψης έννοιες τής “μύθου” καί τής “ψυχής” τών πολιτισμών δικαιολογούν ή, όπως διαπύρως έπιθυμεί ό Σπένγκλερ, καί θεμελιώνουν τή δεσμευτικότητα τών αξιολογήσεων στίς όποιες επιδίδεται καί μέ τίς όποιες άπαξιώνει κυρίως τήν καντιανή καί τή μαρξική φιλοσοφία τής ιστορίας;» (σελ. 49, 47, 48, 50).

Χωρίς νά άπαντούν κατηγορηματικά, οι συγγραφείς ύπονοούν σέ πολλά σημεία μιά άρνητική απάντηση, έπισημαίνοντας παραπέρα τά άδιέξοδα στή φιλοσοφία τής ιστορίας του Σπένγκλερ καί τήν έντονη εκφρασή τους στίς αισθητικές του ιδέες: «Η αισθητική του Σπένγκλερ δέν έμεινε άνεπηρέαστη από τή θεωρία του τής ιστορίας... Ό αναγνώστης τής *Παρακμής* άποκομίζει συχνά τήν έντύπωση ότι οι πολιτισμοί είναι μεταξύ τους τόσο ανεξάρτητοι, ώστε θά μπορούσαν νά άντιμετατεθούν στον χρόνο... Όριοθετώντας άυστηρά τίς διακρίσεις μεταξύ τών αισθητικών του κατηγοριών... ό Σπένγκλερ παραγνωρίζει τή μεταξύ τους διαλεκτική στήν καλλιτεχνική δημιουργία» (σελ. 52, 53, 54).

Εάν έπρόκειτο γιά μιά τέτοια, κριτική προσέγγιση, δέν θά ύπήρχε άσφαλώς άντίρρηση. Ό καθένας όμως

θά δει ότι ό κ. Κακουλίδης όχι μόνο δέν στέκεται κριτικά, μά υιοθετεί καί υπερθεματίζει τά πιά αντιδραστικά γνωρίσματα του Σπένγκλερ. Πραγματικά, μόνο τό πρώτο άπόσπασμα, όπου ό Σπένγκλερ έντοπίζει τή ρίζα τής παρακμής στήν «ιστορική αίσθηση του κόσμου», συνοψίζει τόν αντιδραστικό πυρήνα τής φιλοσοφίας του, δηλαδή τήν αντιπαράθεση στήν ιστορία. Αν μιά τέτοια άντίληψη γίνει δεκτή, τότε τό ζητούμενο θά ήταν νά γυρίσουμε πίσω, πριν τόν Μεσαίωνα καί τήν έλληνική άκόμη άρχαιότητα, γιά νά άπαλλαγούμε από τήν ιδέα του χρόνου καί τίς έπιβλαβείς συνέπειές της. Αλλά αυτή ή ρομαντική άποθέωση του παρελθόντος, πού άποσκοπεί πραγματικά στή δικαίωση καί τόν έξαγνισμό τών κληρονομημένων από τό παρελθόν αντιδραστικών σχέσεων καί δομών, άποτελεί τήν ουσία τής άνορθολογικής παράδοσης, στήν όποία στηρίχθηκαν ό έθνικισμός καί ό φασισμός.

Κάθε προοδευτικός, σκεπτόμενος άνθρωπος γνωρίζει ότι ή Εϋρώπη δέν είναι μόνο ή ΕΕ, δέν είναι μόνο ή καπιταλιστική όλοκλήρωση, όπως τήν προωθούν οι τωρινές κυρίαρχες δυνάμεις. Η Εϋρώπη ύπήρξε ιστορικά ή κοιτίδα του σύγχρονου πολιτισμού, τής Γαλλικής Έπανάστασης, του διαφωτισμού καί του μαρξισμού, αλλά καί τής έπιστημονικής επανάστασης του 20ου αιώνα, τά όποια προετοίμασε μέ τή σειρά του ό άρχαιος έλληνικός στοχασμός. Τό νά άπορρίπτει κανείς τόν Πλάτωνα καί τόν Άριστοτέλη ως φορείς τής σύγχρονης άντίληψης του χρόνου, δέν μπορεί νά έχει άλλο νόημα από τό νά άπορρίπτει δειλά άκριβώς αυτή τήν προοδευτική παράδοση, στό όνομα τής δήθεν άντικαπιταλιστικής κριτικής.

3. Ο κ. Κακουλίδης ως θιασώτης του Περικλή Γιαννόπουλου

Στήν προσπάθειά του νά τεκμηριώσει τό χρέος γιά τήν καταστροφή τής ΕΕ, ό κ. Κακουλίδης δέν άρκείται σέ παραθέματα από τόν Σπένγκλερ. Έπικαλείται άκόμη τόν Περικλή Γιαννόπουλο, ως άψευδή μάρτυρα ενάντια στήν άπομίμηση τών δυτικών προτύπων.

«Νά καταστρέψουμε τή μίμηση όπως τήν είχε έπισημάνει, σαν άρρώστια πού είχε καταλάβει τούς Έλληνες, ό αυτόχειρας Περικλής Γιαννόπουλος: “Τά πάντα είναι χονδροειδή άπομμήματα τής εϋρωπαϊκής αισθητικής. Τών άπαξάπαντων βάσις είναι ή εϋρωπαϊκή γραμμή. Είναι αντιγραφή αυτής, καί άμαθής μάλιστα, καί χονδροειδής μάλιστα, καί θαναυσστάτη μάλιστα, καί μαλλιά κουδάρια μάλιστα. Καί όχι μόνον ή κάθε γραμμή, αλλά καί τό κάθε κτίριον όλον... καί τό καθετί μας όλόκληρον, έως τήν τελευταία πτύχωση του κάθε παραπετάσματος καί τών κουρελικών πανιών τών νεκροφόρων, από τά μαρμαρόσπιτα πού ζούμεν ήμινετροί έως τά μαρμαρόσπιτα πού τρυπώνομεν νεκροί”».

Δυστυχώς όμως, ξεχνά πάλι να μάς πει ο κ. Κακουλίδης ότι ο Περικλής Γιαννόπουλος δεν είναι μία τυχαία φυσιογνωμία. Πρόκειται, για έναν από τους θεμελιωτές του νεο-ελληνικού εθνικισμού, μακρινό ιδεολογικό πρόδρομο των Πλευρηδών.¹

Διαφωτιστικά είναι, μεταξύ άλλων, ντοκουμέντα της Χρυσής Αύγης, όπως μία απόφαση της Συνδιάσκεψης των «Εθνικιστικών Πυρήνων Πελοποννήσου» από το επίσημο site, χρushaugh.org. Κάτω από τον πηχάιο τίτλο «Τριάντα βέλη σε μία φαρέτρα αρχαϊκή και ένα σπαθί ύψωμένο ή Χρυσή Αύγη» ακολουθεί μία φλογερή έκκληση:

«Συναγωνιστή, Έντάξου στο λαϊκό εθνικιστικό κίνημα της Χρυσής Αύγης, τή μοναδική αληθινή εθνικιστική φωνή που αγωνίζεται για να είναι η πατρίδα μας δυνατή... για να μπορείς να είσαι υπερήφανος που είσαι Έλληνας και να μη σε προσβάλλει ο κάθε άλλοεθνής που έχει εισβάλλει σε αυτή τη χώρα, για να μπορείς να εργαστείς με αξιοπρέπεια χωρίς να γίνεσαι θύμα των καπιταλιστών... για να πετύχουμε το καλύτερο γι' αυτή την πατρίδα που έζησαν, πολέμησαν, έδωσαν και τη ζωή τους ήρωες... μαχητές των ιδεών μας, όπως ο Ίων Δραγούμης και ο Περικλής Γιαννόπουλος... Αυτή είναι η φρουρά της Χρυσής Αύγης, είμαστε οι φρουροί της Ελλάδας, φανατικοί, τρελοί, οι τελευταίοι πιστοί».

Όσο για τους στόχους του «αγώνα», δεν αφήνεται κανένα περιθώριο παρεξήγησης. Αυτοί είναι «νά δοθεί μία δυναμική και ελληνική απάντηση σε κάθε είδους διεθνοιστές είτε μαρξιστικής είτε φιλελεύθερης προέλευσης, σε αναρχικούς και κομμουνιστές, φιλελεύθερους και γραικύλους, που τρεις δεκαετίες τώρα πουλάνε την ελληνική γη, σιωνιστές και ξένους εξουσιαστές που καταπιέζουν τον ελληνικό λαό».

Προφανώς, ο κ. Κακουλίδης μπλέχτηκε σ' αυτήν την τρελή φρουρά από κάποια μοιραία παρεξήγηση...

Μήπως όμως οι χρυσαυγίτες άδικούν τον Π. Γιαννόπουλο; Μήπως τον επικαλούνται ψευδώς και από άγνοια; Για να απαντήσουμε στο ερώτημα, ας ρίξουμε και μία ματιά σε ένα βιβλίο του Κ. Πλευρη, επίσημου θεωρητικού του ελληνικού νεοφασισμού, που προφανώς δεν μπορεί να πέφτει τελείως έξω σχετικά με τις ιδεολογικές καταβολές του ρεύματός του.

Λόγος γίνεται για το *Η Κοσμοθεωρία του Έθνικισμού*, Αθήναι 1969. Ήδη στην προμετωπίδα του έργου βρίσκουμε ένα απόφθεγμα του Περικλή Γιαννόπουλου: «Ζωντόβολα μη φοβάστε την αλήθεια. Η αλήθεια δεν σκοτώνει. Τα ψέματα καταθάλπουν τους λαούς». Στο εισαγωγικό σημείωμα, σελ. 3, αναφέρεται: «Μεγάλοι πατριώται, όπως ήταν οι δραματισταί Ίων Δραγούμης, Περικλής Γιαννόπουλος, Δημήτριος Βεζανής, εξύμνησαν τον εθνικισμόν και την φιλοπατρίαν, όσον ουδείς άλλος, αλλά δεν τον εξήγησαν ως κοσμοθεωριακόν σύστημα».

Έτσι και ο Πλευρης αναγνωρίζει στον Π. Γιαννόπουλο έναν από τους θεμελιωτές του ελληνικού εθνικισμού.

Όσο για την «αλήθεια» και το «κοσμοθεωριακό σύστημα» που ο ίδιος ο Πλευρης προσβύει, μία ματιά μόνο τά ξεκαθαρίζει. Στις σελ. 12-14, π.χ., διαβάζουμε:

«Η διαφύλαξις τής καθαρότητος τής φυλής δεν είναι μικρά υπόθεσις και πρέπει να γίνεται πάση θυσία... Η μέθοδος διά τής οποίας διατηρείται ή καθαρότης τής φυλής ονομάζεται και μάς είναι γνωστή ως φυλετικές διακρίσεις. Περί αυτών γενικώς επικρατεί μία κακή γνώμη. Πάντως μακράν πάσης προπαγάνδας αι φυλετικά διακρίσεις δεν έχουν καμμίαν σχέσιν με καταπίεσιν και εκμετάλλευσιν... Έπ' ουδενί λόγω λοιπόν αι φυλετικά διακρίσεις υποδηλοῦν και ακόμη περισσότερο ταυτίζονται με διαίαν επιβολήν των ανωτέρων φυλών προς καταταράννησιν των κατωτέρων. Αι φυλετικά διακρίσεις δεν είναι τυραννία, είναι άμυνα των ανωτέρων φυλών... Έξετάζοντες προσέτι βαθύτερον τό ζήτημα βλέπομεν ότι ή λειτουργία των φυλετικών διακρίσεων συμφέρει και πολύ εις τάς κατωτέρας και μεσαίας φυλάς...» κοκ.

Ακόμη, στίς σελ. 27-35 αφιερώνεται ένα κεφάλαιο στη «θεωρία περί εκλεκτών», που εκ φύσεως «πρέπει να ήγούνται του έθνους». Ο συγγραφέας εξηγεί μεταξύ άλλων, γιατί τά εθνικοσοσιαλιστικά καθεστώτα πλεονεκτούν των απλών δικτατοριών από αυτή τη σκοπιά: «Αί Μοναρχίαί και αι δικτατορίαί μπορούν να άναδείξουν εκλεκτούς, αλλά τό άν θά γίνει αυτό ή όχι

1. Ο ελληνικός εθνικισμός στηρίχθηκε και σε άλλες παραδόσεις, με πιο κεντρική εκείνη των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρηγόπουλου. Στη δεκαετία του 1850 ο Ζαμπέλιος διατύπωσε την έννοια της συνέχειας των τριών φάσεων του ελληνισμού, ως αδιάσπαστης ενότητας ανά τους αιώνες (αρχαιότητα, Βυζάντιο, νέος ελληνισμός), ενώ ο Παπαρηγόπουλος συνέγραψε στα 1860-74 την «Ιστορία του Έλληνικού Έθνους» από αυτή τη σκοπιά. Η κατεύθυνση προέκυψε ως αντίδραση στις θεωρίες του ελληνικού διαφωτισμού (Κοραής κλπ.), που συνταύτιζε το Βυζάντιο με τον Μεσαίωνα, θεωρώντας τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία απλά συνέχεια της Ρωμαϊκής, αλλά και τις θεωρίες του Φαλμεράγιερ για τη ολαβική εποίκηση της ελληνικής ενδοχώρας. Η μεταγενέστερη ιδεολογία της Μεγάλης Ίδεας στηρίχθηκε εν μέρει στις επεξεργασίες τους, τις οποίες υιοθέτησε ιδιαίτερα η ελληνική εκκλησία.

Βέβαια, οι πρώτοι εκπρόσωποι του ελληνικού εθνικισμού, στα πλαίσια του προωθητικού ρόλου που εκπλήρωνε ή ιδεολογία τους στην περίοδο της συγκρότησης των εθνών-κρατών τον 19ο αιώνα, ακολουθούσαν την παραδοσιακή μεθοδολογία της ιστορικής επιστήμης, προσπαθώντας να τεκμηριώνουν τις απόψεις τους με στοιχεία (τά οποία συχνά ερμήνευαν ώστε να ταιριάζουν στο σχήμα τους). Χωρίς να είναι δυνατό να επεκταθούμε εδώ, θα σημειώσουμε ότι ο κ. Κακουλίδης δεν αναφέρεται σε εκπροσώπους αυτού του συγκριτικά φωτισμένου και μετριοπαθούς εθνικισμού, αλλά των επιθετικών τάσεων που αναδύονται στις αρχές του 20ού αιώνα.

είναι ζήτημα τύχης. Τήν ύπαρξη του παράγοντος τύχης τά εθνικοσιαλιστικά πολιτεύματα εξαφανίζουν διά της λειτουργίας του τεράστιου των πολιτικού οργανισμού (όλοκληρωτικόν κόμμα) εντός του οποίου, ούτε είναι δυνατό νά σταθεί, ούτε είναι νοητό νά προοδεύσει κανείς εκ τύχης» (σελ. 34).

«Η δημοκρατία», διαβάζουμε παραπέρα, «προσφέρει εις τίς μάζας τήν πρωτοπορείαν άρνούμενη παντελώς κάθε ενέργειαν ή όποία δέν επιδοκιμάζεται υπό της πλειοψηφίας του πλήθους... "Όσον άφορᾷ εις τά σοσιαλιστικά-κομμουνιστικά καθεστῶτα ουδείς λόγος νά ασχοληθούμε με αυτά, διότι εκ θεωρίας ήδη διακηρύσσουν τήν άρνησιν του έθνους, άρνούμενα δέ τό έθνος άρνούνται και τήν ύπαρξιν ή τουλάχιστον εμποδίζουν τήν ανάδειξιν των εκλεκτών» (σελ. 33).

Τό συγκεκριμένο πόνημα, γραμμένο στά χρόνια της δικτατορίας βρίθει πλήθους ακόμη άναφορών περι «ζωτικού χώρου» και «μεγάλης ιδέας», καθώς και άναλύσεων για τους κατώτερους λαούς, που αποτελούν κατά βάθος «οικόσιτα ζῶα», εύρισκόμενα εις «ύπάνθρωπον κατάστασιν» (σελ. 66) κ.ο.κ. - άναφορές άποκαλυπτικές για τό πραγματικό πρόσωπο του έθνικισμού, που οι σύγχρονοι θιασῶτες του φροντίζουν νά άποκρύβουν. Όστόσο, θά φεισθούμε της ύπομονής του αναγνώστη και δέν θά επιμείνουμε άλλο σέ αυτό.

Τό ζήτημα που μᾶς ενδιαφέρει εδῶ είναι ότι οι εθνικιστικές ιδέες του Περικλή Γιαννόπουλου στάθηκαν ένας προθάλαμος, μία πηγή από τήν όποία άντλησαν τά εθνικιστικά ρεύματα στή χώρα μας από τίς αρχές του 20ου αιώνα. Αν αυτή ή πηγή δέν είναι τό ίδιο ξεκάθαρη και άνοιχτά συνυφασμένη με τή ρατσιστική ψευδο-επιστήμη των Πλευρηδων, αυτό δέν αλλάζει τήν αντιδραστική ουσία της. Και πραγματικά, ή ανάπτυξη της από τόν Πλευρη εμπειριέχεται σέ αυτή και είναι ή μόνη νοητή αν σταθεί κανείς και επιμείνει με συνέπεια στίς παραδοχές της.

Φυσικά, τό άτόπημα του κ. Κακουλίδη είναι πάλι ότι αναπαράγει άκριτα και υιοθετεί αντιδραστικές ιδέες του Π. Γιαννόπουλου. Πραγματικά, ή λαγνεία του θανάτου, τό ρομαντικό πνεύμα της αυτοκαταστροφής και της αυτοεκμηδένισης, που ξεκάθαρα εκφράζει τό άπόσπασμα που παραθέτει, υπήρξε επίσης ένα βασικό συστατικό και θεμέλιο της άνορθολογικής παράδοσης, που από τόν Σοπενάουερ και μετά άποσύνθεσε τή διαλεκτική, προοδευτική δυτική σκέψη της αστικής άνόδοι. Αυτό που ούσιαστικά έκαναν ο Σπένγκλερ και οι άλλοι προσφῆτες της παρακμής, ήταν νά μεταθέσουν αυτό τό ύποκειμενικό αίσθημα ξεπερασμού των συνειδητοποιημένων μεγαλοαστών της εποχής συνολικά στίς τύχες του πολιτισμού, άπορρίπτοντας έτσι τήν ιστορική πρόοδο και δίνοντας μία άπολογία της ίμπεριαλιστικής βαρβαρότητας, ως καθολικής και αναπόδραστης μοίρας του ανθρώπου.

Άλλά υπάρχει και μία άλλη πλευρά, ότι αυτός ο γενικός αντιδυτικισμός αναπτύχθηκε συστηματικά από τόν ελληνικό εθνικισμό του Μεσοπολέμου, που προπα-

ρασκεύασε τή μεταξική δικτατορία. Έξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι εδῶ οι σκέψεις που διατυπώνει ο Δ. Ξιφαράς στο άρθρο του «Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στον Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας» (περιοδικό *Θέσεις*, τεύχ. 54, Μάρτιος 1996). Άναφερόμενος στίς ιδεολογικές διαμάχες της περιόδου, ο συγγραφέας σημειώνει επανειλημμένα τόν ρόλο των ιδεών του Π. Γιαννόπουλου στή συσπείρωση των εθνικιστών διανοουμένων, αλλά και τόν δεσμό τους με τή σπενγκλεριανή κριτική του πολιτισμού.

«Οι άντιευρωπαϊστές», γράφει, «έκεινοι που εξακολουθούν νά άντλοῦν τά επιχειρήματά τους από τό φλογερό άντιδυτικό κήρυγμα του Περικλή Γιαννόπουλου, διαθέτουν... ισχυρή παρουσία... Οι θέσεις αυτών των διανοουμένων, που βασίζουν τήν άποψη τους για τόν ελληνισμό στήν αντίθεσή τους με τήν παρακμή της Δύσης, είναι επηρεασμένες σέ σημαντικό βαθμό από τόν άπόηχο των άπόψεων του Γερμανού φιλοσόφου Ο. Σπένγκλερ. Στο δίτομο έργο του *Der Untergang des Abendlandes* (Η Παρακμή της Δύσης, 1918, 1922), ο Σπένγκλερ έκανε μία καταλυτική κριτική στον Δυτικό πολιτισμό και τίς αρχές του, από τή σκοπιά όμως της αυτονόητης ήγεμονίας του γερμανικού έθνους που θά φέρει τή "νέα τάξη" στήν Ευρώπη» (σελ. 69-70).

Χωρίς νά είναι δυνατό νά αναφερθούμε στίς πολλές έξοχες παρατηρήσεις του συγγραφέα, θά προσθέσουμε μόνο ότι διακρίνει ως άλλα βασικά εθνικιστικά ρεύματα του Μεσοπολέμου τόν παραδοσιακό, φιλελεύθερο εθνικισμό στο στυλ του Σπ. Μελά και τόν «εθνικοσοσιαλισμό», εκπροσωπούμενο από τόν Θεοτοκά, ο όποιος κατέκρινε τόν Γιαννόπουλο από ακόμη συνεπέστερη αντιδραστική σκοπιά. Ρόλος τους ήταν νά προετοιμάσουν ιδεολογικά τόν μεταξισμό, που με τό παρωχημένο τρίπτυχο «πατρίς, θρησκεία, οικογένεια», δέν μπορούσε νά ασκεί ιδιαίτερη έλξη στή διάνοηση. Με τήν επικράτηση δέ της μεταξικής δικτατορίας, οι παραδοσιακοί εθνικοφιλελεύθεροι διαλύθηκαν ούσιαστικά μέσα στο καθεστῶς, με τή «συντηρητική στροφή προς τόν «αίσθητικό έδαφισμό» του Γιαννόπουλου» (σελ. 83) [τήν άντίληψη του ελληνισμού ως πνευματικής-γεωφυσικής πραγματικότητας, Χ.Κ.] ή προβάλλοντας «έναν αντίπαλο λαϊκισμό στίς λαϊκίζουσες τάσεις του Μεταξᾶ». Με άλλα λόγια, οι άντιλήψεις του Γιαννόπουλου έγιναν τό καταφύγιο των εστέτ, που διατηρούσαν μία έπίφαση άνεξαρτησίας από τό καθεστῶς, ενῶ οι υπόλοιποι ταυτίστηκαν με τόν εθνικοπατριωτισμό του Μανιαδάκη.

Εύλογα, λοιπόν, προκύπτει τό ερώτημα: αν ο ρόλος των εθνικιστικών ιδεών του Γιαννόπουλου στή δεκαετία του '20 και του '30 ήταν ή ιδεολογική προετοιμασία και νομιμοποίηση του μεταξικού καθεστώτος, γιατί σήμερα θά διαδραματίσουν έναν διαφορετικό ρόλο; Που μπορεί νά στηριχθεί ή αξίωση μᾶς προοδευτικής άναφοράς σέ αυτές, όταν και τώρα τίς ασπάζονται με ένθουσιασμό ή Χρυσή Αύγή και οι Πλευρηδες;

4. Τό αντιιστορικό πνεύμα του κ. Κακουλίδη

Οι διακηρύξεις του κ. Κακουλίδη που παραθέσαμε δεν είναι οι μόνες. Με κάθε ευκαιρία, διαλαλεί τον ύστερικό αντιδυτικισμό του, του οποίου οι καταβολές δεν μπορεί να βρίσκονται άλλο παρά στον εθνικισμό. Στις αναφορές του περιλαμβάνονται ακόμη ένα σύμφυρα ιδεολογικών επιρροών από τη βουδιστική και χριστιανική θρησκεία (αν και ο ίδιος από την άλλη δεν παραλείπει να δηλώνει άθεος) και άλλες ετερόκλητες παραδόσεις. Καθώς μία αναφορά σε αυτές θα μάς πηγαινε μακριά, όντας μή άμεσα σχετική με τό θέμα μας, θα άρκεστούμε σε ένα μόνο ακόμη άρθρο του, «Η μανία για τόν Ντοστογιέφσκι» (*Ριζοσπάστης*, 5.3.2006), που συνοψίζει όσα ειπώθηκαν.

Ο ίδιος ό κ. Κακουλίδης, όπως θά άναμενόταν, είναι θιασώτης αυτής της μανίας. Όπως τό θέτει, «ή μανία για τόν Ντοστογιέφσκι άφορᾶ αποκλειστικά όσους παίζουν στά δύσκολα, όσους από τήν εφηβεία τους ακόμα έχουν πάρει τίς μεγάλες άποφάσεις», και ό κ. Κακουλίδης έμφανώς συγκαταλέγει τόν έαυτό του σε αυτούς τους ύψηλόφρονες ανθρώπους.

Γιά τόν Ντοστογιέφσκι έχουν γράψει μαρξιστές φιλολογικοί κριτικοί όπως ό Λούκατς, ό Λουνατσάρσκι, κ.ά. Μία άνάλυση του τρόπου με τόν όποιο προσέγγισαν τό έργο του και μία σύγκρισή του με τίς εκτιμήσεις του κ. Κακουλίδη θά ήταν ιδιαίτερα διδακτική και διαφωτιστική για τό ότι οι άπόψεις του δεν έχουν σχέση με τίς μαρξιστικές ιδέες. Όστόσο, ό κ. Κακουλίδης φροντίζει να τήν κάνει περιττή, φανερώνοντας άπροκάλυπτα μόνος του τίς αντιδραστικές του άφετηρίες. Η άκόλουθη δήλωσή του είναι έξαιρετικά χαρακτηριστική:

«Η μανία για τόν Ντοστογιέφσκι καταστρέφει τόν ιστορικό χρόνο με τίς δύο ταχύτητες που τόν κινούν, τή νοσταλγία για τό παλιό και τήν έλπίδα για ένα καλύτερο, όπως συνηθίζουν να λένε, αύριο. Όλα συντελούνται σ' ένα άπόλυτο παρόν. Πρόκειται για ένα τώρα που αυτοσχεδιάζει, προσπαθώντας να χαράξει τό δικό του σημείο στή ζωή με τό μόνο τρόπο που του επιτρέπεται και δεν είναι άλλος από αυτόν των βιωμάτων».

Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πιο αντιδραστική τοποθέτηση. Κατ' άρχήν, ένας προοδευτικός σχολιαστής θά όφειλε να γνωρίζει ότι ή έκκληση ενάντια στήν ιστορία, για τήν «καταστροφή του ιστορικού χρόνου», χαρακτηρίζει όλες τίς επιθετικές αντιδραστικές κατευθύνσεις της άστικής ιδεολογίας από τά τέλη του 19ου αιώνα. Σε αυτήν εκφράζεται ό μαχητικός αντισοσιαλιστικός και παρασιτικός χαρακτήρας, ή αντιστράτευση της άστικής τάξης στήν εξέλιξη, για τήν όποια αντιλαμβάνεται ένστικτωδώς ότι είναι σε βάρος της.

Ειδικότερα, αυτός ό ριζικός αντιιστορισμός βρίσκεται στή ρίζα του άνορθολογισμού, του ιδεολογικού ρεύ-

ματος που προετοίμασε τόν φασισμό, αποτελώντας τό μαχητικό όπλο του για τήν άρνηση του νέου και τήν αντισοσιαλιστική σταυροφορία του. Η δέ άπόρριψη του χρόνου ως παραγωγικής άρχής, με τόν περιορισμό του σε μία καθαρά καταστροφική λειτουργία, αποτελεί κεντρικό στοιχείο του. Σε αυτό τό πνεύμα, π.χ., ό εισηγητής του γερμανικού άνορθολογισμού Σοπενάουερ θεωρούσε ως «ύψιστες όντολογικές και κοσμολογικές άρχές» ότι «ό χρόνος εκμηδενίζει κάθε δημιουργική δύναμη ή, ακριβέστερα, τήν ικανότητα παραγωγής νέων μορφών» (*Parerga and Paralipomena*, Όξφόρδη 1974, τόμ. 2, σελ. 409). Ιδεολόγοι όπως ό Σπένγκλερ και άργότερα οι χυδαίοι πρόδρομοι του εθνικοσοσιαλισμού τύπου Τσάμπερλεν και Ρόζεμπεργκ δεν έκαναν άλλο από να άναπτύξουν διάφορες έκδοχές της εθνικιστικής και ρατσιστικής ιδεολογίας, που παρά τίς επιμέρους διαφορές τους συμπύκνουν στον κοινό παρανομαστή του αντιιστορισμού. Έτσι ή παραπάνω τοποθέτηση πιστοποιεί τήν ταύτιση του κ. Κακουλίδη όχι με τή μία ή τήν άλλη αισθητική ιδέα του Σπένγκλερ, αλλά με τόν πυρήνα των αντιδραστικών ιδεολογημάτων.

Στόν αντίποδα, οι μαρξιστές, όπως και ή άστική ιδεολογία στήν ανερχόμενη φάση της, άναφέρονταν διαρκώς στήν ιστορία, στήν ικανότητα της εξέλιξης να δημιουργεί τό νέο. Έτσι ό Μάρξ μιλά στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* του 1844 για τή μελλοντική αντικατάσταση των μερικων επιστημών με μία επιστήμη, «τήν επιστήμη της καθολικής ιστορίας» και ό Τρότσκι θά πει στή Διαθήκη του: «Θά πεθάνω με τήν άκλόνητη πίστη στο κομμουνιστικό μέλλον». Αυτές οι αναφορές δεν είναι τυχαίες, εκφράζοντας τήν έμπιστοσύνη των ανερχόμενων τάξεων, που έχουν ένα πραγματικό ιστορικό έργο να εκπληρώσουν, στίς δυνάμεις και τίς δυνατότητές τους.

Επιπρόσθετα, ή σύγχρονη φυσική, με τό κοσμολογικό μοντέλο της μεγάλης έκρηξης, άποκατέστησε τήν ιστορική αντίληψη για όλόκληρο τό Σύμπαν. Στα έργα των μεγάλων φυσικων επιστημόνων θά βρούμε πλθθος διακηρύξεις για τήν καθολική ιστορικότητα, που φανερώνουν τό ακριβώς αντίθετο πνεύμα από του κ. Κακουλίδη.

Ο γνωστός φυσικός Π. Άτκινς, για παράδειγμα, τονίζει τόν ρόλο του χρόνου στον χωρισμό των αντιθέτων, ως βάσης για τή διαλεκτική εξέλιξη του αυθύπαρκτου Σύμπαντος: «Ο χρόνος επιτυγχάνει τή διάκριση των αντιθέτων... Τά αντίθετα... διακρίνονται από τή φορά με τήν όποία κινούνται στον χρόνο... όταν ό χρόνος άπουσιάζει συγχωνεύονται στο τίποτα... Αυτή είναι ή κοσμική αυτοδυναμία... τό Σύμπαν άποκτᾶ ύπόσταση μέσω του αυτοπροσδιορισμού του» (*Η Δημιουργία*, έκδ. Κάτοπτρο, σελ. 179, 181).

Παρόμοια ό Μ. Μπιουκάναν εκφράζει τό πνεύμα όλης της σύγχρονης επιστήμης όταν λέει: «Η ιστορία έχει σημασία» (*Κρίσιμη Κατάσταση*, έκδ. Π. Τραυλός,

σελ. 36). Κατά τόν ίδιο, «οί νόμοι τῆς φυσικῆς ἐπιτρέπουν τήν ὑπαρξή τῆς ἱστορίας». Ἀκόμη περισσότερο, ἡ ἐπιστήμη σήμερα ἀσχολεῖται «μέ τά πανταχοῦ παρόντα πρότυπα ἀλλαγῆς καί ὀργάνωσης πού διαπερνοῦν τόν κόσμο μας σέ ὅλα τά ἐπίπεδα» (στό ἴδιο, σελ. 37, 110).

Μετά ἀπό αὐτά, ὅταν ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη ἐπιβεβαιώνει τίς μαρξιστικές ἰδέες, δέν εἶναι κάπως σκοταδιστικό νά ἀκοῦμε ἀπό τόν κ. Κακουλίδη ἐκκλήσεις γιά τήν «καταστροφή τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου»;

Ἡ προθυμία τοῦ κ. Κακουλίδη νά βάλει στό ἴδιο ἐπίπεδο τή νοσταλγία αὔριο τῶ παρελθόν καί τήν ἐλπίδα γιά ἕνα καλύτερο αὔριο ὡς δυό συνιστώσες τῆς ιστορικῆς ἀντίληψης πιστοποιεῖ ἀκόμη ἰσχυρότερα τήν ἀντιδραστική του θέση. Ἡ νοσταλγία γιά τό παρελθόν ἦταν πάντα σῆμα κατατεθέν τοῦ ρομαντισμοῦ καί τῆς ἀντίδρασης, ἐνῶ ἡ ἀναφορά στό μέλλον, τό καλύτερο αὔριο τῆς ἀνθρωπότητος, χαρακτηρίζε τά προοδευτικά, ἐπαναστατικά ρεύματα, πού τόνιζαν ὡστόσο τήν ἀνάγκη διατήρησης τῶν βιώσιμων στοιχείων ἀπό τήν κληρονομιά τοῦ παρελθόντος. Τό νά λέει κανεῖς, «Αὐτά τά δυό εἶναι τό ἴδιο κι ἐγώ τά ἔχω ξεπεράσει», ἀπό μιά ἀποψη εἶναι χειρότερο ἀπό τήν ἐντιμη ἀντιδραστική τοποθέτηση. Φανερώνει μιά χυδαία ἐπαρση, πού θά ἦταν ἀδικο νά καταλογιστεῖ ἀκόμη καί στόν Σπένγκλερ.

Ἡ ἀναφορά στό «ἀπόλυτο παρόν» καί τήν καθαρά «βιωματική προσέγγιση» τοῦ «τώρα» σέ αὐτή τή συνάρτηση ἀποτελεῖ ἀπλά τό ἄλλοθι τῆς ἀσημαντότητας πού δέν θέλει νά συνειδητοποιήσει τόν ἑαυτό της, κολακευόμενη νά περνᾷ ὡς μέγιστη σπουδαιότητα. Γιά κάθε προοδευτικό καί σκεπτόμενο ἄνθρωπο ἀντίθετα, ἡ πραγματικότητα εἶναι κάτι πολύ περισσότερο ἀπό ἕνα διαρκές, χωρίς νόημα τώρα. Τό παρόν δέν εἶναι ἕνα ἀπόλυτο, καθαρό παρόν, ἀποτελεῖ τή σύνοψη τοῦ παρελθόντος καί ταυτόχρονα τό προῖδέασμα τοῦ μέλλοντος. «Σέ κάθε ιδιαίτερη στιγμή», θά πει στήν *Ἱστορία καί Ταξικὴ Συνείδηση* ὁ Λούκατς (ἐκδ. Ὀδυσσεύς, σελ. 255) «κρύβεται ἡ δυνατότητα νά ἐκτυλιχθεῖ ἀπό αὐτή ὁ περιεχομενικός πλοῦτος τῆς ὀλότητας». Μόνο μιά τέτοια θεώρηση τοῦ παρόντος μπορεῖ νά συμβαδίσει μέ τήν ἀριστερή ἀποψη.

Τέλος, στή σειρά ἀλλά ὄχι καί στή σημασία, δέν μπορεῖ νά μὴ σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ ὁ κ. Κακουλίδης δέν φεῖδεται ἐπαίνων γιά τόν Σπένγκλερ καί τόν Γιαννόπουλο, καθὼς καί γιά κάθε λογῆς ἐτερόκλητες μορφές, ἀπό τόν Βούδα ὡς τόν Ζαχαριάδη, ἀπό τίς ἀναφορές του λείπει ὀλοκληρωτικά ἡ μαρξιστική παράδοση στή σφαῖρα τῆς κουλτούρας, πού ἀκοῦει στά ὀνόματα τῶν Γκράμσι, Λούκατς, Τρότσκι, Μπουχάριν κ.ἄ. Οἱ λαϊκιστικές ἐπιθέσεις του ἐναντία ὄχι στοὺς ἀντιδραστικούς διανοούμενους ἀλλά στοὺς διανοούμενους γενικά, ἀπό τίς ὁποῖες βρῖθουν τά ἄρθρα του, μπορεῖ νά γίνουν κατανοητές μόνο σέ αὐτή τή συνάρτηση, ἔχοντας ὡς στόχο νά παραμερίζουν σιωπηλά κυρίως τήν προοδευ-

τική παράδοση ὡστε νά ἀφήνουν ἐλεύθερο πεδίο στά ἰδεολογικά του κουρέλια.

Ἄνθρωποι ὅπως ὁ κ. Κακουλίδης, μέ τή ματαιόδοξη συγχυσή τους, ἐνεργοῦν τελικά ὡς μαϊντανοί. Οἱ ἴδιοι μπορεῖ νά φαντάζονται τοὺς ἑαυτοὺς τους ὡς τοὺς πλέον ρηξικέλευθους ἐπαναστάτες, ἀπέναντι σέ κάτι «ψευτο-διανοούμενους» ὅπως ἕνας Γκράμσι, ἢ ἕνας Λούκατς, ἀλλά αὐτό δέν ἀλλάζει τήν οὐσία. Τό ἰδεολογικό τους κομπόδεμα εἶναι πενιχρό ὡστε νά ἀξιῶνουν βάσιμα ὅτιδήποτε ἄλλο.

Ἄν, ὡστόσο, ἡ ἡγετική ὁμάδα τοῦ ΚΚΕ βρῖσκει τέτοιους μαϊντανούς γιά νά σερβίρει σήμερα τό «ἐπαναστατικό φαγητό» της, αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο. Ἀπειναντίας, καί αὐτό εἶναι πού πρέπει νά γίνει καθαρῶ, πρόκειται γιά τόν μαϊντανό πού τοὺς ἀξίζει. Σέ τελική ἀνάλυση, τό «ἀπόλυτο παρόν» τοῦ κ. Κακουλίδη, μέ τίς ἀκραῖες ἐθνικιστικές ἀναφορές του, βρῖσκει θέση στό ΚΚΕ μόνο καί μόνο γιατί συναντᾷ καί δίνει ἄλλοθι σέ ἕνα ἄλλο ἀπόλυτο παρόν. Παρόν πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν ἀναισθησία τῶν γραφειοκρατῶν, πού ζοῦν στόν κόσμο τους ἀποσπασμένοι ἀπό τήν πραγματικότητα καί περνοῦν τοὺς εὐσεβεῖς πόθους τους γιά γνήσια ἱστορική προοπτική.

Στό ἤδη μνημονευμένο ἄρθρο του, ὁ Δ. Ξιφαρᾶς ἀναφέρεται στήν ἰδεολογική πάλη πού διεξήγαγαν οἱ προοδευτικοὶ διανοούμενοι τοῦ Μεσοπολέμου ἐναντία στίς ἐθνικιστικές κατασκευές. Ἀνάμεσά τους περιλαμβάνονταν μαρξιστές ὅπως ὁ Γληνός καί προοδευτικοὶ ἀστοὶ δημοκράτες ὅπως ὁ Ἄγγελος Τερζάκης, ὁ Τσιρμῶκος, κ.ἄ. (σελ. 64-66).

«Κατά τόν Μεσοπόλεμο», γράφει, «ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνους ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά κύρια σημεῖα τῆς σύγκρουσης μεταξὺ μαρξιστῶν καί ἀντιμαρξιστῶν. Οἱ τελευταῖοι χρησιμοποιοῦν τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους ὡς ἀσπίδα στήν ἀπειλή τοῦ μαρξιστικοῦ διεθνισμοῦ καί ἐπιδιώκουν τή συστηματική ἀνανέωση τῆς ἐθνικῆς θεωρίας. Οἱ μαρξιστές, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, στά πλαίσια τῆς γενικότερης κριτικῆς πού ἀσκοῦν στήν ἀστική ἰδεολογία, προσπαθοῦν νά ἀποκαλύψουν τόν κοινωνικό καί ἱστορικό χαρακτήρα τῆς ἔννοιας τοῦ ἔθνους καθὼς καί τίς λειτουργίες τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας» (σελ. 67).

Ἡ συνέχιση αὐτῆς τῆς κριτικῆς, πού θά πρέπει νά διεξαχθεῖ στό παρόν στάδιο μέ πιό σοβαρό καί συστηματικό τρόπο, συνιστᾷ σήμερα ἕνα ἀπό τά καιρία, ἐπιέγοντα καθήκοντα τῆς μαρξιστικῆς σκέψης. Ἐκεῖνοι ὅμως πού ὄχι μόνο δέν κατανοοῦν τό πρόβλημα ἀλλά καί βοηθοῦν στή διάδοση τῶν ἐθνικιστικῶν ἰδεολογημάτων καί τήν περιβολή τους μέ ψευδο-κομμουνιστικά ἄμφια, ἐλάχιστη σχέση ἔχουν μέ τόν μαρξισμό καί μέ τίς προοδευτικές, ἀριστερές ἀπόψεις γενικότερα.

Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ¹

του Κωστή Χατζημιχάλη²

Αν άκουγαν τόν σημερινό τίτλο της παρουσίασης κάποιοι παλαιότεροι άνθρωπογεωγράφοι των δεκαετιών του 1950-1960 –για να μην πάω πίσω στους Κάρλ Σάουερ (Carl Sauer) και Βιτάλ ντέ λά Μπλάνς (Vidal de la Blache)– θά είχαν σίγουρα πολλά έρωτηματικά και άλλοι ίσως να τόν θεωρούσαν χωρίς νόημα. Τότε, ή σχέση πολιτισμού και άνθρωπογεωγραφίας έθεωρείτο σχεδόν ταυτολογία, ώστε ή στροφή του τίτλου να ακούγεται περιττή: τά αντικείμενα της άνθρωπογεωγραφίας όπως οι πληθυσμοί, οι τόποι και τά τοπία, οι πόλεις και οι περιφέρειες, οι μετακινήσεις, μέ άλλα λόγια ή οργάνωση του χώρου από τίς ανθρώπινες πρακτικές, οι διαφοροποιήσεις και οι συμβολισμοί του, αποτελούσαν για τους γεωγράφους τίς τοπικότητες του πολιτισμού, τίς ένθηκείες των πολιτιστικών χαρακτηριστικών σέ συγκεκριμένους τόπους. Έξάλλου «οι πολιτισμοί είναι γεωγραφικές περιοχές», μάς θυμίζει ο Φ. Μπρωντέλ στή *Γραμματική των Πολιτισμών* (σελ. 60).

Άπορίες για τόν τίτλο θά είχαν πιθανώς και αρκετοί σύγχρονοι συνάδελφοι από συγκεκριμένες έθνικές σχολές όπως πχ. αλλά όχι αποκλειστικά, της Γαλλίας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας, κάποιων χωρών της Λατινικής Αμερικής, της Ανατολικής Ευρώπης και αρκετών άλλων. Όσοσο αυτό πού μου έπιτρέπει να υποστηρίξω τή χρησιμότητα του τίτλου είναι ή κυριαρχία του στην άγγλική γλώσσα και ή κεντρικότητα πού έχει αποκτήσει από τά τέλη της δεκαετίας του 1980 μεταξύ των άγγλοαμερικανών άνθρωπογεωγράφων. Δέν διεκδικώ φυσικά τόν ρόλο του «πλασιέ» του άγγλογενούς αυτού όρου, παραγώγου της συγκεκριμένης γεωγραφικής παράδοσης ή όποια χαρακτηρίζεται από υπερβολική κατάτμηση των έπιμέρους θεματικών περιοχών της άνθρωπογεωγραφίας. Έπειδή όμως ή παγκόσμια κυριαρχία μιας γλώσσας έμπεριέχει και τήν εξουσία στην τοποθέτηση των ζητημάτων και των μεθοδολογιών στην άτζέντα μιας έπιστήμης, οι άγγλοαμερικανοί συνάδελφοι μέσω της γλώσσας τους έχουν

συμβάλλει ώστε σήμερα ή πολιτισμική στροφή (ΠΣ), συνεπικουρούμενη από τήν ευρύτερη μετανεωτερική στροφή στίς κοινωνικές έπιστήμες, να άποτελεί ένα είδος νέου Όρθου Λόγου στην άνθρωπογεωγραφία.

Στήν Ελλάδα, παρά τό γεγονός της κυριαρχίας της άγγλικής γλώσσας και της προτίμησης άγγλόφωνων πανεπιστημίων για μεταπτυχιακές σπουδές, ή συζήτηση για τήν πολιτισμική στροφή στή γεωγραφία είναι πολύ περιορισμένη. Αυτό όφείλεται κυρίως στην άπουσία μιας άμιγούς γεωγραφικής παράδοσης³ και στην κυριαρχία, άκόμη, των τεχνικών και των Πολυτεχνείων στά της ανάλυσης και οργάνωσης του χώρου. Θά πρέπει ώστεσο να σημειώσω δύο σχετικά συνέδρια στά πλαίσια των *Σεμιναρίων του Αιγαίου*⁴ στή Μήλο

1. Παρουσίαση στό Τμήμα Κοινωνικής Άνθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 15.2.06. Τά έπιχειρήματα του κείμενου αυτού αναπτύσσονται έκτεταμένα σέ δύο πρόσφατα κείμενά μου, βλ. Hadjimichalis (2006) και Hadjimichalis (2006, υπό έκδοση). Ευχαριστώ τίς συναδέλφους του Τμήματος Άνθρωπολογίας για τήν πρόσκληση και τά εύστοχα σχόλιά τους. Στο κείμενο έχει διατηρηθεί ή δομή του προφορικού λόγου.

2. Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Hadjimichalis@hua.gr

3. Υπάρχουν δύο Τμήματα Γεωγραφίας, στό Παν. Αιγαίου από τό 1995 και στό Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο από τό 2000. Σημαντικές περιοχές του αντικείμενου της γεωγραφίας διεκδικούν οι γεωλόγοι, οι περιβαλλοντολόγοι, οι αρχιτέκτονες και οι τοπογράφοι, οι οικονομολόγοι και οι κοινωνιολόγοι. Τό σημαντικότερο όμως πρόβλημα είναι οι λιγοστές ώρες διδασκαλίας της γεωγραφίας στό σχολείο, ή άπουσία της από τό λύκειο, τά κάκιστα βιβλία και ή διδασκαλία της από μη γεωγράφους. Περισσότερα βλ. στό άφιέρωμα «Γεωγραφική Έκπαίδευση» του περιοδικού *Γεωγραφίες*, Ν. 2, 2001. Ειδικά για τήν κοινωνική και πολιτισμική γεωγραφία στην Ελλάδα, βλ. D. Vaiou (2005).

4. Τά *Σεμινάρια του Αιγαίου* είναι διεθνείς έπιστημονι-

(1996) και Πάρο (1999) με αντίστοιχα θέματα: «Χώρος, ανισότητα και διαφορά: από τις “ριζοσπαστικές” στις “πολιτισμικές” προσεγγίσεις» και «Πρός μία ριζοσπαστική πολιτισμική άτζέντα για τις ευρωπαϊκές πόλεις και περιφέρειες».

Ήδη οι τίτλοι από τα δύο αυτά συνέδρια είναι δηλωτικοί των διεθνών επιρροών και εις τὰ καθ’ ἡμᾶς, γιὰ τίς ὁποῖες θὰ μιλήσω στό τέλος τῆς σημερινῆς παρουσίας. Στό κυρίως μέρος τῆς σκοπεύω νά ἀναλύσω κριτικά τήν ΠΣ καί νά σταθῶ ὡς παράδειγμα στήν οἰκονομική γεωγραφία. Τά τελευταῖα χρόνια, στά πλαίσια τῆς ΠΣ καί τῶν θεσμικῶν οἰκονομικῶν, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ εὐρύτατα πολλές κοινωνικές καί πολιτισμικές ἔννοιες γιὰ νά ἐρμηνεύσουν τήν ἐπιτυχή οἰκονομική ἀνάπτυξη συγκεκριμένων περιοχῶν μεταξύ τῶν ὁποίων τό *κοινωνικό κεφάλαιο*, ἡ *ἐμπιστοσύνη* καί ἡ *ἀμοιβαῖότητα*. Οἱ ἔννοιες αὐτές ἔχουν ἀπασχολήσει εὐρύτατα –καί πρῖν τίς ἀνακαλύψουν οἱ οἰκονομολόγοι καί οἱ γεωγράφοι– τούς κοινωνικούς ἀνθρωπολόγους καί τούς κοινωνιολόγους τῆς ἀνάπτυξης. Γνωρίζω λοιπόν ὅτι μέ τή χρήση τους ἐνώπιόν σας εἰσέρχομαι σέ ἐπικίνδυνα γιὰ μένα νερά ἀλλά ἐλπίζω νά ἔχω τήν ἐπιείκειά σας.

Μιά ἀπό τίς κατακτήσεις τῆς ΠΣ, ὅπως θὰ ἀναπτύξω παρακάτω, εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῆς σημασίας τῆς «θέσης» τοῦ ἐρευνητῆ ὡς πρὸς ἀντικείμενο τῆς δουλειᾶς του καί ὡς πρὸς τό εὐρύτερο κοινωνικό πλαίσιο ὅπου τίθενται τὰ ἐρωτήματα. Ἀνήκω σέ ἐκείνους πού σπούδασαν γεωγραφία στίς μεταπτυχιακές τους σπουδές στό ἐξωτερικό. Διατηρῶ μιά ἀριστερή, μαρξιστική ὀπτική γιὰ τήν κατανόηση τῶν χωροκοινωνικῶν ἀλλαγῶν, ἡ ὁποία ὅμως ἔχει ἐμπλουτιστεῖ καί σέ ὀρισμένα σημεῖα ἀμφισβητηθεῖ ἀπό τή γεωγραφική μου παιδεία καί, τό κυριότερο, ἀπό τίς φεμινιστικές καί τίς οἰκολογικές κριτικές. Τό ἐνδιαφέρον μου γιὰ τήν ΠΣ καί τήν οἰκονομική γεωγραφία ἐντοπίζεται σέ αὐτό πού ἔχει ὀνομαστεῖ «κριτική» οἰκονομική γεωγραφία, δηλαδή σέ αὐτή πού ἔχει ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τόν θετικισμό. Θέτω ὅμως τό κριτική ἐντός εἰσαγωγικῶν γιὰ νά ὑπογραμμίσω τή διαφορά μου μέ ἐκείνους πού ὑποστηρίζουν ὅτι μιά γενική κριτική στάση σήμερα εἶναι ταυτόσημη μέ τήν προοδευτική ἢ ἀκόμη καί μέ τήν ἀριστερή, μαρξιστική κριτική τῶν καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν.

1. Τί εἶναι ἡ «πολιτισμική στροφή»

Ὁ ὅρος «πολιτισμική στροφή» (cultural turn), ὅπως ἤδη ἀνέφερα, εἶναι ἀγγλοαμερικανικῆς προέλευσης, ἐμφανίστηκε στό τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 καί ὑποδηλώνει μιά ἀπομάκρυνση ἢ καί ἀντιπαράθεση ἀπό τήν κυρίαρχη μέχρι τότε συζήτηση ἡ ὁποία βασιζόταν στήν οἰκονομία. Στήν ἀγγλόφωνη παράδοση, παράλληλα μέ τό μεγάλο κατακερματισμό σέ πολλούς ὑποκλάδους (πχ. ἀστική, κοινωνική, πολιτισμική, οἰκονομική,

πολιτική, πληθυσμιακή, περιφερειακή καί γεωγραφία), κυριαρχοῦσαν οἱ οἰκονομικές ἐρμηνεῖες τῶν χωροκοινωνικῶν φαινομένων. Αὐτό ἴσχυε τόσο γιὰ τίς παραδοσιακές οἰκονομικές προσεγγίσεις πού βασιζόνταν στό θετικισμό, ὅσο καί γιὰ τίς μαρξιστικές οἱ ὁποῖες ἔκαναν δυναμικά τήν ἐμφάνισή τους μετά τόν Μάη τοῦ 1968 καί ἀπέκτησαν ιδιαίτερο βάρος στήν ἀνθρωπογεωγραφία.⁵ Ἡ κυριαρχία αὐτή εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά προσεγγίζονται ὅλα τὰ ἐπιμέρους ἐπιστημονικά γεωγραφικά προβλήματα ὡς κατά βάση οἰκονομικά καί νά ἀγνοοῦνται οἱ κοινωνικοί καί πολιτισμικοί παράγοντες, οἱ διαφορές ὡς πρὸς τό φύλο, τήν ἐθνότητα καί ἡ οἰκολογία.

Μετά τό 1989 καί τό τέλος τοῦ «σύντομου 20οῦ αἰώνα», στό πλαίσιο μιᾶς εὐρύτερης ἀπομάκρυνσης ἀπό τίς οἰκονομικές καί εἰδικά τίς μαρξιστικές προσεγγίσεις καί τήν ἀνάδυση τοῦ μετανεωτερικοῦ Λόγου, ἡ πολιτισμική στροφή γνώρισε μιά ιδιαίτερη ἀνάπτυξη. Μέ κίνδυνο νά ἀδικήσω ἕναν πλοῦτο καί μιά πολυμορφία ἀντιλήψεων οἱ ὁποῖες δύσκολα ὁμαδοποιοῦνται, παραθέτω τίς παρακάτω ἔξι διαπιστώσεις-κριτικές οἱ ὁποῖες, κατά τή γνώμη μου, συνοψίζουν καί συνθέτουν τά βασικά σημεῖα τῆς ΠΣ στή γεωγραφία.

1. Οἱ μέχρι τότε συζητήσεις στήν ἀνθρωπογεωγραφία εἶχαν τήν πρόθεση νά ἀναζητοῦν στά χωροκοινωνικά φαινόμενα γενικεύσιμες κανονικότητες πού ὑπέθεταν μιά σχεδόν α-ριγοῖ οἰκουμεινικότητα. Αὐτό ὅμως δέν ἰσχύει γενικά καί εἰδικά γιὰ τή γεωγραφία, ὑποστηρίζουν οἱ ὁπαδοί τῆς ΠΣ, γιὰτί ἡ γνώση γιὰ τήν πραγματικότητα εἶναι μερική καί ἀποσπασματική. Οἱ θεωρίες καί οἱ πρακτικές γιὰ τό χώρο ἦταν/εἶναι πολιτισμικά, ἱστορικά, φυλετικά καί ἐθνοτικά προσδιορισμένες καί ὄχι συνολικές, δέν μποροῦν νά ἀκολουθοῦν τή λογική τῶν λεγόμενων «μεγάλων ἀφηγήσεων». Στόν ὁ-

κές συναντήσεις μέ γεωγραφική, πολεοδομική καί χωροταξική θεματολογία. Ἀρχισαν τό 1983 καί ἔκτοτε διοργανώνονται κάθε 2-3 χρόνια σέ ἕνα διαφορετικό νησί τοῦ Αἰγαίου. Στή Νάξο τό 2003 ἔκλεισαν 20 χρόνια διεθνούς παρουσίας. Πρακτικά τῶν συναντήσεων μποροῦν νά ζητηθοῦν ἀπό τή διεύθυνση geographies@hua.gr

5. Οἱ καταβολές τῆς ριζοσπαστικῆς καί μαρξιστικῆς γεωγραφίας προέρχονται ἀπό τόν ἀναρχισμό (P. Kropotkin, E. Reclus), καί μεταπολεμικά ἀπό τήν πολιτική φιλοσοφία, τήν κοινωνιολογία τῆς πόλης καί τήν πολιτική οἰκονομία τῆς ἀνάπτυξης. Ἐντοπίζονται στό τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1960-ἀρχές τοῦ 1970, ἀρχικά στή Γαλλία μέ τούς H. Lefebvre, R. Ledrut, J. Lojkin, ἀργότερα στήν Ἀγγλία μέ τούς D. Harvey, D. Massey, στίς ΗΠΑ μέ τούς R. Peet, J. Bloud καί στή Λατ. Ἀμερική μέ τόν M. Santos. Βλ. περισσότερο στό: A. Blunt, J. Wills (2000), *Dissident Geographies: an introduction to radical ideas and practice*, Prentice Hall: Harlow. Γιὰ μιά εὐρύτερη συζήτηση τῆς ΠΣ σέ σχέση μέ τήν Ἀριστερά βλ. καί Ντ. Βαῖτου, Κ. Χατζημιχάλης (ὑπό ἐκδοση), *Ὁ Χώρος στήν Ἀριστερή Σκέψη*, Ἴδρυμα Ν. Πουλαντζᾶς, Ἀθήνα.

ρισμό των εκάστοτε γεωγραφικών ερωτημάτων έχει σημασία ο «έντοπισμός» της γνώσης (situatedness) και η «θέση» (positionality) του ερευνητή.

2. Στα πλαίσια αυτά και ως συνέπεια της μερικότητας των προσεγγίσεων, ως κυρίαρχο υποκείμενο των ανθρωπογεωγράφων αναδεικνύεται ο τόπος και η τοπικότητα, οι πόλεις και οι γειτονιές και μάλιστα αυτές που αναπτύσσονται γρήγορα και θεωρούνται επιτυχημένες (π.χ. οι παγκόσμιες μητροπόλεις του καπιταλισμού, τα χρηματιστηριακά κέντρα, οι περιοχές των μικρών καινοτόμων βιομηχανιών στην «Τρίτη Ιταλία», στη Silicon Valley και στο LA κ.ά.). Στόν αντίποδα της παγκοσμιοποίησης, ενισχύεται το ενδιαφέρον για τις τοπικές κοινωνικές, πολιτισμικές και θεσμικές ιδιαιτερότητες συγκεκριμένων επιτυχημένων τόπων και αναζητούνται οι ειδικές συνθήκες που αναπαράγουν αυτά τα τοπικά χαρακτηριστικά.

3. Στη μεταστροφή του ενδιαφέροντος προς επιτυχημένους τόπους συνέβαλαν, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, οι σημαντικές αλλαγές στα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Η γνωστή μαζική παραγωγή προϊόντων της εποχής του φορντισμού μετατοπίστηκε γεωγραφικά σε χώρες της περιφέρειας από τις όποιες τώρα εισάγονται τα περισσότερα καταναλωτικά προϊόντα. Ο κύριος τομέας ανταγωνισμού ήταν πλέον το εμπόριο και αυτό ανέδειξε την κατανάλωση στις πόλεις και στα μεγάλα εμπορικά κέντρα ως τα νέα γεωγραφικά ερωτήματα. Παράλληλα στο έσωτερο των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών αναδύθηκε η σημασία της παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης προϊόντων και συμβόλων γνώσης και πολιτισμού. Στο πλαίσιο αυτά επιδιώκεται, ιδίως για τις πόλεις, η ανάδειξη των ανταγωνιστικών τοπικών πολιτιστικών χαρακτηριστικών ως μέσων/έργαλειων για οικονομική ανάπτυξη.

4. Αυτές οι αλλαγές στα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα έχουν περιορίσει την παλαιότερη σημασία της αντίθεσης κεφαλαίου-έργασίας και άρα τη σημασία αναλύσεων που εκκινούσαν από την ταξική διάθροιση των καπιταλιστικών κοινωνιών. Οι νέες αντιθέσεις, υποστηρίζουν οι οπαδοί της ΠΣ, βασίζονται περισσότερο στα καταναλωτικά πρότυπα, την ταυτότητα, το φύλο, την εθνότητα και τη σεξουαλικότητα. Μέσω αυτών γίνεται η ανάδειξη της σημασίας και του αιτήματος για διαφορά/ές μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων, στοιχείο που είχε υποβιαστεί στις προηγούμενες διεκδικήσεις για κοινωνική ισότητα και ισοκατανομή. Πρέπει όμως να σημειώσω ότι προς αυτή την κατεύθυνση είχαν προηγηθεί, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960-άρχες του 1970, οι ριζοσπαστικές και άριστερες κριτικές των φεμινιστριών και των οικολόγων οι όποιες είχαν καταλυτική επίρροή στη γεωγραφία και είχαν ουσιαστικά προετοιμάσει το έδαφος για τη μεταστροφή προς τα αιτήματα ανάδειξης του διαφορετικού.

5. Παράλληλα με τις πολλαπλές ταυτότητες των κοι-

νωνικών υποκειμένων αναδείχθηκαν και οι πολλαπλές μορφές εξουσίας και ελέγχου που εμπειρεύονται στην οργάνωση του χώρου. Δεν ήταν πλέον μόνο το κεφάλαιο και το κράτος που ρυθμίζει, ελέγχει και ασκεί εξουσία, αλλά ένα πολύπλοκο σύνολο πολιτισμικών και κοινωνικών κανόνων και συμπεριφορών, έγγραμμένων στην καθημερινότητα. Αναπτύχθηκαν έννοιες και πρακτικές όπως η χωρικότητα των εμφυλών ταυτοτήτων, η ρύθμιση και ο έλεγχος των εθνοτικών διαφορών μέσω γεωγραφικών διαχωρισμών, ο έλεγχος της σεξουαλικότητας με όρους χωρικούς κ.ά.

6. Τέλος, ειδική βαρύτητα στα πλαίσια της πολιτισμικής στροφής απέκτησαν οι μετα-αποικιακές προσεγγίσεις και η αυτοκριτική διάσταση της γεωγραφίας (κυρίως στο Η.Β.) για τον ρόλο και τη συμμετοχή της στην ιμπεριαλιστική επέκταση. Έδω έχουν σημασία οι «κατασκευές» μέσω μιας «οριενταλιστικής» οπτικής των φαντασιακών γεωγραφιών για συγκεκριμένες περιοχές (E. Said) ή αποδοχή της «ετερότητας» των αποικιοκρατούμενων (Homi Bhabha) και πώς αυτή η ετερότητα σθηνεται βίαια στις εθνικιστικές και ιμπεριαλιστικές διηγήσεις και πρακτικές (Guayatri Spivak). Οι προσεγγίσεις αυτές χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα στις αναλύσεις για την ένταξη ή αποκλεισμό μειονοτήτων και οικονομικών μεταναστών στις πόλεις και περιφέρειες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού και για τα φαινόμενα ρατσιστικής βίας.

Άρκετά από τα παραπάνω θέματα που συνοψισα αποτελούν εστίες έντονης αντιπαράθεσης στη γεωγραφία, αλλά και στις άλλες κοινωνικές επιστήμες που έχουν επηρεαστεί από τη μετανεωτερική κριτική. Πιστεύω για πολλά ότι αποτελούν θετικές συνεισφορές ενώ για άλλα διατηρώ έντονες επιφυλάξεις ως προς το περιεχόμενο, τα ερωτήματα και τους τρόπους που έχουν χρησιμοποιηθεί. Ορισμένους από τους περιορισμούς και τα αδιέξοδα θα αναλύσω στη συνέχεια μέσω του παραδείγματος της οικονομικής γεωγραφίας, η οποία ήταν και το κύριο πεδίο που αναπτύχθηκαν οι κριτικές της ΠΣ.

2. Τα κυρίαρχα ερωτήματα στην «κριτική» οικονομική γεωγραφία μετά την πολιτισμική στροφή

Μιά από τις βασικές συνεισφορές της πολιτισμικής στροφής στην οικονομική γεωγραφία, ήταν η εισαγωγή μη καθαρά οικονομικών παραγόντων στις ερμηνείες για την ανάπτυξη, καθυστέρηση και απαξίωση περιοχών και οικονομικών κλάδων.⁶ Υποστηρίχθηκε ότι η

6. Θά χρειαζόταν πολύ χώρο η ανάπτυξη του συνόλου των σχετικών προσεγγίσεων ή εξειδίκευση των οποίων σε επίπεδο πολιτικών έχει ονομαστεί από τους αγγλόφωνους

διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης σέ συγκεκριμένους τόπους είναι μιά κοινωνικοπολιτισμική διαδικασία, στην οποία κεντρικό ρόλο διαδραματίζουν οι έκαστοτε τοπικοί θεσμοί και ο συνδυασμός «σιωπηρής», προφορικής γνώσης με την όμολογητή επίσημη και κωδικοποιημένη. Οι σχετικές προσεγγίσεις και οι μέθοδοι διαφέρουν, όπως και τὰ παραδείγματα από τις περιοχές όπου γίνονται οι έρευνες. Όμως όλοι μοιάζουν να συμφωνούν σέ μιά κοινή ομάδα μή καθαρά οικονομικών χαρακτηριστικών από τὰ όποια δύο επαναλαμβάνονται πολύ συχνά: (α) τó τοπικό κοινωνικό κεφάλαιο και (β) ή έμπιστοσύνη και ή άμοιβαιότητα μεταξύ έπιχειρηματιών, εργαζομένων και τοπικών θεσμών. Αύτá τά χαρακτηριστικά, ύποστηρίζουν οι έκφραστες τής ΠΣ, έχουν τις ρίζες τους στίς τοπικές οικογενειακές παραδόσεις και στούς δεσμούς αίματος, στίς προσωπικές γνωριμίες, στίς πολύπλοκες μορφές συνεργασιών, άνταλλαγών και ύποχρεώσεων μεταξύ τών έπιχειρήσεων και στίς τοπικά ένσωματωμένες ρουτίνες τής καθημερινής ζωής. Υποστηρίζουν επίσης ότι τά χαρακτηριστικά αύτá λειτουργούν σέ τοπικό επίπεδο και ως δίκτυα διάχυσης πληροφοριών, τεχνογνωσίας και καινοτομίας περιορίζοντας τήν άβεβαιότητα τών μικρών έπιχειρήσεων με τή διάχυση τοϋ ρίσκου σέ όλους. Και καταλήγουν ότι οι σχέσεις πού προκύπτουν άποτελούν τά «μοναδικά και μή έμπορεύσιμα» χαρακτηριστικά τών

τόπων-περιοχών πού αναπτύσσονται με έπιτυχία, τά όποια δέν μπορούν νά ύποκατασταθούν έπειδή άφορούν στά ίδια τά κοινωνικά ύποκείμενα και στά δίκτυα τών κοινωνικών και πολιτιστικών σχέσεων πού έχουν αναπτύξει (Storper, 1997).

Οι παραπάνω προβληματισμοί είναι πολύ οικείοι στην κοινωνική άνθρωπολογία και στην κοινωνιολογία τής ανάπτυξης (Blim, 1990; Smith, 1999; Mingione, 1998). Έχουν επίσης χρησιμοποιηθεί ευρύτατα για νά τεκμηριώσουν τά φαινόμενα τής άνισης ανάπτυξης στή Νότια Εύρώπη, όπου ή γραμοσιανή παράδοση τής «πολιτισμικής ήγεμονίας» και ή έμφαση στίς άτυπες μορφές παραγωγής και εργασίας, έχουν έπιτρέψει τή διατήρηση μιάς παράλληλης έμφασης στόν πολιτισμό και στην οικονομία (Vinay, 1985; Ybarra, 1985; Βαΐου, Χατζημιχάλης, 1997). Τό ίδιο ισχύει και στίς

«Νέα Περιφερειακότητα» (New Regionalism). Για μιά συνοπτική περιγραφή βλ. Φουτάκης (2004). Πέρα από τήν εισαγωγή τών μή καθαρά οικονομικών παραγόντων, για μιά συνολικότερη συζήτηση τής ΠΣ στην άγγλοαμερικανική οικονομική γεωγραφία, βλ. R. Lee, J. Wills (eds) (1997), *Geographies of Economies*, Arnold: London, και T.J. Barnes, E. Sheppard (eds), *A Companion to Economic Geography*, Blackwell: Oxford.

Σκανδιναβικές χώρες όπου ἡ κυρίαρχη πολιτική παρουσία –τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα– τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς παράδοσης ἐπέτρεψε νά διατηρηθοῦν ἔντονες οἱ σχέσεις μεταξύ πολιτισμικῆς, κοινωνικῆς καί οικονομικῆς γεωγραφίας (Simonsen, 2003). Ἀντιθέτως, στήν ἀγγλοαμερικανική παράδοση καί στό πλαίσιο ἑνός ἄγονου οικονομισμοῦ καί μιᾶς ἀρνητικῆς πολιτικῆς συγκυρίας λόγω νεοφιλελευθερισμοῦ, οἱ παραπάνω ἀπόψεις ἐμφανίστηκαν ὡς καινοτόμες καί ἄνοιξαν διεξόδους γιά ἐναλλακτικές προσεγγίσεις στήν τοπική καί περιφερειακή ἀνάπτυξη. Ἡ παγκόσμια κυριαρχία τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας καί ἡ οἰκιοποίηση τους ἀπό τή Διεθνή Τράπεζα, τόν ΟΟΣΑ καί τήν ΕΕ ἐπέτρεψαν σέ αὐτές τίς ἀπόψεις μιᾶ παγκόσμια διάδοση καί, τέλος, τή σταδιακή ἐγκαθίδρυσή τους ὡς νέου κυρίαρχου Λόγου.

Ἡ ταχύτητα μέ τήν ὁποία ἐξαπλώθηκαν αὐτοί οἱ μή καθαρά οικονομικοί παράγοντες ὡς ἐρμηνεῖες τῆς ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας συγκεκριμένων τόπων, φανερώνει ἕνα κενό στήν ὑπάρχουσα διβλιογραφία καί μιᾶ ἄγνοια τῆς ριζοσπαστικῆς-μαρξιστικῆς παραγωγῆς τῶν δεκαετιῶν 1970-1980 σέ ἀντίστοιχα θέματα. Ὑπό τήν πίεση τῶν ἀποτυχιῶν τῆς ἀγορᾶς καί τῶν μεγάλων κρατικῶν παρεμβάσεων, τό αἶτημα γιά νέες ἐρμηνεῖες καί λύσεις βρῆκε ἀπαντήσεις σέ προτάσεις τύπου «Τρίτος Δρόμος» à la Α. Γκίντενς, όπου τό οικονομικό στοι-

χεῖο θά συνδέονταν μέ τό πολιτιστικό καί τό κοινωνικό μέ νέους τρόπους. Συχνά ὅμως τό ἀποτέλεσμα ἦταν μιᾶ μετατόπιση τοῦ ἐκκρεμοῦς ἀπό ἕνα δογματικό οικονομισμό σέ ἕναν ἐξίσου δογματικό ἀντι-οικονομισμό καί σέ μιᾶ ὑπερβολική ἐμπιστοσύνη στίς πολιτισμικές καί θεσμικές προσεγγίσεις. Εἶναι τόσο ἔντονο τό ἀντιοικονομικό μένος, ὥστε σέ ἕνα ἀπλό ἐρώτημα, ὅπως ἡ κερδοφορία μιᾶς ἐπιχείρησης, νά ἀγνοοῦνται τά «νούμερα», ἢ ἀπλή ἀφαίρεση τῶν πληρωμῶν ἀπό τίς εἰσπράξεις, ἀλλά νά περισσεύουν οἱ ἀναλύσεις γιά τίς δικτυώσεις, τίς καινοτομίες, τήν εὐελιξία, τήν ἐνθὴ-κευση/ἐνσωμάτωση κ.ἄ. Ἐνῶ λοιπόν ἡ κριτική τῆς ΠΣ γιά τήν παραγνώριση τῶν μὴ οικονομικῶν παραγόντων ἦταν πολύ χρήσιμη καί προστέθηκε στίς κριτικές τῶν φεμινιστριῶν καί τῶν οἰκολόγων, ὁ μετέπειτα χειρισμός τῆς δημιουργῆσε πολλά ἐρωτηματικά. Στή συνέχεια παρουσιάζω τά συγκεκριμένα προβλήματα πού ἀναδύονται ἀπό τή χρήση τῶν ἐννοιῶν τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου καί τῆς ἐμπιστοσύνης/ἀμοιβαιότητας ὡς παραγόντων τοπικῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης.

2.1 Τό Κοινωνικό Κεφάλαιο

Ἡ χρήση τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου ὡς καθοριστικοῦ παράγοντα γιά τήν τοπική καί περιφερειακή ἀνάπτυ-

ξη στις προσεγγίσεις της ΠΣ βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στο έργο του Ρόμπερτ Πούτναμ (R. Putnam) (1993) για τις ιταλικές περιφέρειες. Έχοντας κατασκευάσει μία σειρά από δείκτες για τόν προσδιορισμό ύπαρξης κοινωνικού κεφαλαίου ανά περιφέρεια,⁷ ο Πούτναμ υποστηρίζει ότι υπάρχει ισχυρή συσχέτιση μεταξύ υψηλού δείκτη κοινωνικού κεφαλαίου και έντονης τοπικής οικονομικής ανάπτυξης και αντίστροφως. Αφήνοντας κατά μέρος το ερώτημα αν έχει νόημα ο όρος κοινωνικό κεφάλαιο (τό κεφάλαιο δεν είναι «πράγμα» αλλά «κοινωνική διαδικασία», μās θυμίζει ο Μάρξ στον 1ο Τόμο του *Κεφαλαίου*), όπως επίσης και το ερώτημα γιατί αγνοείται από τους οπαδούς της ΠΣ ο Π. Μπουρντιέ (1980, 1993, 2005) ο οποίος έχει εισαγάγει τόν όρο, θά σταθώ σέ δύο θεωρητικά και εμπειρικά προβλήματα. Τό πρώτο αφορά στή συσχέτιση κοινωνικού κεφαλαίου και οικονομικής ανάπτυξης. Ο Πούτναμ και οι δεκάδες οικονομολόγοι και γεωγράφοι πού τόν ακολουθούν άκριτα, υποκύπτουν στό κλασικό λάθος νά ταυτίζουν τή στατιστική συσχέτιση μέ τήν αιτιακή σχέση: σέ μία περιφέρεια μπορεί νά συσχετίζονται τό κοινωνικό κεφάλαιο μέ τήν οικονομική ανάπτυξη, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι τό πρώτο είναι ή αιτία για τό δεύτερο. Καί τά δύο μπορεί νά καθορίζονται από έναν ή περισσότερους έξωγενείς παράγοντες, (π.χ. τήν κρατική παρέμβαση) δεν αποτελούν δηλαδή ανεξάρτητες αλλά εξαρτημένες μεταβλητές. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην Ίταλία όπου οι έξωγενείς, ως πρós τις περιφέρειες, πολιτικές και οικονομικές παρεμβάσεις, από τή περίοδο της Ένοποιήσης (Risorgimento) μέχρι σήμερα, άρθρώνονται μέ τά τοπικά χαρακτηριστικά κάθε περιφέρειας και διαμορφώνουν τις διαφοροποιημένες αναπτυξιακές δυναμικές.

Η προέλευση του κοινωνικού κεφαλαίου από τήν οικογένεια και τις διευρυμένες οικογενειακές σχέσεις αποτελεί βασική υπόθεση των υποστηρικτών της ΠΣ. Είναι όμως έντυπωσιακό –και αυτό είναι τό δεύτερο πρόβλημα– ότι δεν αναφέρονται καθόλου στην πατριαρχία, στόν κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και στις ήλικιές ιεραρχίες, ούτε και στό ύψηλό κοινωνικό κόστος πού αντιμετώπιζουν όσοι δεν αποδέχονται αυτές τις «αξίες» και παραδόσεις. Ο κοινωνικά δρών στις περιγραφές του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ο έτεροφυλόφιλος άνδρας επιχειρηματίας, ο οποίος δικτυώνεται επιχειρηματικά σέ τοπικό επίπεδο, αλλά ενώ υποστηρίζεται και από ένα διευρυμένο οικογενειακό δίκτυο, αυτό παραμένει στό σκοτάδι για τούς έρευνητές.

Εντύπωση, τέλος, προξενεί τό περιορισμένο έως ανύπαρκτο ενδιαφέρον των θεωριών του κοινωνικού κεφαλαίου για τό περιβάλλον, τήν οικολογία και τά περιβαλλοντικά κινήματα. Οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις της οποιας «έπιτυχημένης» τοπικής ανάπτυξης, εξακολουθούν νά παραμένουν «έξωτερικότητες», όπως

και στά κλασικά οικονομικά, συμπεριλαμβανομένων και των μαρξιστικών.

2.2 Έμπιστοσύνη και άμοιβαιότητα

Οι δύο έννοιες δεν είναι καινούργιες στην κατανόηση της οικονομικής ανάπτυξης και έχουν αναπτυχθεί από τούς κλασικούς οικονομολόγους και τούς κοινωνικούς ανθρωπολόγους. Τό καινούργιο στην ΠΣ της οικονομικής γεωγραφίας είναι ή επίλεκτική χρήση όρισμένων θετικών έφαρμογών από τις δύο έννοιες όπως π.χ. ή έμπιστοσύνη πού αναπτύσσεται μεταξύ μικρών επιχειρήσεων όταν δεν ακολουθούν τυπικές παραγωγικές διαδικασίες, ή τά δίκτυα άλληλοδοθήθειας μεταξύ εργαζομένων πού άπαιτούν άμοιβαιότητα. Υπάρχει όμως μικρό έως ανύπαρκτο ενδιαφέρον για τό πώς και από ποιούς έγκαθίστανται αυτές οι σχέσεις και πώς άλλοι ευρύτεροι κοινωνικοί μηχανισμοί τις άναπαράγουν, όπως π.χ. οι ήλικιακές ιεραρχίες, ή πατριαρχία, ή σεξουαλικότητα και ή εθνότητα. Μέ άλλα λόγια ή άμοιβαιότητα και ή έμπιστοσύνη δεν μπορούν νά προσεγγίζονται χωρίς νά λαμβάνονται υπόψη τά ταξικά, φυλετικά, ήλικιακά, σεξουαλικά και εθνοτικά δεδομένα και οι ιεραρχίες πού έγκαθιστούν κάθε ένα από αυτά. Ποιός συσχετίζεται μέ ποιόν και μέ τί όρους είναι έρωτήματα κεφαλαιόδους σημασίας τά όποια δεν τίγονται στις προσεγγίσεις πού αναλύουμε, βρίσκονται δηλαδή πίσω από τά προγενέστερα και πίο προωθημένα έρωτήματα των ταξικών και των φεμινιστικών άναλύσεων.

Αυτό πού χαρακτηρίζει καλύτερα τή δυναμική των σχέσεων έμπιστοσύνης και άμοιβαιότητας για τή τοπική ανάπτυξη, είναι ή παρατήρηση του E. Mingione (1998) ότι «...άποτελούν συστήματα σχέσεων τά όποια έξ όρισμού συγκροτούν σχέσεις έξουσίας» (σελ. 27). Οι σχέσεις έξουσίας όμως άποσιωπούνται στις μελέτες της ΠΣ στην οικονομική γεωγραφία και αντίθεται τονίζονται οι ρομαντικές πλευρές της «άνθρώπινης οικονομικής συνεργασίας και του άλτρουισμού» στις έπιτυχημένες περιφέρειες. Η δυναμική της οικονομικής ανάπτυξης παρουσιάζεται έτσι χωρίς συγκρούσεις, όπου όλοι κερδίζουν έξισου και όπου κυριαρχούν τά δίκτυα συνεργασίας και ή μάθηση/καινοτομία. Η

7. Οι δείκτες αυτοί μετρώνται ανά διοικητική περιφέρεια και άφορούν στή συμμετοχή των κατοίκων σέ πολιτιστικούς και οικολογικούς συλλόγους, χορωδίες, έρασιτεχνικούς άθλητικούς συλλόγους, συμμετοχή σέ εκλογές και δημοψηφίσματα και άνάγνωση έφημερίδων. Από τούς δείκτες αυτούς προκύπτει ένας σύνθετος δείκτης τόν όποιο ο Putnam όνομάζει «δείκτη εκπολιτισμού» (civiness). Τις άπόψεις του Putnam έχουν κριτικάρει πολλοί στην Ίταλία και άλλου, εξακολουθούν όμως νά έχουν μεγάλη άπήχηση.

άντιμετώπιση της έμπιστοσύνης και της αμοιβαιότητας σε αυτές τις μελέτες, αντί να επαναφέρει τα κοινωνικά υποκείμενα στο κέντρο της συζήτησης (τά όποια υποτίθεται είχαν παραγνωρίσει όλες οι ριζοσπαστικές και μαρξιστικές προσεγγίσεις) μάς πηγαίνει πίσω σε μία εργαλειώδη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού. Τό αποτέλεσμα είναι μία αποπολιτικοποίηση της πολιτικής και μία έμμεση αλλά ουσιαστική νομιμοποίηση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών.

3. Η συζήτηση στην Ελλάδα

Όπως ήδη έχω αναφέρει η συζήτηση για την ΠΣ στη χώρα μας είναι περιορισμένη. Μία ιδιαίτερα χρήσιμη ανασκόπηση παρατίθεται από τον Δ. Φουτάκη (2004). Περιγράφει τη σημασία που έχουν οι πολιτισμικοί παράγοντες, μεταξύ των οποίων και τό κοινωνικό κεφάλαιο, στις θεωρίες της «Νέας Περιφερειακότητας» (New Regionalism). Προσδιορίζει τις έννοιολογικές δυσκολίες και τά προβλήματα εμπειρικών μετρήσεων και καταλήγει σε μία συνολική κριτική αποτίμηση για τη σκοπιμότητα της χρήσης του κοινωνικού κεφαλαίου ως δείκτη τοπικής οικονομικής ανάπτυξης. Αντίστοιχα κριτικός αλλά και ιδιαίτερα προσεκτικός στη χρήση των έννοιων του κοινωνικού κεφαλαίου και της έμπιστοσύνης/αμοιβαιότητας είναι και ο Σ. Κονιόρδος, στην εισαγωγή του βιβλίου που έχει έπιμεληθεί και στο δικό του άρθρο στο ίδιο βιβλίο (Κονιόρδος, 2005). Από τη σκοπιά της οικονομικής κοινωνιολογίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας, ο Κονιόρδος μέσω μιας έκτεταμένης έρευνας πεδίου σε μικρομεσαίες έπιχειρήσεις στην Αττική, διερευνά τά δίκτυα έμπιστοσύνης μεταξύ παραγωγών, προμηθευτών και πελατών για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι έχει περιορισμένη σημασία τό κοινωνικό κεφάλαιο, όπως τό υποστηρίζει ο Ρ. Πούτναμ. Αντιθέτως, ή Α. Λυμπεράκη (2000) χρησιμοποιεί και αποδέχεται τη θεωρία του Πούτναμ για τό κοινωνικό κεφάλαιο και την έμπιστοσύνη ως δείκτες που καθορίζουν την οικονομική ανάπτυξη. Δέν αναφέρεται σε περιφέρειες αλλά στο σύνολο της Ελλάδας για να έρμηνεύσει την ύστερηση ως προς τις άλλες χώρες της ΕΕ. Σε έθνικό επίπεδο τά προβλήματα της θεωρίας του Πούτναμ πολλαπλασιάζονται και αυτοαναρουνται έπειδή τό άθροισμα των κοινωνικών, έθελοντικών οργανώσεων (τις όποιες υπολογίζει ως δείκτη κοινωνικού κεφαλαίου) μπορεί να είναι συγκριτιωμένες σε μία δύο μόνο περιοχές, στοιχείο που άναιρεϊ πλήρως τις υποθέσεις περιφερειακής ανταγωνιστικότητας για τις όποιες μιλά ο Πούτναμ.

Οι εργασίες των Η. Κουρλιούρου (2001) και Λ. Λεοντίδου (1995, 2005) συγκροτούν μία περισσότερο γεωγραφική προσέγγιση, με άπ' ευθείας αναφορές στην ΠΣ στην οικονομική γεωγραφία. Ο πρώτος είναι περισσότερο κριτικός προς την ΠΣ, κάνει μία γενική αναφορά

στη μετανεωτερικότητα και στις τοπικές άφηγήσεις (σελ. 99-109) και ειδικά για την οικονομική γεωγραφία μιλά για τις μεταστροφές προς τά θεσμικά οικονομικά και τις πολιτιστικά προσδιορισμένες δραστηριότητες. Αντιμετωπίζει όμως την ΠΣ ως διεπιστημονικό έμπλουτισμό της κριτικής ριζοσπαστικής οικονομικής γεωγραφίας (σελ. 107), στοιχείο που δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί δεδομένου ότι πρόκειται για δύο ρεύματα σκέψης που θέτουν διαφορετικά έρωτήματα με άποκλίνουσες μεθοδολογίες. Η Λ. Λεοντίδου (2005, κεφ. 8) είναι ένθερμη όπαδός της μετανεωτερικότητας και άσχολεϊται έκτενως με την ΠΣ και τό κοινωνικό κεφάλαιο, ως προέκταση των κοινωνικών δικτύων. Διατηρεί έπιφυλάξεις ως προς την σχέση κοινωνικού κεφαλαίου και οικονομικής ανταγωνιστικότητας (σελ. 292), αποδέχεται όμως τά περι τόπου, τοπικότητας, «μαθησιακής περιφέρειας» (learning region) και πολιτιστικών χαρακτηριστικών που ένθηκούνται σε συγκεκριμένους τόπους. Δέν την άπασχολεϊ όμως πώς και από ποιούς έγκαθίστανται αυτές οι σχέσεις και τά δίκτυα και με τί είδους ιεραρχίες και άποκλεισμούς.

4. Δύο έρωτήματα για τό τέλος: τό θέμα του χώρου και ή έλξη του σχετικισμού και του υποκειμενισμού

Θά ήθελα να τελειώσω με τό προσφιλές για τούς γεωγράφους θέμα του χώρου και την έλξη του σχετικισμού και του υποκειμενισμού που αισθάνομαι πολλές φορές να αναδύεται από τις μελέτες της ΠΣ στην οικονομική γεωγραφία.

Οι έννοιες του χώρου, του τόπου και της περιφέρειας ήταν πάντα άνοικτες σε πολλαπλές έρμηνείες στην ανθρωπογεωγραφία και γι' αυτό άποτελούν θέματα για έντονες αντιπαραθέσεις. Στην οικονομική γεωγραφία, από τά τέλη της δεκαετίας του 1970, είχε γίνει σαφές —όχι όμως και άποδεκτό από όλους— ότι και οι τρεις έννοιες έκτός από τά άπόλυτα, φυσικά-γεωμετρικά τους χαρακτηριστικά έμπεριέχουν και άναπαραστάσεις και σχετικούς χώρους (π.χ. χάρτες, έντοπισμένη γνώση, άξίες χρήσης και άνταλλαγής, κινήσεις, κυκλοφορίες) καθώς και χώρους της άναπαράστασης και σχεσιακούς χώρους (π.χ. ροές και πεδία, χωροχρονική συμπίεση, φαντασιακές γεωγραφίες).⁸

8. Από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία βλ. ένδεικτικά: Η. Lefebvre (1974), *La production de l' espace*, Paris: Anthropos και στα έλληνικά Η. Lefebvre (1977), *Τό δικαίωμα στη Πόλη*, Παπαζήσης; Αθήνα, D. Massey (2005), *For Space*, Sage: London, τη συνέντευξη του D. Harvey και τό κείμενό του «Space as a key Word», στις *Γεωγραφίες*, No 10, 2005.

Ένα βασικό πρόβλημα των προσεγγίσεων της ΠΣ στην οικονομική γεωγραφία είναι η τάση για *θεωρητική κατανόηση του χώρου ως εδάφους*. Για να υποστηρίξουν τη συσχέτιση τοπικού κοινωνικού κεφαλαίου και έμπιστοσύνης/άμοιβαιότητας με την ένδοξη οικονομική ανάπτυξη, οι γεωγράφοι και οι οικονομολόγοι έχουν ανασύρει από παλαιότερες θεωρίες τις έννοιες του εδαφικά προσδιορισμένου χώρου, άδιαφορώντας ή αγνοώντας τις συζητήσεις του 1970. Έπιπλέον υποθέτουν ότι οι οικονομικές διαδικασίες ολοκληρώνονται κυρίως στο πλαίσιο συγκεκριμένων περιφερειών εντός των οποίων έντοπιζονται τα κοινωνικά και πολιτισμικά μοναδικά χαρακτηριστικά που περιέγραψα παραπάνω. Ορισμένοι μάλιστα όμιλοῦν και για όριοθετημένες διοικητικά περιοχές-περιφέρειες, ως τους νέους «παγκόσμιους παίκτες» (Storper, 1997), και για «εδαφικά πρότυπα καινοτομίας» ως τη λύση για επιτυχή τοπική ανάπτυξη (Moulaert, Sekia, 2003).

Τά επιχειρήματα έτσι αυτοπαγιδούνται και λίγο απέχουν από τον εδαφικό ντετερμινισμό και τις νεοκλασικές θεωρίες χωροθέτησης. Οι γνωστοί παράγοντες κεφάλαιο, εργασία, γη, πρώτες ύλες, αγορές φαίνεται να έχουν αντικατασταθεί με τα μετανεωτερικά πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Έπαναλαμβάνω ότι δεν άμφισθητώ τη σημασία αυτών των μη οικονομικών παραγόντων ούτε και τό τοπικό ακόμη και εδαφικό τους προσδιορισμό. Συχνά, π.χ. κάποιες δεξιότητες και κάποιες κουλτούρες παραγωγής υπάρχουν συγκεντρωμένες μόνο σε όρισμένες δυναμικές περιοχές, όπως οι γουνεργάτες και γουνεργάτριες στην Καστοριά, οι κατασκευαστές μουσικών οργάνων στην Ancona, οι υποδηματοποιοί στη Macerata και στο Ascoli Piceno, της Ιταλίας κ.ά. Όμως αυτές οι παρατηρήσεις πρέπει να τεκμηριώνονται έμπειρικά, να μὴν άποτελοῦν a priori υποθέσεις και, τό κυριότερο, να μὴν γενικεύονται.

Σήμερα, σε μιά παγκοσμιοποιημένη οικονομία στην όποια κυριαρχοῦν οι άλυσίδες παραγωγής άξιας, *οί τόποι και οι περιφέρειες είναι περισσότερο από παλαιά άνοιχτές και έχουν μιά σχεσιακή άυτονομία*. Δηλαδή, ή οικονομική επιτυχία/άποτυχία κάποιων πόλεων και περιφερειών δεν εξαρτάται μόνο ή κυρίως από τά τοπικά τους πολιτισμικά και θεσμικά χαρακτηριστικά, όσο καλά και καινοτόμα και άν είναι, αλλά και από τό τί γίνεται σε άλλες περιοχές του κόσμου. Άν παλαιότερα οί τόποι και τά χαρακτηριστικά τους είχαν παραγνωριστει ὑπέρ μιάς «μεγάλης αφήγησης» που έδινε σημασία μόνο στη συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα και σε υποθέσεις περί ένιαίου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αυτό δεν δικαιολογει την αντικατάστασή της από μιά έξίσου λάθος μεγάλη αφήγηση περί τοπικότητας. Και άν παλαιότερα οί πολιτισμικοί μηχανισμοί και οί θεσμοί ήταν άπόντες σε κάποιες οικονομικογεωγραφικές προσεγγίσεις, έξίσου λάθος είναι ή σημερινή άγνοια ή άδιαφορία για την οικονομία.

Η κατανόηση της σημασίας του παγκόσμιου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και ή θεωρητική σύλληψη του χώρου πέρα από την εδαφικότητα και τίς εύκλειδεις γεωμετρίες ήταν και παραμένει μιά από τίς βασικές συνεισφορές της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής γεωγραφικής σκέψης. Σήμερα οί όπαδοί της ΠΣ στην οικονομική γεωγραφία συχνά άγνοοῦν ή κάνουν μιά πολύ έπιλεκτική άνάγνωση των συνεισφορών των Λεφέβρ, Χάρβεϊ, Μάσσην, Βαλλερστάιν, Λίπιετς, Γκρέγκορυ, Σόγια, Χάντσον, Σούνγκενταφ (H. Lefebvre, D. Harvey, D. Massey, E. Wallerstein, A. Lipietz, D. Gregory, E. Soja, R. Hudson, E. Swyngedouw) και άλλων οί όποιοί έχουν μιλήσει γι' αυτά.

Οί παραπάνω παρατηρήσεις με οδηγούν στο τελευταίο ερώτημα που άφορά στίς μεθόδους. Η γεωγραφία, όπως και οί άλλες κοινωνικές επιστήμες, πρέπει να προστατεύσει τον έαυτό της από αυτούς που άρνούνται την ικανότητά της να μās βοηθά στην κατανόηση του κόσμου, χρησιμοποιώντας τίς δικές της μεθοδολογίες. Φυσικά δεν υπάρχει πλήρης άυτονομία άνθρωπογεωγραφικών μεθόδων. Όμως, ακόμα και οί δάνειες μέθοδοι από άλλες κοινωνικές επιστήμες οφείλουν να προσαρμόζονται στίς δικές της πειθαρχίες και στά δικά της ερωτήματα, εκ των οποίων τό σπουδαιότερο είναι ή κατανόηση της όργάνωσης του χώρου, ή χωρικότητα των κοινωνικών σχέσεων/άντιθέσεων. Πολύς από τίς άδυναμίες της ΠΣ στην οικονομική γεωγραφία οφείλονται στην άυτοαμφισβήτηση της ικανότητας των γεωγράφων να μελετοῦν, παρατηροῦν και κατανοοῦν τη χωροκοινωνική πραγματικότητα με τον συνδυασμό έρευνών «γραφείου» και «πεδίου». Δεν είναι τυχαίο ότι, από τίς εργασίες που έχουν χρησιμοποιήσει τίς έννοιες του κοινωνικού κεφαλαίου και της έμπιστοσύνης/άμοιβαιότητας για να στηρίξουν υποθέσεις δυναμικής τοπικής ανάπτυξης, ελάχιστες είναι εκείνες που έχουν έλέγξει τίς υποθέσεις τους στο πεδίο.

Υπάρχουν μάλιστα όριακές και άκραίες θεωρήσεις στά πλαίσια της ΠΣ που άρνούνται την ύπαρξη όποιασδήποτε άντικειμενικής πραγματικότητας, (π.χ. μιά μικρή πόλη με βιομηχανική παράδοση σε κρίση, με ύψηλά ποσοστά άνεργίας), ή όποια να μὴν είναι ύποκειμενική κατασκευή του παρατηρητή για διάφορους λόγους. Είναι πολύ ισχυρή ή άποψη μεταξύ των όπαδών της ΠΣ, ότι κανείς δεν μπορεί να διαπεράσει τά όρια της γλώσσας, δηλαδή των έννοιών οί όποιες άποτελοῦν και τον μοναδικό τρόπο να μιλήσει κανείς για τον κόσμο. Η ειδική σημασία της γλώσσας στη γεωγραφία —ή όποια εκτός από κείμενα περιλαμβάνει φυσικά και χάρτες, εικόνες, διαγράμματα και δορυφορικές πληροφορίες— είναι γνωστή και προξενει διαχρονικές άντιπαραθέσεις, από τίς πρώτες «γραφές περί την γη», τίς παραμορφώσεις του Μέγκατορ, τίς άποικιοκρατικές περιγραφές των «Άλλων» μέχρι τά σύγχρονα ψεύδη με τίς δορυφορικές εικόνες. Όμως «ή άλήθεια μου δεν ισχύει όσο άκριβώς και ή δική σου, άνε-

ξάρτητα ἀπό τὰ γεγονότα καί τή πραγματικότητα», ὅπως γράφει ὁ Ἔρικ Χόμπσμπομ (2004) γιά τήν ἀντίστοιχη διαμάχη στούς ἱστορικούς. Ἄν ἡ γεωγραφία ἔχει ὑποφέρει ἀπό πολλούς καί διαφορετικούς ντετερμινισμούς καί ἂν ὁ θετικισμός καί ὁ ἐμπειρισμός παρμονεύει πάντα στή γωνία, αὐτό δέν ἀποτελεῖ δικαιολογία γιά διολίσθηση πρὸς τόν ὑποκειμενισμό καί τόν σχετικισμό.

Ἡ ΠΣ στήν οἰκονομική καί γενικότερα στή γεωγραφία, μέσω τῆς κυριαρχίας τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας, τοῦ ἐλέγχου τῶν «πυλῶν εἰσόδου» γιά δημοσιεύσεις στά ἀγγλόφωνα περιοδικά καί τίς ἐπιλεκτικές ἐφαρμογές τῆς ἀπό νεοφιλελεύθερους διεθνεῖς ὀργανισμούς καί ἐθνικές κυβερνήσεις, ἀποτελεῖ σήμερα τό κυρίαρχο παράδειγμα στόν κλάδο. Ἀναμφισβήτητα ἀνέδειξε πολλές ἀδυναμίες τῶν παλαιότερων προσεγγίσεων καί ἀνοίξε νέους δρόμους γιά ἔρευνες καί ἐφαρμογές πολιτικῶν. Συγχρόνως ὅμως ἀναπαρήγαγε πολλά ἀπό τὰ γνωστά προβλήματα, καταλήγοντας σέ παρόμοια ἀδιέξοδα μέ ἐκεῖνα στά ὁποῖα ἄσκησε κριτική. Τό κυριότερο, ἄφησε ἐκτός τῆς κυρίαρχης θεματολογίας μιά σειρά πραγματικά κριτικῶν ἐρωτημάτων ὅπως τὰ προβλήματα τῶν καθυστερημένων περιοχῶν καί τήν ἀνιση ἀνάπτυξη, τίς ἐντονες χωροκοινωνικές ἀνισότητες, τή φτώχεια, τούς ἀστεγούς καί τόν κοινωνικό ἀποκλεισμό στίς πόλεις, τούς μετανάστες, τήν ἀναδιάρθρωση κεφαλαίων καί κλάδων πού ὀδηγεῖ σέ μαζική ἀνεργία, τόν ρόλο τῶν κρατικῶν ρυθμίσεων, κ.ἄ., γιά νά περιοριστῶ σέ ἓνα μικρό μόνο κατάλογο, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι ἐνδεικτικός τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν τῆς πολιτιστικῆς στροφῆς.

Βιβλιογραφία

- Βαῖου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ. (1997) *Μέ τή ραπτομηχανή στήν κουζίνα καί τούς Πολωνούς στούς ἀγρούς: Πόλεις, Περιφέρειες καί Ἄτυπη Ἔργασία*, Ἐξάντας: Ἀθήνα.
- Bourdieu, P. (1980) «Le capital social», *Actes de la Recherche en Sciences Social*, 3:2-3, pp. 123-134.
- Bourdieu, P. (2005) *The Social Structures of the Economy*, Polity: London.
- Blim, M. (1990) *Made in Italy: Small scale industrialization and its consequences*, N.Y. Preager.
- Hadjimichalis, C. (2006) «The end of “Third Italy” as we knew it?» *ANTIPODE*, vol. 38:1, pp. 82-106.
- Hadjimichalis, C. (2006 ὑπό ἔκδοση) «Non economic factors in economic geography and New Regionalism: a sympathetic critique», *INTERNATIONAL JOURNAL OF URBAN AND REGIONAL RESEARCH*, vol. 30:4.
- Hobsbawn, E. (2004) «Ἱστορία: μιά νέα ἐποχή τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου», *Ὁ Πολίτης*, No 129, σελ. 10-15 (μεταφ. Ἀπό *Monde Diplomatique*).
- Koniordos, S. (2005) (ed) *Networks, Trust and Social Capital*, Ashgate, Aldershot.
- Koniordos, S. (2005) «Informal support networks in the making of small independent business: beyond strong and weak ties?», στό: *op.cit.*
- Κουρλιούρος, Ἡλ. (2001) *Διαδρομές στίς Θεωρίες τοῦ Χώρου: οἰκονομικές γεωγραφίες τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀνάπτυξης*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα.
- Λεοντίδου, Λ. (1995) «Τό μεταμοντέρνο κίνημα στή γεωγραφία: ὁ χῶρος ὡς καλειδοσκόπιο μεταφορντιστικῶν τοπίων, κοινωνικῶν δικτύων καί διῦποκειμενικῶν κόσμων», στό: Δ. Γεωργουλῆς (ἐπιμ.) *Κείμενα στή Θεωρία καί στή Ἐφαρμογή τοῦ Πολεοδομικοῦ καί τοῦ Χωροταξικοῦ Σχεδιασμοῦ*, Παπαζήσης: Ἀθήνα, σελ. 283-317.
- Λεοντίδου, Λ. (2005) *Ἀγεωγράφητος Χώρα: Ἑλληνικά εἰδῶλα στίς ἐπιστημολογικές διαδρομές τῆς Εὐρωπαϊκῆς Γεωγραφίας*, Ἑλληνικά Γράμματα: Ἀθήνα.
- Λυμπεράκη, Α. (2000) «Δυσχέρειες καί ἐκκεντρικότητες στό δρόμο γιά τήν οἰκονομική σύγκλιση: διαθεσιμότητα πόρων καί ἀσυμφωνία μεταξύ θεσμῶν, νοοτροπιῶν καί συμπεριφορᾶς στήν περὶπτωση τῆς Ἑλλάδας», στό: *Σεμινάρια τοῦ Αἰγαίου: Πρὸς μιά Ριζοσπαστική Ἀτζέντα γιά τίς Εὐρωπαϊκές Πόλεις καί Περιφέρειες*, Πάρος 1999, σελ. 395-420.
- Mingione, E. (1998) *Sociologia della vita economica*, Carocci, Roma.
- Moulaert, F., Sekia, F. (2003) «Territorial Innovation Models: a critical survey», *Regional Studies*, 37:3, pp. 289-302.
- Putnam, R. (1993) *Making democracy work*, Princeton Univ. Press.
- Smith, G. (1999) *Confronting the present: towards a politically engaged anthropology* Berg, Oxford.
- Simonsen, K. (2003) «“On being in-between”: social and cultural geography in Denmark», *Social and Cultural Geography*, 4:2, pp. 255-260.
- Storper, M. (1997) *The regional world: territorial development in a global economy*, Guilford, N.Y.
- Vaiou, D. (2005) «The ambiguities of social and cultural geography in Greece», *Social and Cultural Geography*, vol. 6:3, pp. 455-469.
- Vinay, P. (1985) «Family life cycle and the informal economy in Central Italy», *IJURR*, 9:1, pp. 82-97.
- Ybarra, J.A. (1986) «La informalización industrial en la economía valenciana: un modelo para el subdesarrollo», *Revista de trabajo*, vol. 2, pp. 28-39.
- Φουτάκης, Δ. (2004) «Χῶρος, ἀνταγωνιστικότητα καί κοινωνικό κεφάλαιο: μιά κριτική ἀνασκόπηση», στό: Γρ. Καυκαλάς (ἐπιμ.) *Ζητήματα Χωρικής Ἀνάπτυξης: Θεωρητικές προσεγγίσεις*, Κριτική: Ἀθήνα, σελ. 39-71.

ΚΟΜΒΟΙ ΣΤΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ «ΕΘΝΟΣ»

του Παναγιώτη Νούτσου

Μέρος II

Αυτή τη φορά συνεχίζω με τό 19ο κεφάλαιο του δοκιμίου: *Πώς στοχάστηκαν τό έθνος αυτοί που ήθελαν νά αλλάξουν τόν κόσμο;*, με τίς ίδιες ακριβώς προϋποθέσεις που συντέθηκε τό προηγούμενο κείμενό μου (*Ο Πολίτης*, τχ. 140, Ιανουάριος 2006, σσ. 21-26). Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγραφέας [=σ.] πραγματεύεται τή δυάδα των Μάικλ Χάρντ (Michael Hardt) και Άντόνιο Νέγκρι (Antonio Negri) ως θιαστών του «άντι-έθνους τής παγκοσμιοποίησης» (124-129). Πρόκειται για τήν υιοθέτηση τής «παράδοσης και του στύλ του διαδήματος» του Λένιν (*Ιμπεριαλισμός, τό τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού*, 1917), με τή φιλοδοξία νά επανατοποθετηθεί ή «όλη συζήτηση για τήν παγκοσμιοποίηση» (124). Οι δύο συγγραφείς ωστόσο εξηγούν ότι προσπαθούν νά εφαρμόσουν μία «κατά τό δυνατόν εύρεια διεπιστημονική προσέγγιση», με «υπόδειγμα» τό *Κεφάλαιο* του Μάρξ και τό *Mille Plateaux* των Ντελέζ και Γκουαταρί.

Στόν βαθμό που «άφηγούνται» τή μετάβαση από τή «σκοπία τής ιστορίας των ιδεών και τής κουλτούρας», δηλαδή και τήν επισκόπηση τής «γενεαλογίας τής έννοιας τής κυριαρχίας», πραγματεύονται και τίς αντιλήψεις του Λένιν που με τά «διδαισθητικά» συμπεράσματα οδηγούν «εύθέως στή θεωρία τής Αυτόκρατορίας», χωρίς νά άγνοείται ότι ή «πρακτική και πολιτική πρόταση» του Λένιν για μία «παγκόσμια επανάσταση ναύαγησης». Κατά τόν σ. (124) ή «Αυτόκρατορία» λογίζεται ως τό «στάδιο μετά τόν Ιμπεριαλισμό», ένω οι συγγραφείς βλέπουν σ' αυτή τή διαδικασία τό «λυκόφως τής νεωτερικής κυριαρχίας». Ό,τι συνοψίζεται στό παρατιθέμενο από τόν σ. (124/125) απόσπασμα για τήν άπουσία «κάποιου έδαφικού κέντρου έξουσίας». Δηλαδή ή «Αυτόκρατορία» λειτουργεί ως «άποκεντρωμένος και άπεδαφικοποιητικός μηχανισμός» (ό σ.: «άπεδαφοποιητικός») που βαθμαία «ένσωματώνει» κάθε γωνιά του πλανήτη.

Έτσι τό πρώτο που διαχειρίζεται ή «Αυτόκρατορία» είναι «ύβριδικές ταυτότητες». Στο θέμα αυτό οι δύο συγγραφείς (ό σ. στό κεφάλαιο για τή «μετα-αποικιακή προσέγγιση» τό προσέγρασε) προσφεύγουν στα «συμφραζόμενα των μετανεωτερικών θεωριών» και σε «ένα όρισμένο ρεύμα μετααποικιακών σπουδών». Δηλαδή στίς επεξεργασίες του Χ. Μπάμπα για νά εξηγήσουν πώς ή «κατάφαση τής πολλαπλότητας των διαφορών» παραπέμπει στήν ύπονόμηση τής έξουσίας των «κρατουσών δυαδικών δομών». Άναμφίβολα, ή προβληματική τής «ύβριδικής» σύστασης των «άφηγήσεων», για νά περιορισθώ σε ό,τι προτάσσει ό σ., και κατ' επέκταση των «πολιτισμών» γνώρισε κιόλας μία άξιοπρόσεχτη θεωρητική συγκομιδή.

Ίσως εκείνο που έξακολουθεί νά διαφεύγει, άκόμη και από τούς δύο συγγραφείς και προφανώς από τούς σχολιαστές τους, είναι ή άνιση συνεύρεση των μερών στό σύνολο των θεσμών που επιτρέπουν τήν άνάδυση και τήν παρουσία τής «ύβριδικότητας». Δηλαδή ό «hybrida» (κάποτε έτυμολογήθηκε από τό «ύβρις») γεννιέται από Ρωμαίο πολίτη (τώρα: Άμερικανό, λίγο νωρίτερα: Άγγλο) και ξένη ή δούλη μητέρα. Επιπλέον, τίθεται σε δεύτερη μοίρα ή κατανόηση τής «ύβριδικότητας» τής ίδιας τής θεωρίας για τό «DissemiNation» και τήν «post-colonial contramodernity» παλαιότερα και τής «Αυτόκρατορίας» πρόσφατα.

Γενικότερα, ένας ιστορικός θά μπορούσε νά προβεί στήν έπιστημολογική ανατομία των θεωρητικών προκείμενων τής «Αυτόκρατορίας». Άς πούμε με άναλογικά δείγματα τό έγχειρημα του Άγουστίου. Έκτός από ό,τι σημειώνουν οι δύο συγγραφείς, που άντλούν «έμπνευση» από τόν όραματισμό αυτού του «σχεδίου άμφισβήτησης τής παρακμάζουσας Ρωμαϊκής Αυτόκρατορίας», με τήν εκ νέου βέβαια δήλωσή τους ότι τό δικό τους «προσκύνημα στή γη» είναι και «παραμένει άπολύτως έμμενες» (ό σ. αναλύεται στό νά δια-

κρίνει ἐδῶ «συνηγήσεις τῆς θεολογικῆς σκέψης» 125), θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ διαβλέπει τοὺς λόγους πού ὁ Αὐγουστίνος ἀνέθετε στὸν μαθητὴ του Ὁρόσιο νὰ συνθέσει «παγκόσμια ἱστορία» μὲ ἀφετηρία καὶ σκόπευση μιά «ἀληθινὴ συλλογὴ τῶν κακῶν τοῦ κόσμου».

Ἄν ζοῦσε ὡς τοὺς «αὐτοκρατορικοὺς» commentatores, πού ἐκλαίκευον μὲ κάθε πόνημα τὴν «αὐτοκρατοριοποίηση τῶν κοινοτήτων», ὁ Τόνμπι καὶ προέβαινε σὲ κάτι παρόμοιο; Τί θὰ ζητοῦσε νὰ ἀπομνημειωθεῖ στὸν αἰῶνα τῆς «παγκοσμιοποίησης»; Προφανῶς οἱ δύο παγκόσμιοι πόλεμοι θὰ ἀποτελοῦσαν τὸ προανάκρουσμα τῆς «διπολικῆς» ἐποχῆς, ἐνῶ ἀντίστοιχα στὴ «μεταδιπολική» ἐποχῇ οἱ φερόμενοι ὡς «τοπικοὶ πόλεμοι» (Ἰράκ, Γιουγκοσλαβία, Ἀφγανιστάν, Ἰράκ) νὰ ἀποκτοῦν διεθνῆς ἐνδιαφέρον ὡς μορφές παραδειγματισμοῦ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀστυνομικοῦ τύπου ἐπιτήρηση τῶν «ἀρχῶν» τῆς «διεθνοῦς νομιμότητας». Κι ἂν οἱ καλοὶ τρόποι ἐνός «Sig» τῆς ἱστοριογραφίας δέν τοῦ ἐπέτρεπαν τὴν ἐξωτερικέυση τοῦ ἐγγενοῦς κυνισμοῦ, ὁ θαλαμηπόλος ὅμως τῶν ἰδεῶν τοῦ Τόνου Μπλέρ, ὁ Α. Γκίντενς θὰ μιλήσει ἀπερίφραστα ὅτι δέν διανύουμε μιά «νέα ἐποχῇ», ἐφόσον ξεδιπλώνεται ἀπλῶς ὁ τύπος τῆς «modernity» σὲ ὅλο καὶ περισσότερες γωνιές τοῦ πλανῆτη.

Ὅσοι μάλιστα πραγματεύονται ἀντὰ τὰ θέματα μὲ γνώμονα μιά πρακτικὴ πού νὰ ἀντλεῖ ἀπὸ ὅ,τι ὀνομάζεται «political correctness» δέν ὑπονοοῦν τίποτε ἄλλο παρά ὅτι στὸ πεδίο τῶν διεθνῶν σχέσεων τὸ «μέρος» παραμένει «μέρος» μὲ τὰ ὅλα του καὶ τὸ «ὄλο» νὰ μὴν παραχωρεῖ ὅ,τιδήποτε ἀπὸ τὴν ἰσχύ του. Ἴσως σὲ μιά τέτοια καθήλωση, πού παραπέμπει στὴν ἀποκαθῆλωση τῶν σχεδιασμῶν τῆς «ἀντι-κοινωνίας», νὰ ψηλώνει ὁ Φουκουγιάμα καὶ νὰ φουντώνουν οἱ ὀπτασίες γιὰ τὸ «τέλος τοῦ κόσμου». Καὶ τὸ σχῆμα τῶν «δύο πολιτειῶν» καὶ ἡ συναφῆς ὑπόδειξη τοῦ Αὐγουστίνου νὰ μελετηθοῦν τὰ «προδιαγεγραμμένα» ὡς «συγκρασημένα» τέλη τους; Πρόκειται, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ σ. (128/129), γιὰ ἀπόπειρα σύνδεσης τῶν δύο συγγραφέων μὲ τὴ «μεγάλῃ παράδοσιν τῆς θετικῆς οὐτοπίας»;

Ὡς πρὸς τοὺς καταγραφεῖς τοῦ «αὐτοκρατορικοῦ οὐράνιου τόξου»: καταφάσκουν σὲ μιά πολιτικὴ τῆς «ἐμμένειας» μὲ τὴν πρόθεση νὰ καταστῆ «ἐπαναστατικῇ». Πῶς ἀντιλαμβάνεται μιά τέτοια ἀποβλεπτικότητα ὁ σ. στὸ παρὸν κεφάλαιό του; Ἡ ἀνάλυση τῶν δύο συγγραφέων φαίνεται νὰ «τρέχει πάνω σὲ δύο ράγες»: στὴν «Αὐτοκρατορία» καὶ ἀντίστοιχα στὸ «πλῆθος», τὸ ὅποιο ὅμως γίνεται ἀντιληπτό ὡς «χρυσασπίδα». Τὸ «ἔθνος» θρῖσκει ἀνάμεσα στὸ «πλῆθος» καὶ τὸν «λαό» καὶ ὡς «ὑπερβατικὴ ἀρχή» ἐμφανίζεται νὰ προϋπάρχει τῆς «ἀστικῆς κοινωνίας» ὥστε νὰ τὴν καθιστᾷ «φυσικὴ καὶ ἀρχέγονη». Μ' ἄλλα λόγια εἶναι «ἀπόρροια τῆς ὀργάνωσης τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας» (126);

Οἱ δύο συγγραφεῖς πραγματεύονται τὴν «κυριαρχία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους» ὀριοθετώντας τὴ «γένεσιν» του (δέν νιώθουν ἀμήχανα μὲ τὴ διατύπωση) στὸ «ἔδαφος

τοῦ κληρονομικοῦ καὶ ἀπολυταρχικοῦ κράτους». Δηλαδή ἡ «νεωτερικὴ ἔννοια τοῦ ἔθνους» παρέλαβε τὸ «κληρονομικὸ σῶμα τοῦ μοναρχικοῦ κράτους» καὶ τὸ «ἐπανεφηῦρε σὲ νέα μορφή». Ὑπόκειται ὡς πρὸς τὴ «νέα ὀλότητα τῆς ἐξουσίας» ἡ διαδικασία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καὶ ἡ ἀξιοποίηση τῶν «παλαιῶν δικτύων τῆς ἀπολυταρχικῆς διοίκησης».

Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ «συνδρομὴ τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας» στὴ σταθεροποίηση τῆς ἐξουσίας. Δηλαδή τῆς «πολιτικῆς, ἐνοποιοῦ ταυτότητας, θεμελιωμένης στὴ βιολογικὴ συνέχεια τῶν δεσμῶν αἵματος, στὴ χωρική συνέχεια τοῦ ἐδάφους καὶ στὴ γλωσσικὴ κοινότητα». Οἱ δύο συγγραφεῖς πάντως ἀπομυθοποιοῦν αὐτὸ τὸ «πρέπει νὰ φαίνονται φυσικὲς καὶ ἀρχέγονες» οἱ «ταυτότητες» τοῦ «ἔθνους» καὶ τοῦ «λαοῦ». Ἀφαιροῦν τὴν «ἐπίπλαστη φυσικότητα», ἐπιμένοντας στὴ «νεωτερικὴ» σύλληψη τοῦ λαοῦ ὡς «κατ' οὐσίαν προϊόντος τοῦ ἐθνικοῦ κράτους». Ἐπομένως τὸ κολοβὸ ἀπόσπασμα: «Ἡ ἐθνικὴ ἰδιαιτερότητα εἶναι μιά κραταιὰ καθολικότητα» νοεῖται μὲ ὅ,τι συνάπτεται μ' αὐτό: «ὅλα τὰ νήματα τῆς μακρᾶς ἐξέλιξης κατέληξαν συνυφασμένα ἐδῶ» καὶ ὄχι μὲ τὸν κάθε φορὰ ὑπονοούμενο ἀπὸ τὸν σ. ἐξορκισμὸ τῆς «ἐθνογένεσης».

Οἱ δύο συγγραφεῖς ἀντιμεταπίζουν ἔτσι τοὺς ὅρους ἀνάδυσσης τῆς «κατασκευῆς τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας» πού «τουλάχιστον λειτουργεῖ ὡσάν νὰ ἦταν» μιά «συλλογικὴ φαντασίωση», ὅπως διορθώνουν τὸν Ἄντερσον. Καὶ ὅπως στὴ συνέχεια τὸν ἀντιστρέφουν: τὸ «ἔθνος νὰ γίνεται ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ φανταστοῦμε τὴν κοινότητα». Πρόκειται γιὰ μιά «ταυτότητα» πού ἐμπεριέχει ἓνα «ἔδαφος ἐμπλουτισμένο μὲ πολιτισμικὲς σημασίες, μὲ μιά κοινὴ ἱστορία καὶ μιά γλωσσικὴ κοινότητα», σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐδραΐωση μιᾶς «ταξικῆς νίκης, μιᾶς σταθερῆς ἀγορᾶς» μὲ τὴ δυνατότητα «οἰκονομικῆς ἐπέκτασης» καὶ ἐξεύρεσης νέων χώρων γιὰ ἐπενδύσεις καὶ «ἐκπολιτισμὸ».

Ἀκριβῶς τὸ τελευταῖο σημεῖο ὀδηγεῖ τοὺς δύο συγγραφεῖς στὸν «ἐθνικισμὸ τῶν ὑποδεεστέρων», δηλαδή τοῦ «πρώην ἀποικιακοῦ κόσμου», καὶ τὸν σ. νὰ τοῦ ἀποδίδει «θετικὸ πρόσημο», μιά καὶ καθίσταται «προοδευτικός» ὡς «γραμμὴ ἀμυνας ἀπέναντι στοὺς κυρίαρχους» (127). Εἶναι μόνον αὐτό; Οἱ δύο συγγραφεῖς ὀριοθετοῦν μὲ σαφήνεια τὴ διττὴ (δέν εἶναι σχῆμα λόγου) ἀμφισημία, τόσο τὴν «προοδευτικὴ» ὅσο καὶ τὴν «ὀπισθοδρομικὴ» ὄψη, τοῦ «ἐθνικισμοῦ τῶν ὑποδεεστέρων».

Ὡς πρὸς τὴν πρώτη ἀμφισημία: στὰ «χέρια τῶν ὑποταγμένων γίνεται ἓνα ὄπλο ἀλλαγῆς καὶ ἐπανάστασης», δηλαδή χρησιμεύει ὡς «γραμμὴ ἀμυνας ἐναντίον τῆς κυρίαρχης ἰσχυροτέρων ἐθνῶν» (σ' αὐτοὺς λοιπὸν ἀνήκει ἡ ἔκφραση πού ἀμέσως παραπάνω υἱοθέτησε ὁ σ.) ἢ ὡς μιά «ἀσχυρωμένη γραμμὴ ἀμυνας ἐναντίον ἰσχυροτέρων ἐξωτερικῶν δυνάμεων». Ἀντίθετα, ὡς πρὸς τὴν ὄψη τὴν «ὀπισθοδρομικὴ», εἶναι ὁ «ἐθνικισμὸς» πού καθίσταται καὶ ὁ ἴδιος μιά «δύναμη κυρίαρχης», καταστέλλοντας τὴν «ἐσωτερικὴ διαφορὰ»

στό όνομα τῆς «ἐθνικῆς ταυτότητας, τῆς ἐνότητας καί τῆς ἀσφάλειας».

Σύμφωνα μέ τή δεύτερη ἀμφισβημία, τό «ἔθνος ἐμφανίζεται ὡς ρυθμιστής καί ἐγγυητής» τοῦ «κοινοῦ χαρακτηριστήρα μιᾶς δυνατικῆς κοινότητας» καί συνάμα ἡ «πολλαπλότητα καί ἡ μοναδικότητα τοῦ πλήθους» καταπνίγεται μέσα στόν «ἀσφυκτικό κλοιό τῆς ταυτότητας καί τῆς ὁμοιογένεια τοῦ λαοῦ».

Σέ μιᾶ «μειονότητα» τοῦ «ἀναπτυγμένου κόσμου», ὅπως εἶναι οἱ Ἀφροαμερικανοί, ὁ «ἐθνικισμός» τους ἔχει ἀλλάξει «πρόσημο» καί λογίζεται μόνον ὡς «προοδευτικός», ὅπως σημειώνει ὁ σ. (127); Οἱ δύο συγγραφεῖς καί σ' αὐτήν τήν περίπτωση διαφοροποιοῦν τήν «προοδευτική» ἀπό τήν «ὀπισθοδρομική» πλευρά τοῦ «μαύρου ἐθνικισμοῦ» τῶν Ἐνωμένων Πολιτειῶν πού ἔδρασε στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀμφισβησίας. Καί μολοντί δέν διαθέτει «κάποιον ἐδαφικό προσδιορισμό» (τοῦτο βέβαια τόν ξεχωρίζει ἀπό τήν «πλειονότητα τῶν ἄλλων ἐθνικισμῶν τῶν ὑποδεστέρων») ἀγωνίσθηκε κάποτε νά «τοποθετηθεῖ σέ ἀνάλογη θέση μέ τά κανονικά, ἐδαφικά προσδιορισμένα ἔθνη». Συνολικά, ἀπό τή μιᾶ πλευρά λειτούργησε μέ κριτήριο τήν «ἀμυνα καί τήν ἐνοποίηση τῆς κοινότητας» καί ἀπό τήν ἄλλη καταστέλλοντας «ἐσωτερικά» τήν «πολλαπλότητά» τῆς.

Ἀποδίδει ἐπίσης ὀρθά ὁ σ. (127) τοὺς συγγραφεῖς τῆς *Ἀυτοκρατορίας* ὅταν γράφει ὅτι «καλά» εἶναι τά «ἔθνη πού δέν ἔχουν ὑπάρξει ἀκόμη»; Κατά τοὺς δύο συγγραφεῖς οἱ «προοδευτικές» λειτουργίες τοῦ «ἔθνους» ὑφίστανται «κυρίως» ὅταν αὐτό δέν «συνδέεται πραγματικά μέ τήν κυριαρχία», δηλαδή ὅταν τό «κατά φαντασίαν ἔθνος» δέν ὑφίσταται ἀκόμη. Ἐπομένως, μόλις τό «ἔθνος ἀρχίζει νά σχηματίζεται ὡς κυρίαρχο κράτος», οἱ «προοδευτικές» του λειτουργίες «σχεδόν ἐξαφανίζονται» καί, ἀντίθετα, στοὺς κόλπους τοῦ «ἐθνικοῦ κράτους» ὅλες οἱ «κατασταλτικές» λειτουργίες τῆς «νεωτερικῆς κυριαρχίας» ἀναπτόνται «ἀνθῶν ἐν πλήρει δυνάμει».

Ὡς πρὸς τό τελευταῖο σημεῖο, ὁ σ. ἀδραξε τήν εὐκαιρία νά ἐλέγξει ὅσα ὁ ἴδιος εἶχε γράψει γιά τόν «ὀλοκληρωτισμό» στό κεφάλαιο τοῦ δοκιμίου του γιά τή «γενεαλογία τῆς κριτικῆς στόν ἐθνικισμό» (75-85); Ἀπλῶς μέ τήν ἴδια πρακτική ἀποκοπῆς ἐνός ἀποσπάσματος μιᾶς ὀράδας (τό «ἔθνος» ὡς «ὀλοκληρωτικῆ ὑπερκωδικοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ βίου») ἀπό τήν *Ἀυτοκρατορία* ἀποφαίνεται ὅτι ἡ κριτικὴ αὐτὴ «βασίζεται» στίς ἀναλύσεις τῆς Χ. Ἄρεντ γιά τήν «ὀλοκληρωτικὴ δημοκρατία» (127). Ἔτσι ὅμως ἔχουν τά πράγματα;

Οἱ δύο συγγραφεῖς πραγματεύονται τόν «ὀλοκληρωτισμό τοῦ ἐθνικοῦ κράτους» μέ τήν ἔννοια ὅτι «ὑπὸ τήν ἐξουσία τοῦ ἔθνους» ἡ «κρίση τῆς νεωτερικότητας παραμένει ὀριστικά ἀνοιχτή», δηλαδή ἡ «μορφὴ-κράτος τῆς νεωτερικότητας» ἐξετράπη στήν Εὐρώπη τοῦ 19ου καί τοῦ 20οῦ αἰῶνα σέ μιᾶ «ὀλοκληρῆ σειρά βαρβαρισμῶν». Ὅταν μάλιστα «μεσοῦντος τοῦ ψυχροῦ πολέμου» ἡ ἔννοια τοῦ «ὀλοκληρωτισμοῦ» εἰσάγεται στήν πολιτικὴ ἐπιστήμη, «μόνο ἐξωτερικά στοιχεῖα τοῦ

ζητήματος κατόρθωσε νά ἀγγίξει». Ἀπὸ τήν «ὀλοκληρωτικὴ δημοκρατία» οἱ δύο συγγραφεῖς κρατοῦν μόνον ὄρο καί τήν «πολιτικὴ σκοπιὰ» τοῦ Τάλμον, ὀριοθετώντας τήν ὡς τό «ὀργανικό θεμέλιο καί τήν ἐνιαία πηγὴ τῆς κοινωνίας καί τοῦ κράτους».

Επιπλέον, ὁ σ. (127) γράφει ὅτι «ἀκόμη καί στήν καρδιά τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τό ἔθνος λειτούργησε ὡς ἡ ἐπιβεβαίωση αὐτῆς τῆς κυριαρχίας, μέ ὀλοκληρωτικά μέσα», ἐπιδιώκοντας ἔτσι νά βρεῖ συνηγῶρους σέ ὅ,τι ἔγραψε, ἀκολουθώντας τόν Τάλμον, γιά τήν «ὀλοκληρωτικὴ δημοκρατία» πού γεννιέται μέ τή Γαλλικὴ Ἐπανάσταση (76-78). Ὁ Μάικλ καί ὁ Ἀντόνιο ἀντίθετα ἀνατρέχουν στόν Σείγιές (Seiyès) πού στήν «τεταμένη ἀτμόσφαιρα τῶν συζητήσεων γιά τό Σύνταγμα», κατὰ τόν τρίτο χρόνο τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, διέκρινε τό «ἔμβρυο τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ» στίς θέσεις τοῦ 18ου αἰῶνα γιά τήν ἐθνικὴ καί λαϊκὴ κυριαρχία πού «κατ' οὐσίαν διατηροῦσαν τήν ἀπόλυτὴ ἐξουσία τῆς μοναρχίας καί τὴ μετέφεραν στήν ἐθνικὴ κυριαρχία». Ἐπομένως οἱ πρακτικὲς τοῦ «ἐθνικισμοῦ» ὁδεύουν «ἐξαρχῆς στό δρόμο» πού καταλήγει στήν «ὀλοκληρωτικὴ ὑπερκωδικοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ βίου».

Ποῦ ὑπνώττει, στό κείμενο τῆς *Ἀυτοκρατορίας*, ἡ Ἄρεντ καί ὅ,τι ἡ ἴδια φαίνεται νά ἔγραψε γιά τήν «ὀλοκληρωτικὴ δημοκρατία» (127); Οἱ δύο συγγραφεῖς τήν ἐπικαλοῦνται ὡς πρὸς τήν ἀμερικανικὴ ἐπανάσταση καί εἰδικότερα γιά τήν «ἐδραΐωση τῆς δημοκρατίας μέσα στήν κοινωνία». Ἡ ἔννοια τῆς «κυριαρχίας ἀναφέρεται σέ μιᾶ ἐξουσία ἡ ὁποία ἐδρεύει ἐξολοκλήρου» στό ἐσωτερικὸ τῆς κοινωνίας καί δέν ἐναποτίθεται σέ μιᾶ «ὑπερβατικὴ σφαῖρα». Γιά τοῦτο ἀναγνωρίζουν στήν Ἄρεντ τήν ἐκτίμησιν ὅτι ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση ὑπῆρξε «ἀνώτερη» τῆς Γαλλικῆς, χωρὶς ὡστόσο νά συμμερίζονται τὴ «νοσταλγικὴ οὐτοπία» τῆς γιά τόν πολιτικὸ χῶρο, τήν ὁποία ἐξομολογεῖται στήν *Ἀνθρώπινη κατάσταση*.

Σέ κάθε περίπτωση ὁ Μάικλ καί ὁ Ἀντόνιο ἔχουν τήν ἐπίγνωση ὅτι οἱ ἔννοιες τοῦ «ὀλοκληρωτισμοῦ» πού «κατασκευάσθηκαν κατὰ τήν ψυχροπολεμικὴ περιόδο» ἀποδείχθηκαν χρήσιμα ὡς «εργαλεῖα προπαγάνδας» καί συνάμα «ἐντελῶς ἀνεπαρκεῖς» ὡς ἀναλυτικὲς κατηγορίες. Μέ ἐπιμύθιο: «Μόνον ντροπὴ θά ἔπρεπε νά μᾶς προκαλεῖ, χωρὶς νά ἐξαιρεῖται τό «πιό συνεκτικὸ» αὐτῆς τῆς φιλολογίας: *The Origins of Totalitarianism*, τό «θέαμα ὄλων ἐκείνων τῶν ραφιών στίς βιβλιοθηκὲς μας πού εἶναι γεμάτα ἀναλύσεις τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ» καί τίς ὁποῖες θά «μπορούσαμε νά τίς πετάξουμε χωρὶς κανένα δισταγμό».

Κι ἂν λοιπόν ὁ σ. ἔχασε ἔτσι τήν εὐκαιρία νά ἐπιβεβαιώσει τήν ἀπόφασή του ὅτι ἡ «κριτικὴ παράδοση» τῆς Ἄρεντ εἶναι «ἀπαραίτητη γιά μιᾶ σύγχρονη δημοκρατικὴ ἰδεολογία» (85), γιατί δέν ἀποπειράθηκε

νά σκιαγραφήσει μέ τόν τρόπο τῶν δύο συγγραφέων πῶς γεννήθηκαν καί σταδιοδρομήσαν τά «δύο ἀδελφάκια», στό «ταξίδι» πού ἄρχισε τό 1848 (9); Ἴσως ἡ προσκόλλησις στά θεωρήματα τῆς «ὀλοκληρωτικῆς δημοκρατίας», ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πατρότητά τους, καί ἡ ἐπιμονή του σ. νά στέκεται μόνο στή μία πλευρά τοῦ «ἐθνικισμοῦ τῶν ὑποδεεστέρων» δέν τοῦ ἐπέτρεψε νά προβεῖ σέ μία τέτοια πραγμάτευση.

Οἱ δύο συγγραφεῖς ὅμως ἀνατρέχουν στήν ἱστορική περίοδο πού ὁ «ἐθνικισμός πορευόταν χέρι χέρι μέ τόν σοσιαλισμό στήν Εὐρώπη», δηλαδή ἀνάμεσα στά «μέσα καί τά τέλη» τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅταν ἡ Σοσιαλιστική Διεθνὴς «χρειάσθηκε νά συμβιβαστεῖ μέ τά ἰσχυρά ἐθνικιστικά κινήματα». Ἔτσι συζητοῦν τίς οἰκείες ἀντιλήψεις τοῦ Ὄττο Μπάουερ καί τοῦ μπολσεβικισμοῦ πού κινήθηκε στό «παιγνίδι τῆς ἐθνικιστικῆς μυθολογίας», διαφεύδοντας τόν σ. (76, 78, 80) πού ἀναζητοῦσε μαζί μέ τήν Ἄρεντ τή συζυγία ναζισμοῦ καί κομμουνισμοῦ. Αὐτό δέν ἔγινε ἐπειδή τά «δύο ἄκρα συναντῶνται», ἀλλά γιατί ὁ «ἀφηρημένος μηχανισμός τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας βρίσκεται στήν καρδιά καί τῶν δύο».

Ὁ σ. βιάζεται νά φτάσει στήν «Αὐτοκρατορία» τήν ὅποια ὀρίζει ὡς «μορφή κυριαρχίας πέρα ἀπό τά ἔθνη»: «δέν τά χρειάζεται ὡς μορφές κυριαρχίας, παρά μόνο ἐργαλειακά» (127). Ἔστω καί μέ τέτοιο ἄλλα, δηλαδή μέ τήν πλήρη παράκαμψη τοῦ κυριότερου τμήματος τῆς Αὐτοκρατορίας: τίς «μορφές μετάβασης τῆς κυριαρχίας» καί τίς «μορφές μετάβασης τῆς παραγωγῆς», ὁ Μάικλ καί ὁ Ἀντόνιο συγκατανεύουν σ' αὐτήν τήν ἀπόδοση ὅσων ἔχουν γράψει γιά τίς σχέσεις «ἐθνῶν» καί «Αὐτοκρατορίας»;

Πράγματι ὁ σ. φτάνει κατευθείαν (128) στό τέλος αὐτοῦ τοῦ πολυσέλιδου βιβλίου, ἐκεῖ ὅπου τό «πλήθος» ἐμφανίζεται «ταξιδεύοντας καί ἐκφραζόμενο μέσω ἑνός μηχανισμοῦ ἐκτεταμένης ἐγκάρσιας ἐδαφικῆς ἐπανιδιοποίησης». Ὅμως οἱ δύο συγγραφεῖς ἔχουν στό στόχαστρο τό «ἐθνικό κράτος», δηλαδή πῶς συντίθεται ἡ σειρά τῶν ἐθνικῶν καί ὑπερεθνικῶν ὀργανισμῶν τοὺς ὁποίους διέπει ἡ «μία καί ἡ αὐτή ἐξουσιαστική λογική», ἡ «Αὐτοκρατορία». Προφανῶς κι ἐδῶ δέν θά ἀκολουθήσω τήν τακτική τοῦ σ. νά μὴν προβαίνει στόν κριτικό ἐλεγχό τῶν θεωρήσεων πού ἐκθέτει. Ἔστω κι ἂν οἱ δύο συγγραφεῖς ἐπιμένουν ὅτι ὁ «κομμουνισμός» παραμένει ὁ «μόνος διονυσιακός δημιουργός» ἡ ἐπιδεικνύουν τήν «ἀνεπίσχετη ἐλαφροσύνη καί χαρά τοῦ νά εἶναι κανεῖς κομμουνιστής», δέν ἐξηγοῦν μέ πειστικό τρόπο πῶς οἱ ἴδιοι δέν κατατάσσονται στοὺς «καταγραφεῖς τῆς κοινωνικῆς τάξης», μιά καί ἡ ἐξουσία τῆς «Αὐτοκρατορίας» ἐκτείνεται χωρίς ἐξαιρέσεις «ὡς τά βάθη τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου».

Ἀρχίζω λοιπόν τό «Empire»/βαμπίρ. Κι ἀφοῦ δέν πρόκειται γιά «μεταφορά», τότε πῶς αὐτό τό «θεωρη-

τικό σχῆμα» μπορεῖ νά προκύψει ἀπό «κοινωνικά ἐργοστάσια γιά τήν παραγωγή τῆς ἀλήθειας»; Καί ὅμως ἡ «θεωρητική προσέγγισις» προϋπάρχει, ἀκόμη καί ὅταν ἡ «Αὐτοκρατορία» ἀντιμετωπίζεται ὡς «μιά τάξη πραγμάτων πού κατ' οὐσίαν ἀναστέλλει τήν ἱστορία» καί ἔτσι «παγώνει τήν ὑφιστάμενη κατάσταση τῶν πραγμάτων εἰς τοὺς αἰῶνας». Βέβαια τόσο αὐτή ἡ ἐννόηση τῆς ἱστορίας ὅσο καί ἡ ἐπίκλησις τῆς «οὐσίας» ἔχουν συγκεκριμένους «προπομπούς». Ἐξίσου γνώριμη εἶναι καί ἡ διαβεβαίωσις τῶν συγγραφέων ὅτι τό «πολιτικό καθῆκον» τους εἶναι νά «ὀργανώσουν μέ νέο τρόπο» καί νά «ἀνακατευθύνουν πρὸς νέους στόχους» τήν «Ἀντι-Αὐτοκρατορία», μέ τήν ὅποια «κάποια μέρα» θά «προχωρήσουμε πέρα ἀπό τήν Αὐτοκρατορία». Στό «γενικό θεωρητικό πλαίσιο» τοῦ βιβλίου ἀντιστοιχεῖ λοιπόν ἡ «ἀνάληψη δράσης ἐντὸς τῆς Αὐτοκρατορίας καί ἐναντίον τῆς».

Ὡς πρὸς τό πρῶτο, εἶναι διαρκῆς ἡ μέριμνα τῶν συγγραφέων νά θεματοποιῶν τήν «θεμελιωδῶς νέα κατάσταση καί σημαίνουσα ἱστορική μεταβολή». Ὑποδεικνύουν μάλιστα ὡς «ἀφετηριακό σημεῖο» τῆς μελέτης τους «μιά νέα ἐννοια δικαίου» ἡ ἔστω μιά «νέα ἐγγραφή τῆς ἐξουσίας καί ἕνα νέο σχεδιασμό τῆς παραγωγῆς τῶν κανόνων καί τῶν ἐννομῶν ἐργαλείων καταναγκασμοῦ πού διασφαλίζουν τά συμβόλαια καί ἐπιλύουν τίς συγκρούσεις». Δηλαδή ἀποδίδουν «ἰδιαίτερη σημασία» στά δικαϊκά μορφώματα, ἐπειδή κατὰ τή γνώμη τους παρέχουν «ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις τῶν διαδικασιῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς συγκρότησις».

Μέ τή συνάλληλη προσφυγή στήν «παγκόσμια μουσική συμφωνία», πού ἐκτελεῖται «ὑπὸ τήν διεύθυνση ἑνός καί μόνοι διεθυντῆ ὀρχήστρας», υἱοθετεῖται χωρίς ἰδιαίτερες προσαρμογές ἡ ἀντιστάσεις τό ἐνιαῖο δίπολο «νεωτερικῆ»-«μετανεωτερικῆ ἐποχῆ», χωρίς μάλιστα νά ἀγνοοῦνται τά «συμπτάματα» τῆς «ἀναβίωσις τῆς ἐννοιας τῆς Αὐτοκρατορίας». Ἔτσι νομιμοποιεῖται ἡ προσφιλές τάση τοῦ Μάικλ καί τοῦ Ἀντόνιο ἡ Τόνου νά ἐπιδίδονται σέ μιά ἱστορία τῶν ιδεῶν μακροσκοπικοῦ βεληνεκοῦς καί ἐγχειρημάτων «γενεαλογίας».

Συναφῶς ἔτσι κατανοεῖται γιὰτί μέ τήν ἴδια ἄνεση κινῶνται γιά νά ἐπισκοπήσουν τό «νέο παράδειγμα» καί νοσηματοδοτοῦν τή «δομή» ὡς «συστηματικῆ ὀλότητα», ἡ ὅποια σχηματίζεται ὡς ἕνα «ὑβρίδιο» τῆς συστημικῆς θεωρίας τοῦ Λούμαν καί τῆς περὶ δικαιοσύνης θεωρίας τοῦ Ρώλς. Σέ μιά τέτοια βέβαια ἀναδρομῆ ὅλοι ἔχουν τή θέση τους: ὁ Θουκυδίδης καί ὁ Μακιαβέλι ἀλλά καί ὁ Κέλσεν, ὁ «ἀκούσιος καί ἀντιφατικός ἐξερευνητής τοῦ ψυχισμοῦ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δικαίου!» (καί τό θαυμαστικό δικό τους). Ὅσο γιά τόν Κάρλ Σμίτ, αὐτός δέν χρειάζεται συστάσεις ἂν καί εἶχε ὑποτιμηθεῖ τό «σημαντικότερο ἔργο του», τό *Verfassungslehre*. Ὡς πρὸς τή «Βιοεξουσία στήν κοινωνία τοῦ ἐλέγχου», ὁ Φουκώ τῶν διαπιστώσεων τῆς «πειθαρχικότητας» στό παλαιό καθεστῶς ὠθεῖται καί στήν «ἀντίπερα ὄχθη τῆς νεωτερικότητας», καί στό «νέο

έξουσιαστικό παράδειγμα», τό όποιο ό Ντελέξ καί ό Γκουαταρί «κατέστησαν σαφές».

Έδω παρεμβάλλεται ή μνεία τής συμβολής τών Ίταλών μαρξιστών στήν «άνακάλυψη νέων μορφών παραγωγικών δυνάμεων», δηλαδή τής «μαζικής διανοητικότητας», τής «άυλης έργασίας» καί τής «γενικής διάνοιας». "Ό,τι δηλαδή αποτελεί τήν όριοθέτηση τής «όντολογίας τής παραγωγής» στή «νέα μορφή του συλλογικού βιοπολιτικού σώματος», μέ μιά άνάλυση πού δέν προκύπτει «μέσω ιδεωδών μορφών» αλλά μέσα από τό «πυκνό σύμπλεγμα τής έμπειρίας». Τό γιατί μιά τέτοια έρμηνευτική πρακτική παραλληλίζεται μέ τό *Κεφάλαιο* του Μάρξ, αυτό μόνον οι άφηγητές τής «Αύτοκρατορίας» τό κατέχουν, ιδίως όταν διατείνονται ότι τό «φαντασιακό» είναι «έμμενές» στοιχείο στίς βιομηχανίες τών έπικοινωνιών, αυτών δηλαδή πού νομομοποιούν τόν «αύτοκρατορικό μηχανισμό».

Σ' αυτό τό παγκόσμιο τοπίο τής «νέας έξουσίας» πού τοποθετείται ή «σημαντικότερη» έστία της, στό «κέντρο ή στίς παρυφές»; Μά ή «καθαυτή διαδικασία» είναι δυνητική καί έπομένως ή δύναμη τής «έγκυκται στή δύναμη του δυνητικού», χωρίς νά λείπει έδω ή «έρωτοτροπία» μέ τόν Χέγκελ γιά νά έκτοξευθεί ή διαπίστωση ότι τό «πλήθος είναι αυτό πού ζήτησε νά γεννηθεί ή Αύτοκρατορία». Μέ τήν έπίγνωση ότι έτσι ό Μάικλ καί ό Άντόνιο «κολυμπούν ενάντια στό ρεύμα τών φίλων καί συντρόφων τους τής Άριστερᾶς» καί αντιτίθενται σέ μιά «σημαντική μερίδα του κριτικού στοχασμού» άποφαίνονται ότι άν τό «έθνικό κράτος τών νεότερων χρόνων» έξαφανίζεται από τήν παγκόσμια σκηνή «καλώς νά χαθεῖ».

Σ' αυτό βέβαια τό θεωρητικό σχέδιο, όπου έχει τή θέση του τό «όντολογικό δράμα» πού άπεικονίζει τήν ταυτόχρονη οικόδομη καί άνατροπή τής «Αύτοκρατορίας», δέν άναγνωρίζουν «μιά άκόμη παραλλαγή τής διαλεκτικής του Διαφωτισμού». Άπλως επιδιώκουν οι δύο συγγραφείς νά είναι συνεπείς σέ δύο «αντιδιαλεκτικές καί άποδομητικές» προκείμενες στήν «κριτική καί άποδομητική», μέ στόχο ή άποδόμηση τής «historia rerum gestarum» ή τής «φασματικής επικράτησης τής παγκοσμιοποιημένης κεφαλαιοκρατίας» νά «άποκαλύψει» μιά «εναλλακτική όντολογική βάση» πού έδρεύει στό «πλήθος», καί στή «δομική καί ήθικοπολιτική» πού άποσκοπεῖ στήν άναγωγή τών διεργασιών «παραγωγής τής ύποκειμενικότητας» σέ μιά «νέα συντακτική δύναμη».

Πρόκειται σαφώς γιά ένα «νέο σενάριο διαφορετικών έλλογων ένεργημάτων» πού άναδεικνύει «εναλλακτικά συντακτικά δρομολόγια». Καί τί είναι μιά τέτοια «φιλοσοφία τής άπελευθέρωσης» πού παίρνει διάζυγο από «κάθε ντετερμινιστική σύλληψη τής ιστορικής εξέλιξης»; Άν τό πρόταγμα τής είναι ότι τό «ίστορικό συμβάν έδρεύει στή δυνητικότητα», τότε ό,τι

άπομένει ως φιλοσοφία περιορίζεται στήν «ύποκειμενική πρόταση», στήν «έπιθυμία» καί τήν «πράξη» πού «έφαρμόζεται στό συμβάν».

Άν έτσι φτάσαμε εκεί πού ξεκινήσαμε, δηλαδή στήν «κυριαρχία του έθνικού κράτους», δέν θά ύποκύψω στόν πειρασμό νά έπαναλάβω όσα συναφώς έπαναδιατύπωσα άμέσως παραπάνω, έστω κι άν ή επανάληψη ποτέ δέν είναι βλαπτική γιά έναν τέτοιο όγκώδη τόμο πού διαβάζεται κατά τούς συγγραφείς του μέ «πολλούς διαφορετικούς τρόπους». Θά μπορούσα ίσως νά είμαι έκτενέστερος ως προς τή «διαλεκτική τής άποικιακής κυριαρχίας». Γιά παράδειγμα στόν τρόπο άνάληψης τών άρθρων του Μάρξ γιά τήν Ίνδια (πού παρ' όλη τήν «έλλιπή» γνώση πού διέθετε μάλλον έπαληθεύτηκε) ή στήν «παραγωγή τής έτερότητας», σύμφωνα μέ τούς Φανόν καί Σάρτρ (έδω ό Σαΐντ δέν παραλείπεται), καί στήν άπελευθέρωση τών «ύβριδικοτήτων» (μέ τόν άμερικανικό χώρο ως «χωνευτήρι» διαρκούς «ύβριδικοποίησης»).

Ός προς τήν ίδια τήν «αύτοκρατορική κυριαρχία» οι συγγραφείς της δέν άρκοῦνται στήν άξιοποίηση του Φουκώ, αλλά άνάγονται στόν Σπινόζα γιά νά συνομιλήσουν μέ τό «έξοχότερο έπίτευγμα τής νεότερης κριτικής τής νεωτερικότητας». Άκόμη καί ό Φουκουγιάμα μέ τό «τέλος τής ιστορίας» δέν πάει χαμένος ούτε όποιοσδήποτε θεσμός πού κινείται στό «άρχιεπάγος έργοστασιών παραγωγής ύποκειμενότητας». "Όσο γιά τή «ρευστότητα μορφής» πού διακρίνει τήν «Αύτοκρατορία», αυτή δέν έχει καμιά σχέση μέ ό,τι ό σ. προσήψε στόν Μάρξ: πρόκειται σαφώς γιά μιά «πλημμυρίδα καί άμπλη διαμόρφωσης καί παραμόρφωσης, γένεσης καί έκφυλισμού».

Έδω έπιστρέφω στόν σ. καί ό,τι ό ίδιος άντιλαμβάνεται ως «πλήθος» (125/126). Αυτός συναφηγείται μέ τήν πλήρη παράκαμψη του τρίτου μέρους τής *Αύτοκρατορίας* («Μορφές μετάδσης τής παραγωγής») πού κατά τούς συγγραφείς της άνταποκρίνεται στήν άξίωση του Μάρξ νά «άφήσουν τή θορυβώδη σφαίρα τής άνταλλαγής» γιά νά κατέλθουν στό «κρυφό ένδιαίτημα τής παραγωγής», μέ τήν προσδοκία (ένδιαφέρον έχει ή κριτική πού άσκούν οι δύο συγγραφείς στόν Τζιοβάνι Άρρίτζι [Giovanni Arrighi] γιά τό θέμα τών «κρίσεων» του αιώνα πού πέρασε, αλλά καί ή άντεπίθεση του Άρρίτζι γιά τήν «έκδιπλούμενη ήγεμονία» στόν «New American Century»), νά συνταχθούν οι δύο έλλείποντες τόμοι του *Κεφαλαίου* (μέ προμετωπίδα βέβαια τόν Μπίλ Γκέητς πού διατυμπανίζει ότι «όλοι έχουμε πλαστεί ίσοι στόν εικονικό κόσμο»). Έτσι ό σ. έρχεται κατευθείαν στή λατινική λέξη «multitudine» (άκριβέστερα: «multitudo») πού εισηγείται νά άποδοθεί στή γλώσσα μας ως «πληθυντικό πλήθος».

Χάνει βέβαια τήν εύκαιρία νά άξιοποιήσει τήν κριτική τών δύο συγγραφέων στή «γυμνή ζωή» του Άγκάμπεν καί κυρίως νά δείξει πώς νοεῖται τό «πλήθος» ως «πολιτικό ύποκείμενο» μέσα στους κόλπους

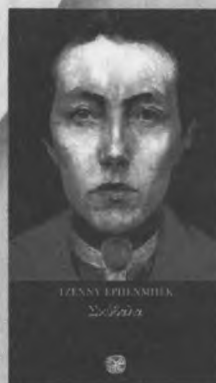
της «Αυτοκρατορίας», όπου έχουν «πιά σημαίνει μεσάνυχτα σε μία νύχτα φαντασμάτων». Και αντί να εκληφθεί ή συγκρότηση της «Αυτοκρατορίας» ως «αίτια-τό» της ανόδου του «πλήθους», ο σ. επιμένει ότι αυτό δεν μπορεί να «περιγραφεί θετικά», χωρίς δηλαδή να κατανοεί γιατί η «Αυτοκρατορία» αντιμετωπίζεται ως «άνεστραμμένο είδωλο της δικής του εικόνας».

Τό «πλήθος» εργαζόμενο «κατ' ουσίαν παράγει εαυτό ως μοναδικότητα» που ιδρύει έναν «νέο τόπο» μέσα στον «μή τόπο» της «Αυτοκρατορίας». Για τούτο η τελεολογία του εμφανίζεται ως «θεουργική», με την επισήμανση πάντα ότι συνιστά «θετική» πολιτική δύναμη που διεκδικεί τα δικαιώματα σε μία «παγκόσμια ύψηλότητα», ένα έγγυημένο «εισόδημα ύψηλότητας» και την «επανιδιοποίηση», δηλαδή αυτοέλεγχο και «αυτόνομη αυτοπαραγωγή». Έπομένως δεν πρόκειται τάχα για κάποια κατάσταση «χρυσαιλίδας», κατά την εικονοποιία του σ. (125), αλλά για την έλευση του «μόνου συμβάντος που μένει ακόμη να συντελεσθεί», δηλαδή για την ανταρσία μιας «ίσχυρης οργάνωσης». Σε κάθε περίπτωση η μαχητικότητα σήμερα εκλαμβάνεται από τον Μάικλ και τον Άντονιο ως «θετική, συντακτική και καινοτομική δραστηριότητα». Με έπιμυθιο: στη «μετανεωτερικότητα» δρισκόμαστε και «πάλι» στην κατάσταση του αγίου Φραγκίσκου, δηλαδή αντιπαραθέτουμε στην «άθλιότητα της εξουσίας τη χαρά του Είναι».

Ο σ. εδώ συνδυάζει τον Αύγουστινο με τον Φραγκίσκο της Ασίζης, τη «θεία πολιτεία» με τους «φτωχούληδες του Θεού» (125/126), για να υποδείξει τον τρόπο ανάδυσης της «ουτοπικής πλευράς» που ενέχει η συζήτηση για την «παγκοσμιοποίηση». Στα κινήματα δηλαδή που «διανοοῦνται την αντιαντοκρατορία του πλήθους» έχοντας πιά «ιστορία, γιορτές-σταθμούς, μάρτυρες, λεξιλόγιο και χρώματα» (129). Ίσως οι δύο συγγραφείς να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους σε μία τέτοια έορταστική «ἀνακατεύθυνση» του «πλήθους», χωρίς όμως να συναινέσουν στη μετατροπή της «ύλιστικής» του τελεολογίας σε «ντετερμινισμό ή ουτοπία».

Σ' ένα τέτοιο φαντασμαγορικό «διαρκές συντακτικό σχέδιο δημιουργίας ἡμῶν αὐτῶν καὶ τοῦ κόσμου» τί πρακτικό ἀντίκρισμα ἔχει ἡ διευκρίνιση ὅτι ἡ «θειότητα τοῦ πλήθους τῶν φτωχῶν δὲν προοιωνίζεται καμιά ὑπερβατικότητα»; Ἀκόμη κι ἂν ἀναγορευθεῖ «ὕλική» καὶ «ἐπίγεια» ἡ οἰκία «μυθολογία τοῦ Λόγου» δὲν παύει νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς μετατροπέας τῆς ἐπανάστασης σὲ «σχέδιο ἔρωτα». Ἐτσι ἐπιστρέφουμε στὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινήσαμε: στὴν «ἀνεπίσχετη ἐλαφροσύνη». Ἡ στὸ στάδιο τῆς «χρυσαιλίδας» πού ἐπινοεῖ ὁ σ. (125) καὶ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς «a weapon in the hands of the right»... Σὲ κάθε περίπτωση ἡ *Αὐτοκρατορία* τροφοδοτεῖ μπαρόκ ἐρμηνεῖς τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ιστορίας, ἄλλοτε περισσότερο εὐπρεπεῖς καὶ ἄλλοτε δέσμες ἐνὸς ἀκατάσχετου θερμπαλισμοῦ.

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΝΔΙΚΤΟΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΟΥΝ

ΤΖΕΝΝΥ ΕΡΠΕΝΜΠΕΚ

ΣΚΥΒΑΛΑ

«Ματιά σε ψυχικές ἀβύσσους: ἡ Τζέννυ Ἐρπενμπεκ εἶναι μία ψυχρὴ ἀναλύτρια τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων».

PIERRE MICHON

ΜΥΘΟΛΟΓΙΕΣ ΤΟΥ ΧΕΙΜΩΝΑ

Οἱ ἱστορίες τοῦ Μισὸν καταφέρνουν νὰ παρασύρουν τὸν ἀναγνώστη σὲ μιὰ κατανυκτικὴ ἀνάγνωση.

NICHOLAS MURRAY

ΚΑΦΚΑ

Ἡ πλέον ἐγκυρὴ βιογραφία γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς πλέον ἀμφιλεγόμενες φιγούρες τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας.

ΙΝΔΙΚΤΟΣ

• ΚΑΛΛΙΔΡΟΜΙΟΥ 64, 114 73 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ.: 210. 88.38.007 - 210. 82.51.889
FAX: 210. 82.15.389

• ΕΞΑΔΑΚΤΥΛΟΥ 5, 546 35 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΗΛ.: 2310. 23.10.83, FAX: 2310. 26.23.99
www.indiktos.gr, e-mail: indiktos@indiktos.gr

ΙΣΤΟΡΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ*

Σχόλιο στο «Θέσεις για τή φιλοσοφία τῆς ιστορίας»¹
τοῦ Βάλτερ Μπένγιαμιν

τῶν Ἀριστείδη Μπαλτά καί Μανόλη Ἀθανασάκη

Β' μέρος

9.

Ἄν ἡ ιστορία τῶν κοινωνιῶν εἶναι ἡ ιστορία τῆς ταξικῆς πάλης, γνώση τῆς ιστορίας δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἡ γνώση τῆς πάλης αὐτῆς, δηλαδή, τελικά, ἡ γνώση τῶν παθῶν τῆς καταπίεσης. Εἶναι προφανές πῶς τήν εἰς βάθος γνώση αὐτῆς τῆς καταπίεσης δέν μποροῦν νά διαθέτουν οἱ κυρίαρχοι, ἀλλά μόνον ἡ «ἴδια ἡ ἀγωνιζομένη, καταπιεσμένη τάξη». Γιά αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο φορέας ἡ ὑποκείμενο τῆς ιστορικῆς γνώσης ἐν γένει εἶναι ἡ τάξη αὐτή (Θέση 12). Ἔτσι, ἀφοῦ, ὅπως εἶπαμε, ἡ ὑλιστική ιστοριογραφία δέν κάνει τίποτε περισσότερο ἀπό τό νά ἀναδεικνύει καί νά συστηματοποιεῖ μέ τόν τρόπο τῆς τήν προϋπάρχουσα αὐτή γνώση, ἡ ἐν λόγω ιστοριογραφική προσέγγιση συνιστᾷ τή μόνη ἀντικειμενική προσέγγιση στήν καθαυτὴ ιστορία, τῆ μόνη ἀuthεντικά ἐπιστημονική ιστοριογραφία. Κι αὐτό ὄχι ἀπλῶς μολονότι εἶναι μεροληπτική, ἀλλά ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι μεροληπτική. Μέ ἄλλα λόγια, μεροληψία καί ἐπιστημονική ἀντικειμενικότητα δέν ἀντιφάσκουν ὑποχρεωτικά.² Ἐπεται πῶς ἡ ἐπιστημολογική ὑπεροχή τοῦ ιστορικοῦ ὑλισμοῦ εἶναι τέτοια ὥστε, στόν ἀγῶνα του ἐνάντια στίς ἄλλες θεωρήσεις τῆς ιστορίας καί ιδιαίτερα ἐνάντια στόν ιστορικισμό, αὐτός νά «κερδίζει πάντα», ὑπό τήν προϋπόθεση ὅμως ὅτι «προσλαμβάνει στήν ὑπηρεσία του τή θεολογία» (Θέση 1).

* Τό παρόν κείμενο θά δημοσιευθεῖ σέ συλλογικό τόμο μέ ἀντικείμενο τό ἔργο τοῦ Βάλτερ Μπένγιαμιν πού ἐπιμελεῖται ἡ Ἀγγελική Σπυροπούλου καί θά εἶναι ἀφιερωμένος στή μνήμη τοῦ Κοσμά Ψυχοπαΐδη.

10.

Ἄν ὁ ρόλος τῆς θεολογίας στήν ἀντίληψη τοῦ Μπένγιαμιν³ συναρτᾶται ἄμεσα μέ τά δύο φιλοσοφικά βάρη τῆς ὑλιστικῆς ιστοριογραφίας πού ἐντοπίσαμε. Ἀπό τή μιὰ μεριά, ἡ θεολογία ἀφορᾷ, ὅπως ἔχουμε πει, τήν

1. Ἀκολουθοῦμε, μέ μικρές παραλλαγές, τή μετάφραση τῶν Γιώργου Φαράκλα καί Ἀριστείδη Μπαλτά, *Ἄπο Πολίτης*, τ. 43, 1997, σ. 32-39.

2. Ἄν μᾶς ἐπιτραπεί νά ἀλλάξουμε πρὸς στιγμὴν θεωρητικό πλαίσιο, ἰσχυρίζομαστε ὅτι εἶναι δυνατόν νά δεῖξουμε ὅτι ἓνα «παράδειγμα» μπορεῖ νά ὑπερέχει ἀντικειμενικά τοῦ ἀνταγωνιστοῦ του μολονότι ἡ θέση πού ἀποτιμᾷ αὐτήν τήν ὑπεροχή εἶναι ἐνταγμένη στό ὑπερέχον παράδειγμα καί κατά τοῦτο μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μεροληπτική. Αὐτό ἔχει δεῖχθεῖ γιά τήν περίπτωση τῆς φυσικῆς στή Ἀριστείδη Μπαλτά, «Ὁρθολογικότητα, ἀλλαγὴ θεωριῶν καί ἰδεολογία», *Θεωρία καί Κοινωνία*, 5, 1991, σ. 193-217 καί στή Aristides Baltas, «On the Grammatical Aspects of Radical Scientific Discovery», *Philosophia Scientiae*, 8, 1, 2004, σ. 169-202. Ἡ ἐπέκταση αὐτῆς τῆς ἰδέας δέν ἔχει γίνει ρητᾷ γιά τήν περίπτωση τοῦ «παραδείγματος» τοῦ ιστορικοῦ ὑλισμοῦ κατά τίς σχέσεις του μέ τά ἀνταγωνιστικά του «παραδείγματα». Ὡστόσο, ἰσχυρίζομαστε ὅτι μπορεῖ νά γίνει. Πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση, βλ. Ἀριστείδη Μπαλτά, «Γιά τήν ἐννοια τοῦ ιστορικοῦ χρόνου - φυσικῆ καί ιστορικός ὑλισμός», *Ἄπο Πολίτης*, 94, 1988, σ. 59-70. Ἀνατύπωση στή Γ. Σταμάτης καί Γ. Μηλιός (ἐπιμ.), *Ἀλμανάκ Κοινωνιολογίας '88*, Ἐξάντας, Ἀθήνα 1989, σ. 341-380.

3. Δηλαδή τῆς δικῆς του ἐκδοχῆς τοῦ ἰουδαϊκοῦ μεσοισμοῦ, μολογισμένου μέ ἀρκετά στοιχεῖα προερχόμενα ἀπό τό μυστικιστικό ρεῖμα τῆς Καθβάλα.

αντίληψη περί ιστορικού χρόνου, δηλαδή τή σχέση παρόντος και παρελθόντος, τήν ιστορικά ανεξάλειπτη δυνατότητα τής επανάστασης, τήν ταύτιση επανάστασης και λύτρωσης. Από τήν άλλη μεριά, ή ίδια άφορα εύθώς τήν έγγενή μεροληψία τής έν λόγω ιστοριογραφικής προσέγγισης γιατί τής άποδίδει τό άκριβές της κίνητρο. Είδαμε ότι ή ύλιστική ιστοριογραφία αποτελεί ρητά όπλο στόν άγώνα υπέρ τής λύτρωσης του παρελθόντος, δηλαδή τής επανάστασης, και ότι εστιάζει ολόκληρο τό έργο της στό επαναστατικό ένδεχόμενο πού μπορεί νά ανακύψει κάθε στιγμή, άφοϋ κάθε συγκυρία, κάθε παρόν, συνιστά κατάσταση έκτάκτου άνάγκης. Μέ άλλα λόγια, τό κίνητρο τής ύλιστικής ιστοριογραφίας είναι κατ' έξοχήν πολιτικό και επαναστατικό και δευτερευόντως γνωσιακό: ή γνώση πού μπορεί αύτή νά προσκομίσει δέν αποτελεί αύταξία, άκόμη και άν αποτελεί γνώση τής ιστορίας ολόκληρης (Θέση 3), γιατί υποτάσσει τόν έαυτό της ρητά στή συναφή πολιτική στόχευση. Μέ μία λέξη, ή μεσσιανική θεολογία πού ασπάζεται ο Μπένγιαμιν έμφυσεϊ ζωή στόν ιστορικό ύλισμό —ό όποιος, χωρίς τήν έπικουρία της, είναι άπλώς άψυχο «άνδρείκελο» ή «αυτόματο» (Θέση 1)— άποδίδοντάς του, άκριδώς, τήν ψυχή του: αύτός «κερδίζει πάντα» στόν άγώνα τής γνώσης έφόσον κρατά άκλόνητα σταθερό και άδιαπραγμάτευτα καθαρό τό έν λόγω κίνητρο.

11.

Διαπιστώνουμε έτσι τήν πλήρη άντιστροφή πού έπιτελεί ο Μπένγιαμιν στίς καθιερωμένες σχέσεις ανάμεσα σέ ιστοριογραφία και πολιτική πρακτική. Η ύλιστική ιστοριογραφία, όχι μόνο δέν αποτελεί ανεξάρτητη δραστηριότητα πού μπορεί άπλώς νά χρησιμεύσει στήν πολιτική πρακτική υποδεικνύοντας διακριτικά τά όρια τής τελευταίας, αλλά ταυτίζει τίς επιδιώξεις και τίς ανάγκες της μέ τίς επιδιώξεις και τίς ανάγκες ενός συγκεκριμένου είδους πολιτικής πρακτικής, τής επαναστατικής πολιτικής πρακτικής πού άποσκοπεί στή λύτρωση του παρελθόντος. Μέ άλλα λόγια, αύτου του είδους ή πολιτική πρακτική διατηρεί πάντοτε τά πρωτεία' ενώ ή ιστοριογραφία δέν υποτάσσεται άπλώς σέ εκείνη σά νά υπάκουε σέ μία έξωτερική, κατά κάποιο τρόπο, έπιταγή. Τό φιλοσοφικό της ύπόβαθρο, οι προκείμενες και οι άρχές της, ή έσωτερική της άρθρωση και οι μέθοδοί της, ό ίδιος ό λόγος τής ύπαρξής της, συντονίζονται πλήρως μέ τήν επαναστατική πολιτική πρακτική, όρίζονται και νοηματοδοϋνται άποκλειστικά από εκείνη και άνάγονται τελικά σέ άπλές συνιστώσες της. Οι άναγκαίες αναδράσεις —άφοϋ ή επαναστατική πολιτική πρακτική όφείλει νά επιδεικνύει ιστορική συνέπεια, αλλά και νά αναπροσαρμόζει τίς τακτικές της μέ βάση τά συμπεράσματα τής ιστορικής έρευνας— δέν

άρκοϋν για νά άναδείξουν τήν ιστοριογραφία σέ ρυθμιστή τής σχέσης τους. Όσοόσο ή μεροληψία πού συνοδεύει αύτήν τήν προγραμματική και δεδηλωμένη ύποταγή δέν χαρίζει τή συναφή έπιστημονική γνώση στόν άντίπαλο. Αντίθετα, ή ίδια ή ύποταγή αύτή καθιστά τήν ύλιστική ιστοριογραφία τή μόνη έπιστημονικά άντικειμενική προσέγγιση τής καθαυτοΐστορίας.

Ταυτόχρονα, ή ύλιστική ιστοριογραφία άποκαλύπτει τό πολιτικό μυστικό των άντιπάλων της, δηλαδή του ιστορικισμού και του θετικισμού. Όπως είπαμε ξεκινώντας, ή καθιερωμένη αντίληψη για τή σχέση ανάμεσα στήν ιστοριογραφία και τήν πολιτική πρακτική εκλαμβάνει τήν πρώτη ως χρήσιμη στή δεύτερη γιατί τής υποδεικνύει όρια και δυνατότητες, προσδιορίζοντας έτσι τό πλαίσιο του έκάστοτε πολιτικά έφικτου. Από τήν άλλη μεριά, ή ύλιστική ιστοριογραφία δέν περιορίζει καθόλου τή σκοπιά της στό έφικτό, αλλά, αντίθετα, προσπαθεί νά άναδείξει, όπως είδαμε, τό επαναστατικό ένδεχόμενο πού πάντοτε φέρει τό έκάστοτε παρόν. Προφανώς αύτή ή διαφορά είναι διαφορά *καθάρα πολιτική*, διαφορά τής οποίας ή ύπαρξη και μόνο δείχνει ότι ο ιστορικισμός και ο θετικισμός δέν είναι καθόλου ιδεολογικά άμερόληπτες και πολιτικά ουδέτερες προσεγγίσεις, όπως θά ήθελαν οι ύποστηρικτές τους. Συγκεκριμένα, μέ τό νά περιορίζουν τή σχέση τους μέ τήν πολιτική πρακτική στό έκάστοτε έφικτό, αυτές αναπόφευκτα προβάλλουν, όσοδήποτε συγκεκριμένα ή έμμεσα, τή δική τους έγγενή πολιτική στόχευση: στίς άρτιότερες εκδοχές τους, άν δέν είναι καθαυτοΐσυντηρητικές, δέν μπορούν νά άποφύγουν νά είναι άθεράπευτα ρεφορμιστικές. Αν δέ εκείνοι οι ύποστηρικτές τους πού αισθάνονται τό ιδεολογικό και πολιτικό βάρος αύτης τής κριτικής θελήσουν νά άπαντήσουν λέγοντας πώς ή ύλιστική ιστοριογραφία είναι ούτως ή άλλως άστοχη άφοϋ ή επανάσταση πού επικαλείται δέν έγινε ποτέ ή, όπου φάνηκε πώς έγινε, άπέτυχε οικτρά, ο ιστορικός ύλιστής μπορεί νά τούς άπαντήσει ειρωνικά, δηλαδή άφ' ύψηλου, υιοθετώντας τόν άφορισμό του Λένιν: «Οι άπαισιόδοξοι έχουν δεβαίως πάντοτε δίκιο. Έκτός από τήν τελευταία φορά».

4. Μέ τά λόγια του ίδιου του Μπένγιαμιν: «Η κοπερνίκεια στροφή στήν ιστορική αντίληψη είναι αύτή: Προηγούμενα θεωρούσε κανείς τό “παρελθόν” σάν ένα σταθερό σημείο και έβλεπε τό παρόν νά έπιχειρεί νά οδηγήσει τή γνώση σ' αύτό τό στέρεο έδαφος. Τώρα ή σχέση θά πρέπει νά άντιστραφεί και τό παρελθόν θά πρέπει νά ύποστεί μία διαλεκτική μεταβολή, νά άποτελέσει μία έκλαμψη [*Einfall*] τής άφυπνισμένης συνείδησης. Η πολιτική αναλαμβάνει τά πρωτεία επί τής ιστορίας». *Passagen-Werk*, ό.π., Καταχώρηση K 1,2 (V, σ. 490-491).

12.

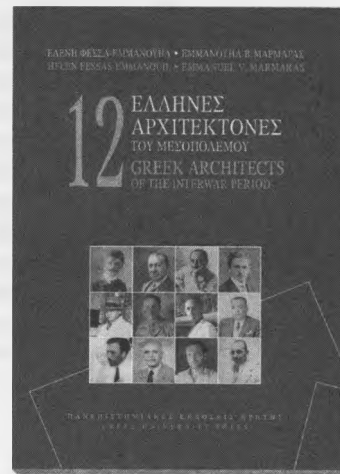
Τά παραπάνω συνεπάγονται πώς ο ιστορικός υλιστής είναι αναπόσπαστα τόσο ιστορικός όσο και επαναστάτης, ότι ο ίδιος «γράφει ιστορία στο παρόν» (Θέση 16) και με την έννοια της πολιτικής επαναστατικής δράσης και με εκείνη της μελέτης του παρελθόντος. Άκριβέστερα, ο ίδιος είναι ιστορικός μόνον επειδή είναι ήδη επαναστάτης, αφού είναι οι έπιταγές της επαναστατικής πολιτικής δράσης εκείνες που επιβάλλουν τον τρόπο με τον οποίο η υλιστική ιστοριογραφία βλέπει την καθαυτή ιστορία, εκείνες που υποχρεώνουν τον ίδιο να αντιμετωπίζει το παρελθόν κατά τον τρόπο της. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, ο διαχωρισμός του ιστορικού υλιστή από τους ιστορικούς που ακολουθούν το ρεύμα του ιστορικισμού είναι βίαιος: «τους αφήνει να απομυζηθούν στο μπορντέλο» των παραμυθιών και της ιστορικής αφήγησης, στον χωρίς επείγουσες απαιτήσεις έφησυχασμένο κόσμο του «μιά φορά και έναν καιρό» (Θέση 16), ενώ ο ίδιος παραμένει απολύτως «κύριος των δυνάμεών του, έπαρκώς άντρας για να διαρρήξει το συνεχές της ιστορίας» (Θέση 16). Η πλήρης αντίστροφη της καθιερωμένης αντίληψης για τη σχέση ανάμεσα σε ιστοριογραφία και πολιτική πρακτική έτσι ολοκληρώνεται.

13.

Τό κείμενο του Μπένγιαμιν που σχολιάζουμε συνιστά τό ίδιο μιά μονάδα. Η έξαιρετική πυκνότητά του, ή σύνθετη και πολυμερής μορφή της γραφής του, οι ιστορικές αναφορές του σε όλες λίγο πολύ τις έποχές της ιστορίας, οι φανερές και κρυφές παραπομπές σε ένα τεράστιο εύρος από τό σύνολο σχεδόν της γραμματείας, οι έντελώς άπροσδόκητες εικόνες του που «πετιούνται και άστράφτουν» αναπάντεχα, χωρίς να σέβονται κανένα φανερό ειρμό και καμιά μορφή αιτιακής συνάφειας, οι άλληγορίες και οι μεταφορές που έπιστρατεύει και οι όποιες δέν ύπακούουν σε κανένα «νόμο» περί σχημάτων λόγου, διαπλέκονται και συνυφαίνονται άξεδιάλυτα για να καταστήσουν τό ίδιο μιά συμπαγή και άτμητη μονάδα που έπιδιώκει να περικλείσει κατά τον τρόπο της όλόκληρη την ιστορία της καταπιεσμένης ανθρωπότητας. Ο Μπένγιαμιν, δηλαδή, έδω δέν άρθρώνει άπλως έλλογα τό φιλοσοφικό ύπόβαθρο του επαναστατικού φρονήματος, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε με τά παραπάνω. Ταυτόχρονα και με την ίδια κίνηση, ο ίδιος παγιώνει τό φρόνημα αυτό, τό συμπυκνώνει, τό σφίγγει, τό κάνει μιά γροθιά την όποια ο άναγνώστης είτε κάνει δική του διαμιάς ως ίδιον μέλος του σώματός του είτε πασχίζει να αποκρούσει. Ίδου τό δίλημμα που όφείλει να αντιμετωπίσει εϋθέως κάθε άναγνώστης των «Θέσεων για τη φιλοσοφία της ιστορίας».

Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ
Εμμανουήλ Μαρμαράς

12 ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΖΑΧΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ
ΚΩΣΤΑΣ ΚΙΤΣΙΚΗΣ
ΜΑΝΩΛΗΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΩΤΙΑΔΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΠΟΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΗΤΣΑΚΗΣ
ΚΥΡΙΑΚΟΥΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ
ΠΑΤΡΟΚΛΟΣ ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΟΥΡΑΣ

24,5 X 30,5 εκ. | σελ. 376 | ISBN 960-524-209-5 |

Λιανική τιμή: 47,00 €

Στο βιβλίο αυτό εξετάζεται η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα, μέσα από τη ζωή και το έργο δώδεκα αρχιτεκτόνων που επηρέασαν καθοριστικά τη διαμόρφωσή της. Πρόκειται για διακεκριμένους ανθρώπους της πράξης με διαφορετική ηλικία, προέλευση, εφόδια και νοοτροπία, οι οποίοι εκπροσωπούν το πολυποίκιλο τοπίο της ελληνικής αρχιτεκτονικής των δεκαετιών του 1920 και του 1930. Κερπός πολυετών ερευνών των δύο συγγραφέων, το βιβλίο αυτό προτείνει μια κριτική προσέγγιση διαφορετική από τις συνήθειες, οι οποίες επικεντρώνονται στα κτηριακά προϊόντα ή στους διαμορφωτικούς τους παράγοντες. Με τον τρόπο αυτό, η ελληνική αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου μπορεί να γίνει ευρύτερα κατανοητή και, το κυριότερο, να εκτιμηθεί ο ρόλος των ανθρώπων που τη δημιούργησαν.

Η δίγλωσση αυτή έκδοση (ελληνικά & αγγλικά), με το πλήθος των πρωτογενών στοιχείων, τις 620 εικόνες και την υψηλή της αισθητική, δεν απευθύνεται μόνο στους ειδικούς επιστήμονες αλλά και σε ένα ευρύτερο κοινό απαιτητικών αναγνώστων, εντός και εκτός ελληνικών συνόρων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

ΜΑΝΗΣ 5, 106 81, ΑΘΗΝΑ. ΤΗΛ. 210 3818372, FAX. 210 3301583

e-mail: pek@physics.uoc.gr • www.cup.gr

ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΓΕΡΗΣ

Κατά τό ἡμερολόγιο τοῦ αἰχμαλώτου ἀεροπόρου Β.Κ.

Μυθιστορηματικό ἡμερολόγιο, νέα ἔκδοση, Καστανιώτης.

Εἰσαγωγή Γιώργος Ζεβελάκης, 2006

τοῦ Ἀγγελοῦ Ἐλεφάντη

Ἡ παρούσα ἔκδοση φέρεται ὡς «νέα ἔκδοση» μυθιστορηματικοῦ χρονικοῦ τοῦ Μάρκου Αὐγέρη. Ὅποτε, ἀμέσως ἀμέσως, ἔρχονται δύο ξαφνιάσματα. Τό πρῶτο: ὁ Μάρκος Αὐγέρης (1884-1973) θεωρητικός καί κριτικός τῆς Ἀριστερᾶς σέ ζητήματα, κυρίως, λογοτεχνίας ἀλλά καί σέ ζήτημα ιστορικοῦ ὕλισμου, πασίγνωστος ἐπί σαράντα χρόνια ὑπέρμαχος τοῦ μαρξισμοῦ στήν Ἑλλάδα, εἶχε γράψει ἕνα μυθιστόρημα (ἔστω μυθιστορηματικό χρονικό, μέ τή μορφή ἡμερολογίου) καί δέν τό γνωρίζαμε; Ὁ Μάρκος Αὐγέρης πρωτοεμφανίστηκε στά ἑλληνικά γράμματα τό 1904, σέ ἡλικία 20 χρονῶν, μέ τό ποίημα *Ἡ βάδω ἢ Τασιά* (στό περιοδικό *Νουμάς*) καί ἀργότερα μέ τό θεατρικό «Μπροστά στούς ἀνθρώπους», πού ἀνέθηκε στή Νέα Σκηνή τοῦ Χριστομάνου. Ἀπό τόν Μεσοπόλεμο ὡς τόν θάνατό του (1973) ἦταν μόνιμος συνεργάτης τῶν ἐντύπων τῆς Ἀριστερᾶς, (*Αὐγή*, *Ριζοσπάστης*, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* κ.λπ.) ὁ σημαντικότερος ἐκφραστής τῆς ἀριστερῆς διανόησης, συγγραφέας πολλῶν δοκιμῶν γιά τή λογοτεχνία καί κατά κάποιον τρόπο ὁ συγγραφέας-κανόνας γιά τούς ἀριστερούς λογοτέχνες καί διανοητές. Δέν ἦταν ὡστόσο γνωστός καί ὡς πεζογράφος. Τό δεύτερο ἐρώτημα: ποῖος εἶναι αὐτός ὁ Β.Κ. πού φέρεται ὡς ὁ αἰχμάλωτος ἀεροπόρος;

Ἄς ἀρχίσουμε μέ τόν ἀεροπόρο Β.Κ. Ἡ Ἑλλη Ἀλεξίου, ἀδελφή τῆς Γαλάτειας Καζατζάκη (σύζυγος τοῦ Μ. Αὐγέρη) μέ τήν ὁποία συνέζησε τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, σέ διάλεξή της στό Ἡράκλειο Κρήτης τό 1932 παρουσίασε τό *Ἀπό τήν αἰχμαλωσία*, ἀνάμεσα στά καλύτερα ἀντιπολεμικά ἔργα, μαζί μέ τή *Ζωή ἐν τάφῳ* τοῦ Στρατῆ Μυριβήλη, τό *Νού-*

μερο 31328 τοῦ Ἡλία Βενέζη καί τήν *Ἱστορία ἐνός αἰχμαλώτου* τοῦ Στρατῆ Δούκα. Στήν ἐν λόγω διάλεξή της ἡ Ἑλλη Ἀλεξίου διευκρινιζόταν ἐκτός ἀπό τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα καί ἡ πλήρης ταυτότητα τοῦ Β.Κ. πού ἀναφερόταν στόν ὑπότιτλο τοῦ βιβλίου. Ἐπρόκειτο γιά τόν αἰχμάλωτο ἀεροπόρο στή Μικρασιατική ἐκστρατεία, λοχαγό Βασίλη Καρότσο, τό ἡμερολόγιο τοῦ ὁποίου «διασκέυασε σέ λογοτέχνημα ὁ Μάρκος Αὐγέρης» (οἱ πληροφορίες αὐτές προέρχονται ἀπό τήν *Εἰσαγωγή* τοῦ Γιώργου Ζεβελάκη, στήν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ *Ἀπό τήν αἰχμαλωσία*).

Μετά ἀπ' αὐτές τίς πληροφορίες νά πάρουμε ὑπόψη ὅτι αὐτό τό βιβλίο τοῦ Μάρκου Αὐγέρη «ξεχάστηκε», μετά τήν Κατοχή καί τή μεταπολεμική περίοδο. Ὁ λόγος αὐτῆς τῆς ἐπιλησμονῆς ἦταν ὅτι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, χωρίς ποτέ ν' ἀπαρνηθεῖ τό ἔργο του αὐτό τό ἄφησε νά ξεχασθεῖ, διότι ὅπως ἐξομολογεῖτο σέ οικείους του, δέν τόν ἐξέφραζε πλέον καί ὅτι ὀρισμένως, ἀλλά καθοριστικῶς, ἀντιλή-

ψεις πού αναπτύσσονται σ' αυτό ήταν λανθασμένες. Παράδειγμα μιά ταύτιση του, τό 1923 (χρόνος δημοσίευσης τής Α' έκδοσης) μέ τόν βενιζελισμό τής εποχής, τήν κριτική πού άσκει ό «αίχμαλώτος» του στή Ρωσία στόν έλληνοτουρκικό πόλεμο πού υποστήριζε τόν Κεμάλ Άτατούρκ και τίς άντιλήψεις τών Έλλήνων σοσιαλιστών τής εποχής πού δογματικά και χωρίς σοβαρή γνώση του μαρξισμού, μέσα στην αντιπολεμική τους διάθεση και τήν εναντίωσή τους στην έλληνική Μικρασιατική Έκστρατεία βοηθοῦσαν αντικειμενικά τούς κεμαλικούς σκορπίζοντας ήττοπάθεια στο έλληνικό στράτευμα, πού είχε ως συνέπεια τήν ήττα του, τήν αιχμαλωσία μεγάλου μέρους και τόν σφαγιασμό πολλών κατά τή διάρκεια τής αιχμαλωσίας τους στά στρατόπεδα αιχμαλώτων, πού στην πραγματικότητα ήταν στρατόπεδα εξόντωσης στρατιωτικών και πολιτών.

Τό Άπό τήν αιχμαλωσία του Μάρκου Αύγερη εκδόθηκε τό πρώτον τό φθινόπωρο του 1923, άμέσως δηλαδή μετά τή Μικρασιατική Καταστροφή. Έπανεκδόθηκε και τό 1924, πού σημαίνει ότι είχε γνωρίσει εκδοτική έπιτυχία. Μετά, όπως είπα, «ξεχάστηκε» και χάθηκε παντελώς. Ξαναβρέθηκε από τόν Γιώργο Ζεβελάκη πού τό εντόπισε σέ κάποιες βιβλιογραφίες, τό βρήκε σέ παλαιτζιδικό στο Μοναστηράκι και τό εξέδωσε από τίς εκδόσεις Καστανιώτη.

Προφανώς για τή συγγραφή του τό «μυθιστορηματικό χρονικό», εκτός από τό ημερολόγιο του αιχμαλώτου λοχαγού τής αεροπορίας Βασίλη Κατρότσου, ό Μάρκος Αύγερης θά πρέπει νά είχε στηριχθεί σέ μαρτυρίες στρατιωτών και Μικρασιατών πού έρχονταν από τή Μ. Άσία και άφθονοῦσαν εκείνη τήν εποχή, ζεστές ζεστές ακόμα. Και βέβαια στηρίζεται τήν εποχή πού τό γράφει στις βενιζελικές του απόψεις. Έξάλλου οι εκτενείς περιγραφές του αιχμαλώτου λοχαγού για τήν κατάσταση του ελληνικού στρατεύματος —είναι φανερό αυτό— για τήν κατάσταση τών αιχμαλώτων και τών όμηρων, για τά χωριά και τίς πόλεις τής Μ. Άσίας, τή διπλωματική περιπλοκή, τήν άνικανότητα τών βασιλικών ήγητόρων του ελληνικού στρατεύματος, ακόμη και οι λυρικές περιγραφές τόπων, πόλεων και του καιρού, δέν θά μπορούσαν νά γραφοῦν μέσα σέ συνθήκες αιχμαλωσίας και μάλιστα νά διασωθοῦν εκτός κι άν ό λοχαγός συνέγραψε τό ημερολόγιό του μετά τήν έπιστροφή του από τήν αιχμαλωσία. Άγνωστον.

Ό πιλότος-άφηγητής του ημερολογίου περιγράφει τά τής αιχμαλωσίας του όταν τό αναγνωριστικό αεροπλάνο του, από βλάβη τής μηχανής, έπεσε και ό ίδιος μέ τόν βοηθό του λοχία έπεσε στα χέρια τών Τούρκων. Δέν υπάρχει συγκεκριμένη ημερομηνία στο αφήγημα για τό γεγονός. Κάπου καλοκαίρι του 1921, όταν ακόμη ό ελληνικός στρατός είχε τά πά-

νω του. Καταλαμβάνει όμως όλο τό Α' μέρος (σσ. 17-94).

Στήν περιφέρεια του Ουσάκ λοχαγός και λοχίας, όπου έπεσε τό αεροπλάνο τους, ή κράτησή τους, και ή συνάντησή τους μέ τούς Τούρκους άξιωματικούς, περιγράφεται ως ή καλύτερη δυνατή. Ευγενέστατες συνομιλίες (όλοι μιλοῦν κάπως γαλλικά, μερικοί Τούρκοι γνωρίζουν άριστα αυτή τή γλώσσα), καλό φαί, περιποίηση, ακόμα και τραπεζώματα και φιλική συζήτηση μέ Τούρκο μέραρχο. Άπό εκεί και πέρα αρχίζει ή μεταγωγή, από στρατόπεδο σέ στρατόπεδο, προς τά ενδότερα τής Μ. Άσίας ως τήν Καισάρεια τής Καππαδοκίας. Στίς 13 Αύγουστου 1921 ξεκινά τό δεύτερο κεφάλαιο, μαζί μέ τίς ταλαιπωρίες τών δύο αιχμαλώτων και τίς ταλαιπωρίες άλλων συναιχμαλώτων, ή θάναυση μεταχείριση, οι φόνοι, οι ξυλοδαρμοί, ή πείνα και ή άρρώστεια. Τό Β' κεφάλαιο (σσ. 95-179) υπάρχουν αρκετές ημερολογιακές έγγραφές αρχίζοντας από τίς 13 Αύγουστου 1921 ως τίς 17 Ιουλίου 1922. "Υστερα, χωρίς καμιά συγκεκριμένη ημερομηνία, έρχεται ή κατάρρευση του μετώπου, ή καταστροφή του ελληνικού στρατού, ή μαζική αιχμαλωσία μέ περιγραφές από τή μετατροπή τής Στρατιάς και πολλών Μικρασιατών σέ άγέλη προς σφαγήν. "Ως τό τέλος. Δέν αναφέρονται οι συνθήκες άπελευθέρωσης, ούτε ό ακριβής χρόνος τής.

Τό αφήγημα αυτό του Μ. Αύγερη, παρόλο πού ό ίδιος θεωρεί τόν εαυτό του λογοτεχνικά άτάλαντο —ένas από τούς λόγους πού έχκατέλειψε τή λογοτεχνία— στο είδος του έχει σοβαρές αφηγηματικές άρετές. Έπεξεργάζεται και μεταπλάθει μιά ζωντανή πρώτη ύλη σέ ύψηλης άξίας αφήγηση. Δέν φτάνει βέβαια στον βαθμό τής τόσο ύψηλης και λιτής αφηγηματικότητας τής *Ιστορίας ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα, είναι όμως ένα από τά καλύτερα αφήγηματα για τή Μικρασιατική περιπέτεια, και ξεχωρίζει από τίς εκατοντάδες πού έχουν εκτοτε γραφεί.

"Υστερα, οι περιγραφές τών ώμοτήτων, τίς έξησε δέν τίς έξησε ό αιχμαλώτος λοχαγός, συγκλίνουν μέ άπειρες άλλες περιγραφές και στοιχεία δέν τίς έβγαλε «άπό τήν κοιλιά του» ό Αύγερης. Άπ' αυτή τήν άποψη ή γραφίδα του Αύγερη προστίθεται στις τόσες άλλες πού, όλες μαζί, συνθέτουν τό ζοφερό σκηνικό τής καταστροφής.

Ένα άλλο στοιχείο είναι οι ανθρωπολογικού τύπου παρατηρήσεις του λοχαγού-άφηγητή για τόν τουρκικό κόσμο άπ' όπου περνά: τό φτωχό ντύσιμο, ή σκληρή δουλειά, τό έσχατο φτωχοπόρεμα τών ανθρωπων, οι συνθήκες τών Τούρκων, ή άθλια θέση τών γυναικών —ακόμη και τήν εξαργίωσή τους ως όχλου πού ρίχνεται και κατασφάζει όμηρους και αιχμαλώτους και πλιατσικολογεί τά πάντα. Υπάρχουν σιγ-

μές πού οί άπαξιωτικές για τούς Τούρκους, άξιωματικούς, φαντάρους, χωριάτες άγγίζουν τά όρια του ρατσισμού, θά λέγαμε σήμερα. Οί Τούρκοι είναι οί βάρβαροι, οί άνεξέλικτοι, οί μακρυνά από τόν πολιτισμό άνθρωποι της Άνατολής, καθυστερημένοι και χρωματισμένοι με μίαν εκ φύσεως καθυστέρηση. Άντίθετα, άκόμα και από Τούρκους, τό ελληνικό στοιχείο φέρεται ως προοδευτικό, δημιουργικό, τό μόνο πού θά μπορούσε νά αλλάξει τά χαρακτηριστικά και τή ζωή του βάρβαρου Άνατολίτη. Δέν εκφράζεται όμως, διά του Αύγερη, ό αίχμάλωτος λοχαγός, έθνικιστικά. Δέν δικαιολογεί τήν ελληνική έκστρατεία στα βάθη της Μ. Άσίας, συνεχώς έπιθυμεί μιά συνδιαλλαγή, μιά κατάπαυση αυτού του πολέμου, πού από μιά στιγμή και πέρα τόν βλέπει καταστροφικό για τήν Ελλάδα. Σκιαγραφεί με τά μελανότερα χρώματα τούς Ιταλούς και κυρίως τούς Γάλλους πού μεταστράφηκαν υπέρ του Κεμάλ, αυτούς τούς ανάξιους απόγονους της Γαλλικής Έπανάστασης και του γαλλικού διαφωτιστικού πνεύματος, όπως τονίζει. Καί βέβαια σκιαγραφεί επίσης με τά μελανότερα χρώματα τούς βασιλικούς ήγγιτορες του στρατεύματος, ενώ από τήν άλλη μεριά παρατη-

ρεί, οϊκτήροντας, τόν διχασμό των Έλλήνων φαντάρων και άξιωματικών σε βασιλικούς και βενιζελικούς, πού δέν σταματά ούτε όταν ό πέλεκυς της αίχμαλωσίας και της τουρκικής ωμότητας πέφτει, άδιακρίτως, στο κεφάλι τους.

Τό βιβλίο αυτό του Αύγερη, πιστεύω, είναι κρίμα πού είχε εξαφανισθεί τόσα χρόνια· κανείς δέν μίλησε γι' αυτό από τή δεκαετία του '30 και μετά. Είχε τή θέση του όμως και στα ελληνικά γράμματα και στην ελληνική ιστοριογραφική αφήγηματολογία για τόν Μικρασιατικό πόλεμο και στην προσωπική του έγγραφία πού τήν κοσμεϊ και δέν τήν άμαυρώνει, παρόλο πού ό ίδιος δέν συμφωνεί με όρισμένες πτυχές αυτού του έργου του όταν πιά προσχωρεί στον μαρξισμό και τήν κομμουνιστική άριστερά. Ξαναεκδόθηκε τώρα, έστω άργά τό *Άπό τήν αίχμαλωσία*, ένα άκόμα έναυσμα νά ξαναδοϋμε τόν Μάρκο Αύγερη ως σημαντικό πνευματικό άνθρωπο της Άριστερας πού ήταν, αλλά πλήρως παραγνωρισμένον ως δογματικό και σταλινικό.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ

Τό Πρόσωπο του Νέου Ἑλληνισμοῦ. Διαλέξεις καί Δοκίμια

Ἐπιμέλεια: Βενετία Ἀποστολίδου, ἐκδ. Ροδακίό, Ἀθήνα 2005

Ο Δημήτρης Χατζής, ἐκτός ἀπό τά σημαντικά λογοτεχνικά του ἔργα (*Τό τέλος τῆς μικρῆς μας πόλης*, οἱ *Ἀνυπεράσπιστοι*, *τό Διπλό Βιβλίο*, ἡ *Φωτιά*), ἀφησε καί ἓνα σημαντικό φιλολογικό-δοκιμιακό ἔργο. Μέρος τοῦ ἔργου αὐτοῦ συγκέντρωσε καί σχολίασε ἡ φιλόλογος Βενετία Ἀποστολίδου στό *Πρόσωπο τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ* (ἐκδ. Ροδακίό).

Ὡς γνωστό μέ τό ἔργο τοῦ Δημ. Χατζῆ ἔχει ἀσχοληθεῖ ἐπισταμένως ὁ Νίκος Γουλανδρῆς, ὁ ὁποῖος σέ τρία βιβλία ἔχει συγκεντρώσει πάνω ἀπό 600 «δελτία», πού περιέχουν πληθώρα πληροφοριῶν γιά τόν συγγραφέα καί τό ἔργο του: κρίσεις τοῦ Τύπου, ἀποσπάσματα ἀλληλογραφίας, κρίσεις γιά τό ἔργο του τά χρόνια τῆς Προσφυγιάς, μετά τήν ἦττα τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ ἀπό τίς κομματικές ἐπιτροπές Διαφώτισης τοῦ ΚΚΕ, κρίσεις τοῦ Τύπου τῆς Ἀριστεράς στήν Ἑλλάδα καί τήν ὑπερορία κ.λπ. Ἡ τελευταία «συγκομιδή» τοῦ Ν. Γουλανδρῆ, μέ τό περισσότερο ὑλικό δημοσιεύτηκε στίς ἐκδόσεις «Μαύρη Λίστα». Πιο κάτω μικρό ἀπόσπασμα, ἀπό τό δοκιμιακό ἔργο τοῦ Χατζῆ.

Ἀπόσπασμα

Παλιώνουν οἱ ιδέες ὄχι ἢ «ποίησή» τους

«Εἶμαι ἀπό ἐκείνους πού πιστεύουν πώς ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας ἑνός ἔθνους δέν εἶναι ἄθροισμα ἔργων καί δέν εἶναι πινακοθήκη σπουδαίων ἢ λιγότερο σπουδαίων συγγραφέων καί ποιητῶν», γράφει ὁ Δ. Χατζῆς σέ ἓνα ἀπό τά πλέον ἀντιπροσωπευτικά κείμενα αὐτοῦ τοῦ τόμου. «Εἶναι, πιστεύω, ἡ ἔκφραση, ἡ πιστή ἔκφραση, ὁ καθρέφτης, καί μάλιστα ἀλάθευτος, τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης καί πορείας τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ ἔθνους αὐτοῦ...».

• «[...] Μέσα στήν πορεία πρὸς τήν ἐθνική του αὐτοσυνείδηση ὁ νεοελληνικός κόσμος μένει στό πεδίο τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς, γενικά τῆς πνευματικῆς του ζωῆς, ὁλότελα ξεκομμένος ἀπό τήν ἀρχαία ἑλληνική πνευματική κληρονομιά καί ΕΝΤΕΛΩΣ ΞΕΧΩΡΙΣΤΑ ἀπό τή λογοτεχνική κληρονομιά. [...]».

• Γύρω ἀπό τά προβλήματα τῆς «συνέχειας», τονίζει: «[...] Ἀπό τόν Σολωμό λοιπόν ξεκινώντας μπορούμε νά φωτίσουμε πίσω τή νεοελληνική μας ἱστορία πρὶν ἀπό τήν ἀπελευθέρωση, καί ἀπό τόν Σολωμό προχωρώντας μπορούμε νά παρακολουθήσουμε τά βήματα τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς».

• Γιά τήν τέχνη: «[...] Παλιώνει πάντα ἓνα μέρος τῆς τέχνης, τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Παλιώνει ἢ μορφή του. Παλιώνει ὁ τρόπος του παλιώνει τό γούστο. Καί οἱ ιδέες φυσικά παλιώνουν. Τί ἀξία ἔχουν γιά μᾶς σήμερα οἱ ιδέες τοῦ Ὅμηρου, τοῦ Δάντη, τοῦ Σαίξπηρ ἢ οἱ ιδέες πού βρίσκουμε στόν Ἐρωτόκριτο; Ἐκεῖνο πού δέν παλιώνει εἶναι ἡ ποιητική σύλληψη καί καλλιτεχνική ἀπόδοση τῆς ιδέας, ἢ «ποίησις» πού περικλείνει ἓνα ἔργο τέχνης. [...]».

Π.